

ЎЗБЕКИСТОН ССР
ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ
ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

МАҚСУДА
СОДИҚОВА

**ҲОЗИРГИ
ЎЗБЕК
ТИЛИДА
СИФАТ**

ЎЗБЕКИСТОН ССР
„ФАН“ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1974

Ўзбек тили сифат категориясининг илмий таҳлилига бағишланган мазкур монографияда сифатнинг умумий характеристикаси, унинг семантик турлари, сирруктураси, даражалари илмий асосда ўрганилади.

Китоб тилшуносларга, олий ўқув юртларининг филология факультетларининг ўқитувчи ва талабаларига, аспирантларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
филология фанлари кандидати
Ш. НОСИРОВ

0713 — 0153
355 (06) — 74 109 — 74

КИРИШ

Ўзбек тили морфологиясида, бошқа сўз туркумлари қатори сифат ҳам катта ўрinni эгаллайди.

Сифат ўзбек тилида ўзининг лексик-грамматик хусусиятларига кўра мустакил сўз туркуми сифатида ажратилган. Сифат туркумининг кўп соҳалари устида диссертациялар ёқланди, илмий мақолалар ёзилди¹. Аммо бу соҳадаги илмий ишларни умумлаштирувчи яхлит бир монографик иш яратилгани йўқ.

Ўзбек тилида белги - сифат (качество) маъносини ифодаловчи махсус (масалан, рус тилидаги сифат ва равишлардан сифари, ҳамма сифатлар учун бирдек қўллана олувчи) морфологик кўрсаткич йўқ. Баъзи бир сўзнинг ҳам от, ҳам сифат, ҳам равиш вазифаларида қўллана олинши (баъзан уларни алмаштиришлар) кўпроқ ана шунинг учундир. Лекин, *-ли*, *-сиз* сингари сифатнинг ўзига хос ясовчи аффикслари ҳам бор. Аммо булар маълум маъноли сифатларининга ясайди.

П. К. Дмитриев шундай ёзади: «*Қ а р т* (қари) типидати сўзини дасглаб сифат деб ҳисоблаш мумкин, чунки у предмет белгисини билдиради; синтактик планда эса худди шу сўз: а) сифат тарзида ҳам, б) от тарзида ҳам қўлла-

---

¹ З. М. Маг р у ф о в, Степени сравнения прилагательных в узбекском языке, Л., 1947; Г. Абдурахманов, Субстантивированные прилагательные в современном узбекском языке, Автореферат канд. дисс. Самарканд, 1951; А. Мадрахимов, Прилагательные новообразования в современном узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1955; М. С. Садыкова, Слова, обозначающие цвет и окраску в узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1963; А. Хаметова, Превосходная и преувеличительная степени имен прилагательных в тюркских языках, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1969 и др.

не олади. Шундай қилиб, *қ а р т* типдаги сўзларни семантик характеристика хусусиятларига кўра, шартли равишда сифат-от термини билан атаса бўлади»².

Шунга ўхшаш фикрни А. П. Якубинский ҳам айтган: «От билан сифат ўртасида грамматик жиҳатдан дастлаб ҳеч қандай фарқ сезилмайди. Ҳар иккала грамматик категория ҳам от туркумидан келиб чиқади, яъни бири предмет номини англатса, иккинчиси белги номини англатади»³.

Ёқут тилшуноси Л. Н. Харитонов эса терминлар ҳақида қуйидагиларни баён қилади: «От ва сифат терминларини «предметлик номи» («имя предметное») ва «сифатлик номи» («имя качественное») терминлари билан алмаштирилса, мақсадга мувофиқ бўлур эди»⁴.

Дастлабки текшириш олиб борган кўп туркологлар туркий тиллар системасида сифатларнинг алоҳида сўз туркуми эканлигига шубҳа билан қараганлар. Масалан, О. Böttling сифат ва от категорияларини ташқи формаларига асосланиб, бир ўришга қўйиб текширган⁵.

Шунингдек, Н. Ф. Катанов ҳам от ва сифатни бир-биридан ажратмаган⁶.

Аmmo қозоқ-қирғиз, турк-татар тиллари устида ишлаган П. М. Мелиоранский ва М. А. Казембек каби тилшунос олимлар сифат категориясини алоҳида сўз туркуми тарзида ажратиб беради ва сифатнинг ўзига хос «рак», «рек» каби характерли чоғиштирма даража белгиси борлигини таъкидлаб ўтишади⁷.

Дарҳақиқат, от категориясидаги сўзлар ҳам сифат (белги маъносидаги аниқловчи) вазифасида қўлланади ва қандай деган сўроққа жавоб бўлади. Мас., *ёғоч от, сим*

---

² Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 81.

³ А. П. Якубинский, Из истории имени прилагательного, «Доклады и сообщения Института Языкознания АН СССР», т. 1, 1932, стр. 5.

⁴ Л. Н. Харитонов, Современный якутский язык, Якутск, 1947, стр. 96.

⁵ О. Böttling, Über die Sprache der Jakuten, Peterburg, 1851, стр. 119.

⁶ Н. Ф. Катанов, Опыт исследования урянхайского языка, Казань, 1903, стр. 130—131.

⁷ М. А. Мелиоранский, Краткая грамматика казак-киргизского языка, ч. I, СПб, 1894, стр. 37—38; М. А. Казембек, Грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1839, гл. V, стр. 61.

тўсиқ, шойи кўйлак, чит кўрна каби. Лекин бу сўзларни от категориясидан сифат категориясига ўтди деб ҳисобла-маслик лозим.

Яна шундай фактлар борки, икки от ёнма-ён келиб учинчи отни аниқлайди. Мас., *хум калла (калла хум) бола, анор юз қиз, без бет одам* ва ш. к. Бундай ҳодиса-ларда энди икки от қўшилишидан бир маъно англатувчи қўшма сифат ясаллади.

Ўзбек тилида икки хил формада қўлланиб келаётган от аниқловчилар учрайди. Мас., *девор соат, деворий газета; гишт иморат, гиштин иморат; арслон билак йигит, арслон билакли йигит* кабилар.

Ўзбек тилида аффиксация усули (айниқса *-ли* аф-фикси) ёрдамида сифат ясалиши анча кенг ривожланиб бормоқда.

Грамматика дарсликларининг дастлабки нашрларида: мас., «Ўзбекча тил сабоқлиги» китобида бу сўз туркуми «Сунат» термини билан аталиб, қисқача қондалар ва таъ-рифлар берилган⁸.

1937 йили ўрта мактаблар учун чиқарилган грамматика дарслигида эса, сифатга, сифат ясовчиларга берилган таъ-риф ва анализлар қайд этилган дарсликдагига нисбатан анча мукамал⁹.

1941 йилга келиб, ўзбек тили дарслигида сифатлар «аслий» ва «нисбий» сифат терминлари билан икки груп-пага ажратиб берилди¹⁰. Бундай классификация тради-цион равишда дарслик ва қўлланмаларда шу кунгача давом этиб келмоқда.

Мазкур монографияда, «аслий ва нисбий» сифатлар ўрнида — «туб» ва «ясама» сифатлар берилди. «Аслий», «нисбий» терминлари умуман қўлланмади. Мас., *қизил, қора, ширин, аччиқ, шўх, ўжар* каби том (лексик) маъноси билан фақат сифатликни (белгиликни) билдирувчи сўз-лар — туб сифатлар группасига, аффикслар ёрдамида бошқа сўзлардан ясалган предметга эга эканлик, хосса,

---

⁸ Ўзбекча тил сабоқлиги, III бўлим, Сарф-наҳв, Қ. Рамазон таҳрири остида, 3-босмаси, Ўзбекистон Давлат нашриёти, Самарқанд—Ташкент, 1926.

⁹ Қ. Рамазон ва Ҳ. Қайюмиёв, Грамматика, Сарф, Ўрта мак-таблар учун дарслик, I қисм, ўқув педагогика Давлат нашриёти, 1937, 6-бет.

¹⁰ О. Усмонов, Б. Аvezов, Ўзбек тили грамматикаси, I қисм, УзССР Давлат ўқувпеднашр, Тошкент, 1941, 106-бет.

хусусият ва ҳоказо маъноларини ифодаловчи сўзлар эса ясама сифатлар группасига киритилди.

Тахта (кўприқ), олтин (соат), жун (рўмол) типдаги, яъни ҳозирги кунгача нисбий сифатлар термини остида ўрганилиб келинаётган (тахта, олтин, жун каби) сўзлар эса от туркумига киритилиши ва унинг бундай хусусиятлари ўша туркумда ўрганилиши керак деган хулосага келинди.

Сифат даражалари, сифатнинг маъно турлари классификациясида ва бунга оид мулоҳазаларда (ўзбек тили грамматика дарсликлариди ва туркий тиллар грамматикалариди) маълум даражада турлиликлар мавжуд. Мас., «Ўзбекча тил сабоқлиғи» (1926) китобида «Сифат сиралари» сифат даражалари ўрнида: 1. Содда сифат, 2. Чоғиштириш сифати, 3. Оширма сифат, 4. Озайтириш сифати тарзида берилади. «Ўзбек тили грамматикаси»да (1941) эса, сифат даражалари, 1. Оддий даража, 2. Чоғиштирма даража, 3. Оширма даражаларга бўлинади.

А. Н. Кононов сифат даражаларини икки (қиёсий даража, орттирма даража)га ажратиб беради¹¹.

Бошқа туркий тилларда, жумладан, озарбайжон, қозоқ, татар, уйғур, туркман тилларида сифат даражалари 4—5 группада берилган¹².

Мазкур монографик ишда биз сифат даражаларини 3 группага ажратдик: 1. Орттирма даража, 2. Озайтирма даража, 3. Қиёсий даража. (Интенсив форма орттирма даража таркибида ўрганилди.)

Мавжуд грамматика дарсликлариди, қўлланмаларда сифатларнинг семантик маъно турлари 4—8 группагача ажратиб келинади.

Демак, шу кунгача нашр этилган грамматика дарсликлариди сифатнинг даражалари ва семантик турларини группалаштириш бобида маълум стабиллик йўқ.

Биз, мазкур монографияда сифат даражаларини 3 группага (орттирма, озайтирма, қиёсий) ажратиб беришни ва сифатларни семантик жиҳатдан 9 группага бўлиб ўрганишни маъқул кўрдик.

¹¹ Қаранг: А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 162—165.

¹² Қиёс қилинг: Ф. Р. Зейналов, Принципы классификации именных частей речи, Баку, 1959, стр. 146; Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1954, 252-бет; Современный татарский литературный язык, М., 1969, стр. 172; назирқи замон уйғур тили, Алмута, 1966, 90-бет. ва ҳоқ.

Сифатларнинг (морфологик ва синтактик) ясалиши масаласига ҳам турлича ёндашиб келинади. Мас., бир туркум ишларда, дарсликларда ўзаклар (от ўзакдан ясалган сифатлар, феъл ўзакдан ясалган сифатлар) эътиборга олинса, бошқа ишларда, дарсликларда морфологик, синтактик усуллар кўзда тутилади. Сифат ясалиши масаласига қайси томондан ёндашилмасин, фактлар, фикр-мулоҳазалар, умумий хулосалар бир-бирига яқин келади, фақат ҳажм жиҳатдан фарқ қилиши мумкин.

Умуман, сифатларнинг ясалиши ўзбек тилида жуда кенг ва мураккаб соҳадир.

Ушбу монографияда изоҳ этилган сифат ясовчи аффикслар, қўшма сифатлар мавжуд грамматика дарсликларидагига қараганда сон жиҳатидан ҳам, изоҳланишининг кенглиги жиҳатидан ҳам бирмунча фарқ қилади. Тўпланган фактик материаллар сифат ясовчи аффиксларнинг юзга яқин эканлигини кўрсатди. Бу аффикслар воситасида турли сўз туркумларидан, мас., оддан (*иффатли, баҳосиз, тунги, серпул*), феълдан (*сўзагон, вайсақи, сайратма*), тақлидий, тасвирий сўзлардан (*жиззаки, шарақлама*) ва ҳоказолардан сифат ясалади. Булардан *-ли, -сиз* каби ясовчилар фақат сифатга хос бўлиб, энг актив сифат ясовчилар ҳисобланади.

Сифат ясовчи аффиксларни ўз табиатларига ва турлитуман хусусиятларига (мас., содда ва қўшма бўлиши, фақат бир сўз туркумигагина хос бўлиб қолганлиги ёки турли сўз туркумлари орасида тенг қўллана олиши, ўзакка турлича таъсир кўрсатиши, қўлланишдаги актив ва пасивлиги, фонетик вариантларга эгаллиги, синонимик, антонимик хусусиятлари ва шу каби турли томонларига) кўра, бир неча гуруҳна ва гуруҳначаларга ажратиш мумкин. Ишда булар ҳаммаси акс этган.

Баъзи бир сўзлар (сифатлар) туб ҳолида ҳам, аффикс олган ҳолда ҳам (мас., *пок//покиза, фиким//фижмалоқ, болажон//болажонли* ёки *одамжон//одамжонли, бинойи//бинойидек* ва ҳок.) бир маънони англатавериши билан характерлидир. Сифатларнинг бу каби хусусиятлари ҳам ҳисобга олинди.

бе-, -сиз, но-, -ли, ба-, -дор, сер- каби аффикслар қўлланиши жиҳатидан синонимик характерга эга: *пулдор//серпул, бетинч//нотинч//тинчсиз, бейрин//нойрин//ўринсиз*. Лекин шунга қарамай, аффиксларнинг қўлланишида фарқланиб, чегараланиб қолган, бир-бири билан ўрин алмашти-

ра олмайдиганлари ҳам бор¹³: мас., адаб сўзи бе-, -сиз бўлишсизлик аффиксларини олади-ю, но- бўлишсизлик аффиксини қабул қилмайди. Панд сўзи эса фақат бе-аффиксини ола олади.

Ўзак ва аффикс баъзан яхлит, ажралмас ҳолатга келиб қолади, айрим ҳолларда эса ясалган (ясама) сўзларнинг маъноси ўзак маъносидан бирмунча узоқлашади ёки маълум даражада янги маъно касб этади. Мас., *янасқи, шаллақи, бесўнақай, бетавфиқ, бежирим* ва ш. к.

Сифат ясалишининг бундай хусусиятларини кўплаб мисолларда кўриш мумкин. Ясовчиларнинг бу каби нозик томонлари ҳар томонлама ўрганилишни, махсус тадқиқотларни талаб этади.

Сифат ясовчилар (ясама сифатлар)га бу ишда структурал томондан ёндашилиб таҳлил этилди: Мас. 1. Содда сифатлар (туб, ясама). Бунда аффиксация усули билан ясалган сифатлар берилади. 2. Мураккаб сифатлар. Бунда эса синтактик усул билан ясалган (қўшма, бирикмали, тизма) сифатлар берилади.

Ўзакларнинг қайси сўз туркумидан эканлиги, ясалган сифатларнинг лексик-семантик хусусиятлари ҳақидаги гаплар шу бўлимларнинг ўз ичида айтиб кетилади.

Ўзбек тилида сифат туркуми жуда кенг. Иш жараёнида назардан четда қолган сифатга оид материаллар ҳали кўп бўлиши шубҳасиз. Бундан ташқари, сифатнинг ҳар қайси маъно тури ёки семантик группасининг ўзи бир катта илмий иш темаси бўлиши мумкин.

Китобнинг II бўлимида сифатларнинг энг характерли маъно турларидан «ранг-тус билдирувчи сифатлар» таҳлил этилди. Бунда уларнинг лексик-семантик, грамматик, стилистик томонлари кенг планда ва мажозий маъно хусусиятлари, адабий, диалектал, тарихий вариантлари, туркий тиллардаги қиёсий эквивалентлари батафсил ёритилди.

Ранг-тус билдирувчи сифатлар отлашишга жуда мойил. Улардаги бу отлашиш хусусияти, айниқса семантик ранг-барангликни ва кўчган маъноларни юзага келтиради.

Булардан ташқари, ранг-тус билдирувчи сифатларнинг даражаланиш хусусиятларида ҳам алоҳидалик мавжуд. Улардаги муҳим томонлардан яна бири, фразеологик ибо-

---

¹³ Қаранг: Т. Рустамов, ўзбек тилидаги -сиз, бе-, но- аффиксларининг грамматик ва семантик хусусиятлари ҳақида, «ЎзССР Фанлар академиясининг ахбороти», 1967, 3-сон, 60-бет.

ралар, мақол-матал, идиома, қўшиқ, топишмоқлар, афоризмлар таркибида жуда кўп қўлланишидадир. Масалан, М. Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» романида биргина қора сўзи («Қорабулоқ»дан ташқари) 163 ерда қайд этилган. Ранг-тус билдирувчи сифатлар лақаб, ҳақорат сўзлари, қарғиш-койиш ибораларида ва ҳазил-мутуйбаларда ҳам кўп учрайди.

Сифатларнинг характерли хусусиятларини тилшунослик нуқтаи назаридан атрофлича таҳлил ва тадқиқ этиш ҳам назарий, ҳам практик жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

Анд. шев.— Андижон шеваси.
бошқ.— бошқирд тили
Бух. шев.— Бухоро шеваси.
ва бошқ.— ва бошқалар.
ва ш. к.— ва шу кабилар.
ва ҳок.— ва ҳоказолар
ДЛТ— «Девону луғотит турк».
журн.— журнал.
озарб.— озарбайжон тили.
РДЛ— В. В. Радлов.
Сам. шев.— Самарқанд шеваси.
тат.— татар тили.
Тошк. шев.— тошкент шеваси.
Турк.— турк тили.
туркм.— туркман тили.
Фарғ. шев.— Фарғона шеваси.
чуваш — чуваш тили.
ўзб.— ўзбек тили.
Қ. блг.— «Қутадғу билиг».
қирғ.— қирғиз тили.
Қ.-қалп.— қора қалпоқ тили.
«Муштум» — «Муштум» журнали.
«Саодат»—«Саодат» журнали.
«Совет Ўзбекистони»—«Совет Ўзбекистони» газетаси.
«Ўзбекистон маданияти»—«Ўзбекистон маданияти» газетаси.
«Тошкент оқшоми» — «Тошкент оқшоми» газетаси.

1 бўлим

СИФАТ

Сифат категориясидаги сўзлар бирор предмет, воқеа-ҳодиса ва ҳолатнинг белги-хусусиятларини (ранг-тусини, ҳажминини, шаклини, характер ва хосса-хусусиятларини, баъзинини, мазасини) ифодалаш учун хизмат қилади. Мас., *кўк каттар, ёқимли ҳид, ўжар бола, қаттиқ тўполон, чиройли гул* ва ҳок.

Демак, предмет, ҳолат ва воқеа-ҳодисанинг белгисини, хосса-хусусиятини ифодалаш учун хизмат қилувчи сўзлар сифат деб аталади.

Сифатлар семантик жиҳатдан 9 турга бўлинади.

Сифатлар гапта асосан, а) аниқловчи (сифатловчи) бўлиб келади. Мас., *Олов ҳорғин ва оч баданга элитувчи бир ҳузур ва ором бағишлади* (Ойбек), б) кесим бўлиб келади, мас., *у бир нимасини йўқотгандай табиати хира, асабий эди* (А. Муҳтор).

Отлашган сифатлар от туркумига хос (эга, кесим, тўлдирувчи, қаратқич каби) вазифаларни ҳам бажариб келади. Мас., *Яхши топиб ганирар, ёмон қопиб. Бечораларга ёрдам бериш керак* ва ш. к.

Сифат равиш вазифасида кела олади: *Қизиқ кулади.*

Сифат туркумининг ўзига хос морфологик, лексик хусусият қуйидагича: Мас., сифат даражаланиш хусусиятига эга — *юмалоқ-юмалоқроқ-юм-юмалоқ. Сариқ-сарғиш-сарғимтил-сап-сарик* ва бошқ.

Сифат аниқловчилар (сифатловчилар) ўзларининг сифатланмишлари билан мослашмайди.

Структура жиҳатидан сифатлар содда ва мураккаб бўлади.

1. Содда сифатлар: а) туб сифат. Мас., *катта, кичик, ёмон, оқ, кўк, бўш, тор* ва ш. к. б) ясама сифат. Мас., *кузги, ақлли, тўлиқ, бемаза, серсув* каби.

2. Мураккаб сифатлар: а) қўшма сифат. Мас., *ҳаворанг, соддадил, хушмуомала, кечпишар* ва ҳок. б) жуфт сифат. Мас., *бўлар-бўлмас, катта-катта, оммавий-сиёсий, ўнқир-чўнқир* каби, в) бирикмали ва тизма сифат. Мас., *нафси бузуқ, эси паст, тўқ жигар ранг, ўлардек энгил табиат (қиз), тўқ қора, қизил (духоба)* ва ш. к.

Содда сифатлар

1. **Туб сифат.** Туб сифатлар том маъноси билан белги тушунчасини ифодалайди. Белги кишининг сезги аъзолари орқали сезилган, фаҳм-идроки билан тасаввур этилган конкрет ва абстракт элементлардир. Мас., *қизил, аччиқ, совуқ* ва ш. к. Баъзи сифатлар (мас., *яшил, эгри, қизил* каби) ҳозирда туб ҳисобланса ҳам, тарихан ясама бўлган.

Туб сифатларда турли грамматик, семантик ва стилистик имкониятлар қўшма ва жуфт сифатларга қараганда кенгроқ, яъни даража кўрсаткичлари кўпинча туб сифатларга қўшилади (кичик — кичикроқ, кўк — кўкимтир, юмалоқ — юм-юмалоқ, пушти — ним пушти каби). Жуфт ва такрорий сифат компонентлари туб сифатлардан бўлади (эгри-қийшиқ, яхши-ёмон, ёлгон-яшиқ, оқ-қора каби).

2. **Ясама сифатлар** (сифат ясалиши). Сифатлар турли йўллар билан ясалади. 1) Аффиксация (морфологик) усул билан (*тун+ги, ёғ+ли, сер+пул, бе+ақл, уят+чанг*). 2) Композиция усули билан сўзларни бир-бирига қўшиш, жуфтлаштириш, такрорлаш йўллари орқали сифат ҳосил қилинади (*кул ранг, латтачайнар, икки юзлама, куйдилишди*). Бундай ясалишни синтактик усул деб ҳам юрийтилади.

А ф ф и к с а ц и я у с у л и

А. Актив (маҳсулдор) аффикслар.

Ўзбек тилида бошқа сўз туркумларидаги каби сифат туркумида ҳам аффиксация усули билан сўз ясаш кенг ривожланган.

Сифат ясовчи аффикслар шакл ва функция жиҳатидан турли-туман бўлиб, от, равиш, феъл ясовчи аффиксларга жуда ўхшаб кетади. Баъзи сифат ясовчи аффикслар келиб чиқиши нуқтаи назаридан араб, форс-тожик тилларига мансубдир.

Сифат ясовчи аффикслар содда (*юза+ки, ақл+ли*), қўшма (*одат+да+ги, кел+иш+им+ли*) бўлади. Баъзан бутун бсшли сўз-аффиксоидлар сифат ясайди, мас., *-нара-*

вар (халқпарвар), *-нараст* (мансабнараст) кабилар. Бундай ясовчилар бошқа тилдан кирган бўлиб, ўзбек тилида сўзлик ҳуқуқига эга эмас, чунки булар мустақил ҳолда маъно англатмайди.

Сифат ясовчи аффиксларнинг баъзилари функцияси жиҳатидан синонимик характерга эга (*мазасиз-бемаза; бетартиб-тартибсиз; бадавлат-давлатманд* каби).

Ясовчи аффикслар орасида омоним аффикслар бор, яъни булар сифат, от ҳамда бошқа туркумдаги сўзларни ясашда тенг қўлланади.

Аффикслар воситасида турли сўз туркумларидан (от, сифат, олмош, феъл ва тақлидий-тасвирий сўзлардан) сифат ясалади. Булардан энг кўп тараққий қилгани от ва феълдан сифат ясалishiдир.

ли аффикси ўзбек тилида жуда сермаҳсул, актив ясовчи ҳисобланади. Кўпинча от ва сифатдошлардан сифат ясади.

1. *-ли* аффикси орқали ясалган содда сифатлар қуйидаги маъноларни англатади:

а) сўз ўзагидан англашилган маънога (предмет, ҳодиса ва ш. к. тушунчаларга) эгаликни ёхуд ўша маъноли нарса, ҳодисанинг мавжудлигини, борлигини билдиради: *мевали дарахт, виждонли киши, шакарли чой*;

б) *-ли* аффикси ўзакдан англашилган маънога эгаликни билдириш билан бирга ортиқлик, катта ёки мўллик маъноларини беради, мас., *Вера Петровна — дуркун, кучли, камгап, содда аёл, чарчашни билмас эди* (Ойбек). *Полвон — исми-жисмига ярашган, гавдали, келишган, бақувват йигит...* (Ж. Шарипов).

в) *-ли* аффикси орқали (бирор нарсага, фахр ёки ишбомга, севгига) «сазавор», «муносиб», «лойиқ» маъноларини ифодалаш мумкин: *севикли, севимли, ҳурматли* ва ҳок.

г) *-ли* аффикси ифодалайдиган маъно баъзан *-диган* қўшимчаси маъносига тенг келади, мас., *ёқимли (ёқадиган) одам; ачинарли (ачинадиган) ҳол; ўтиришли (ўтирадиган) жой; сезиларли (сезиладиган) ҳаракат; юқумли (юқадиган) касаллик*.

д) *қийматли* сўзидаги *-ли* қисман *-гача* аффикси маъносига тўғри келади. *Қийматли дўст, қийматли қўшни*.

ж) шахснинг бирор жой ёки географик муҳитга тааллуқли эканини ҳам *-ли* аффикси воситасида бериш мумкин: *тоғли, шахарли, чимкентли, наманганли*.

2. -ли аффикси қўшма, жуфт сўзларга қўшилиб келиб қўшма сифат ясайди ва турли маъноларни англатади:

а) ҳар иккала компонентга қўшилади: *қўлли-оёқли (одам), ували-жували* (бу жуфт сўз аффиксиз ҳолда «ува-жува» тарзида ишлатилмайди), *ақлли-хушли* каби-лар;

б) -ли аффикси қўшма сўзларнинг бир компонентига қўшилиб, идиоматик иборалар, кўчган маънодаги сифатлар ҳосил қилади: *одамжонли, оғир оёқли* (//оғир оёқ), *қаттиққўлли* (//қаттиққўл), *оқ кўнгилли* (//оқкўнгил), *тўла қонли, арслон билакли, тўрт бурчакли* ва ш. к.

-лик, (-лиқ) формантлари орқали алоқадорлик, хослик, тааллуқлилик, ҳолат маъноларини ифодалайдиган сифатлар ясалади.

-лик (-лиқ) аффикси билан ясалган сифатлар:

а) ҳолат билдиради, мас., *Уч томони жарлик ерга келиб қолдим* («Муштум»). *Пастлик, тепалик, нуқурлик, қийлик* каби сифатлар шулар жумласидандир;

б) бирор давр билан боғлиқни билдиради: *болалик, гўдаклик, йигитлик* каби. *У ...гўдаклик йилларининг унутиб бўлмас хотираларига бой бўлган ... кўчалар оғушида маст бўлиб борар эди* (Саид Аҳмад). *Аммо бундан унинг (Йўлчининг) йигитлик ҳусни яна кучлироқ барқ урган эди* (Ойбек);

в) хусусият, хосса билдиради: *арзирлик, жўялик, дидлик, инсонлик*. *Бу ердаги ҳамма халқларнинг инсонлик ҳуқуқи қилинур ҳурмат* (Ғ. Ғулом). *Зебихоннинг қизлик ғурури баланг келди* (Саид Аҳмад). *Шийпонни ҳақиқатан жуда дидлик одам зўр ҳавас билан солганлиги кўриниб турар эди* (А. Қаҳҳор). *Авваламбор ташлаб келганинг жўялик иш бўлмаган эди* (Саид Аҳмад);

г) алоқадорлик, мансубликни билдиради: *темирчилик, тақачилик, сартарошлик, атторлик* каби. *Қандайдир темирчилик устахонасининг бостирмаси ёнида тўхташди* (А. Муҳтор).

Булардан ташқари -лик аффикси турли феъл формаларига (сифатдош, иш отларига) қўшилиб характер-хусусият, хосса билдирувчи сифатлар ясайди. Мас., *арзигулик, ўтиришлик, ўқимишлик, аралашимлик, киришимлик* каби.

-лик ва -ли аффиксларининг вазифадош ўринлари бор, яъни айрим сифатлар -ли қўшилган формада қўлланганда ҳам, -лик қўшилган формада қўлланганда ҳам маънога ҳалал етмайди. Мас., *ақлли — ақллик, киришимли — ки-*

ришимлик, аралашимли — аралашимлик, чиройли — чиройлик, пулли — пуллик ва ҳок.

Баъзи сифатларнинг эса, *-ли* олган формалари билан *-лик* олган формалари грамматикада бошқа-бошқа маъно ва бошқа-бошқа вазифа учун ишлатилади. Мас., *кўйлакли (одам) — кўйлаклик (чит), болали (хотин) — болалик (чоғлар)* каби.

-сиз. Бўлишсизлик маъносини берувчи бу аффикс сифат ясашда актив қўлланади. *-сиз* аффикси иштирокида кўпинча отлардан характер-хусусият, хосса, ҳолат билдирувчи сифатлар ясалади: *қаровсиз, ақлсиз, сабабсиз, мантиқсиз, молсиз, ишсиз* ва ҳок.

-сиз ясовчиси орқали ясалган сифатларни англатган маъноларига кўра қуйидагича группалаштириш мумкин: а) сўз ўзагидан англанган маънога (предмет, ҳодиса, ҳолат ва ш. к. тушунчаларга) эга эмасликни, ундан маҳрумликни, нарса, ҳодиса ва ҳоказоларнинг мавжуд эмаслигини ёки инкор маъноларни билдиради: *ерсиз, кимсасиз, асбобсиз, кулбасиз, бахтсиз, вафосиз, жонсиз, кераксиз* ва бошқалар;

б) бирор предмет, ҳолат ёки имкониятга эга эмаслик, ундан маҳрумликни ифодалайди: *ҳуқуқсиз, иложсиз, ҳимоясиз, уйқусиз, жавобсиз, кучсиз* каби;

в) салбий характер-хусусият ёки ҳолат англатади: *уятсиз, шармсиз, тарбиясиз, одобсиз, ҳаёсиз, тутуриқсиз, бурдсиз, субутсиз, тартибсиз* каби;

г) ижобий ҳолат, хосса англатиши ҳам мумкин: *ғуборсиз, ташвишсиз, ғам-ғуссасиз* каби.

-сиз аффикси мантиқан *-ли* аффиксининг антонимидир. Лекин ҳамма ҳолатда ҳам *-ли* билан ясалган сифатларнинг зиддини, инкорини ёхуд антонимини *-сиз* бўлишсизлик аффикси орқали бериб бўлмайди ёки бунинг акси, *-сиз* билан ясалган сифатнинг бўлишли формасини ясаш учун *-ли* қўлланмайди. Уларнинг антоним маънолари бошқа турли аффикслар, зид маъноли сўзлар ёки изоҳлаш йўллари орқали ифодаланади. Мас., *чиройли-хунук, ўқимшли-оми, ўтиришли — ўтиришли эмас* ва бошқ. Қиёс қилинг: *қаровсиз, поёнсиз, мадорсиз, чексиз, чорасиз, ҳолсиз, ҳимоясиз* ва бошқ.

Баъзи сифатларнинг бўлишли маъноларини, антонимларини ҳосил қилиш учун уларни ясовчи аффиксларисиз, негиз ҳолида қўллаш кифоя: *тўлиқсиз — тўлиқ, қулайсиз — қулай* каби.

-ли орқали ясалган қўшма, жуфт, бирикмали сифатлар деярли ҳеч қачон -сиз аффикси билан бўлишсизлик ҳосил қилмайди. Мас., тишли-тирноқли, қўлли-оёқли, кўп хонали, узун бўйли, ували-жували каби.

-сиз аффиксининг но-, бе- сифат ясовчилари билан вазифадош ўринлари бор: кераксиз — нокерак, ўринсиз — ноўрин, вақтсиз — бевақт, сабабсиз — бесабаб каби. Лекин бу вазифадошликда ҳам стилистик жиҳатидан фарқланиб қолган вариантлар учрайди. Мас., нотавон, нодон, нокас, ноёб, нотекис каби сифатлардаги но- ўрнидан -сиз аффиксини қўллаб бўлмайди: бетавфиқ, бебақо, бенаво, беҳузур, бетоб сифатлари ҳам шулар жумласидандир.

-ги, -ки, -қи. Ўрин ва пайтга муносабат билдиришда қўлланувчи бу аффикслар турли сўз туркумларидан сифат ясайди:

а) ўринга муносабат, хослик билдиради, мас., ташқи, ички, нариги, бериги, остки, устки, пастки, сиртқи;

б) пайтга муносабат, хослик билдиради: кечаги, бурунги, қадимги, тонгги, бояги, баҳорги, бултурги, тушки, эрталабки, эртанги;

в) -ги аффикси ўрин-пайт келишиги қўшимчаси (-да) -дан кейин қўлланганда ўрин ва пайтга хослик муносабат маънолари янада аниқлашади, умумий хослик конкретликка ўтади. Айни вақтда воқеа, ҳодиса содир бўлган пайт ёки жойни хотирлаш, эслатиш каби маъноларни ҳам англатиши мумкин: ёздаги (саёҳат), ойдиндаги (суҳбат), бозордаги (ғалва), у ердаги, бу жойдаги, рисоладаги (қиз), уйдаги (меҳмон).

-ги, -ки, -қи аффикслари баъзи ҳолларда -лик ясовчиси билан алмашилиб қўллана олади: ёзги — ёзлик, қишки — қишлик каби.

-ки, (-а-ки), -қи (-а-қи), -и (-йи) ясовчилари хослик, характер-хусусият, хосса билдирувчи сифатлар ясайди:

а) характер-хусусият билдиради: жисзаки, жирраки, жиртаки, йўноқи, йиғлоқи, вайсақи, шаллақи, шарттаки, сайроқи, безори, ҳавойи;

б) хосса билдиради: қалбаки (ҳужжат), юзаки (билим), аймоқи (ток), қайроқи (узум), хомаки (план);

в) хослик, алоқадорлик, ўхшашлик билдиради: даҳанаки (жанг), хонаки (кийим), пистоқи (ранг), қалами (бўз), чиллаки (узум), араби (от), ироқи (чок, дўппи), эртаки (мева), саҳройи (ўсимлик), қишлоқи, қашқари, жайдари (буғдой);

г) ҳолат билдиради: *иллати (мушук), кўтаринчи (руҳ), савдои (киши), фидои (одам).*

-к (-ик, -ук, -ак), -қ (-иқ, -уқ, -оқ). Бу аффикслар турли сўз туркумларидан, кўпинча феълдан сифат ясади: *чирик (чири+к), очиқ (оч+иқ).*

Лингвистик маънолари:

а) бирор ҳолатни ифодалайди: *тиниқ (сув), синиқ (идиш), бузуқ (соат), тешиқ (тоғора), ёриқ (дугтор), титроқ (овоз), галвирак (ёнғоқ);*

б) шакл-кўриниш ифодалайди: *пучуқ (бурун), ботиқ (шакл), қийиқ (рўмол), эгик (темир), пучак (копток);*

в) хусусият, хосса ифодалайди: *қочириқ (гап), қўрқоқ (одам), пишиқ (буюм);*

г) ҳолат, тур ифодаланади: *мурғак (бола); қимизак (олма).*

-к (-ик, -ук, -ак), -қ (-иқ, -уқ, -оқ) аффикслари билан ясаладиган сифатлар ўзагида қуйидаги ҳолатларни кўриш мумкин:

1) Аффикс (буйруқ майл формасига) қўшилганда ўзакда ўзгариш бўлмайди: *или+қ, қизи+қ, ёп+иқ, теш+ик, син+иқ, бўл+иқ, тин+иқ* ва ҳок.

2) Ундош билан тугалланган сўзларга -қ сифат ясовчиси -ақ шаклида қўшилади. Лекин қ нинг таъсирида а товуши о га ўтади: *қол+о+қ—қолоқ, қоч+о+қ—қочоқ.*

3) а) Ўзак (буйруқ феъл формаси) а билан тугалланган бўлса, -қ ясовчиси таъсирида о га ўтади¹: *юмша—қ—юмшоқ; тарқа+қ—тарқоқ; қувна+қ—қувноқ, чар+ча+қ—чарчоқ; қайна+қ—қайноқ; оқса+қ—оқсоқ;*

б) ўзакнинг олдинги бўғинидаги товушлар (мас., у, в) таъсирида аффиксдаги унлиларда сингармонизм ҳодисаси юз беради, кўпинча и товуши у тарзида талаффуз қилинади: *буз+иқ—бузуқ; суз+ик—сузук;*

в) аффикс олгандан кейин ўзакнинг сўнгги товушларида ҳам ўзгариш юз беради: *қури+қ—қуруқ; चुчи+к—чучук;*

4) аффикс олгандан сўнг баъзи ўзаклардаги кейинги ундошлар иккиланади: *ачи+қ—аччиқ, қат+иқ—қаттиқ; иси+қ—иссиқ.*

¹ Ўзбек шеваларида бу товуш а шаклида талаффуз қилинаверади (мас. Фарғ., Анд. шев. талаффузи — юмшақ, қайнақ, титрақ, оқсақ). Аммо адабий тил учун о шакли (Тошк. шев. бўйича) қабул қилинган.

5) Аффикс ўзакдаги сўнги ундошни сиқиб чиқаради² (буйруқ маъноси йўқолади): *суюл—сую+қ—суюқ; тирил—тири+к—тирик; юксал—юкса+к—юксак; қийшай—қийш+и+қ—қийшиқ* кабилар.

6) *Сийрак, тийрак, шапарак, ғовак, тансиқ* каби сифатлар ташқи кўринишидан юқоридаги ясама сифатларга жуда ўхшайди. Аммо ўзакнинг ўзи (аффиксиз ҳолда, яъни *сийра, тийра, шапар, ғова* ҳолида) маъно англамайди ва на буйруқ феълн, на от вазифасини ўтамайди. Демак, ҳозирги замон тили нуқтан назаридан буларни морфологик составларга ажратмай, туб сифатлар қаторида ўрганилади.

-к, -қ аффикси билан ясалган қўйдаги сўзлар ҳам сифатлик, ҳам отлик вазифасида қўллана олади: *ямоқ, ёриқ, пучуқ, совуқ, иссиқ* ва ҳок.

Қўшма, жуфт сифатлар компонентларида -к, -қ аффикслари орқали ясалган сўзлар деярли учрамайди.

-дор (тожик тилидан кирган). Бу аффикс асосан от туркумидаги сўзлардан сифат ясади. Ҳосил бўлган сифатлар қўйдаги маъноларни ифодалаб келади:

1) Ўзакдан англашилган маънога (предмет, ҳодиса ва ш. к. га) эгалликни, ўша маънодаги нарса ёки ҳодисанинг борлигини англатади. Бу жиҳатлари -ли аффиксига тўғри келади. Мас., *холдор (қиз), рангдор (чит), жимжимадор (қути), нишондор (ишчи), оҳангдор (куй), қарздор (сдам), панжарадор (каравот)*.

2) Ўзакдан англашилган предмет тушунчасининг ориқлигини, катталигини, кўплигини, сифати яхшилигини билдиради. Бу жиҳатдан *сер-аффикс* хусусиятига тўғри келади: *пулдор (одам); яғриндор (полвон), ҳосилдор, маҳсулдор (ер), ҳусндор (қиз), мазмундор (асар), ҳашамдор (нақиш), жарангдор (кулги), зотдор (мол)* ва бошқ.

3) -дор билан ясалган сифатларнинг баъзилари характер-хусусият, хосса, ҳолат билдиради: *Асқар полвон... аста, салмоқдор одим отар эди* (Ойбек). *Думоғдор (қиз), жозибадор (кўриниш), вафодор (йигит), азадор, айбдор, миннатдор, манфаатдор, тарафдор*, ва ҳок.

4) Ўзакдан англашилган предмет, ҳодиса тушунчала-

---

² *Силлиқ* сўзининг ясалиши ҳақида шундай тахминни айтиш мумкин. Бу сўзнинг буйруқ майли формаси *сила*, бунга сифат ясовчи аффикс қўшилганда (*силл-и-қ*), бир ундош товуш (*л*) ортади ва ўзакдаги *а* унлиси сиқиб чиқарилади: *силлиқ*. Шунга ўхшаш ясалишни бошқа сифат ясовчи аффиксларда ҳам кўриш мумкин.

рига эгаллик, моликлик, уни забт этганлик ёки ўз ҳукмида тутиш, ишонч билдириш каби маъноларни англатади: *тождор, ҳукмдор, диндор, байроқдор, дўкандор, тугдор* ва бошқ.

-*кор* (-*сар*). Бу аффикс асосан от туркумидаги сўзлардан сифат ясайди. Ясалган сифатлар турли ўзакдан аниқлашган предмет, ҳодиса тушунчаларига эга эканлиги ва ўша нарса билан шуғулланувчи, уни тарғиб, намойиши қилувчи шахс маъносини англатади: *ташаббускор, фидокор (аёл), хизматкор, эҳтиёткор, мўъжизакор, халоскор, пахтакор, шоликор, бастакор, соҳибкор, мададкор* кабилар.

Бу сифатларнинг кўпи шахс билан боғлиқ бўлганлиги сабабли от функциясида ҳам қўлланаверади.

-*ий, -вий* (араб тилидан кирган). Бу аффикс от туркумидаги сўзлардан сифат ясайди. Ҳосил бўлган сифатлар ҳосиллик, тааллуқлилиқ, хосса билдиради. *-ий, -вий* аффиксининг морфологик характери турлича:

1) Ясалган сўз морфемаларга (ўзак ва аффиксга) ажралиш хусусиятини сақлайди: *оммавий, ғоявий, тарихий, тарбиявий, самовий, афсонавий, ташкилий, тахминий, дийётий, қиёсий, қонуний, мавсумий, техникавий* ва бошқ.

2) Ясалиш процессида фонетик ўзгариш юз беради: сўз ўзагидаги айрим товушлар ўзгаради ёки иккиланади: *таббий, фанний, ҳиссий*. Бундай иккиланишнинг асосий сабаби *тиб, фан, ҳис* каби сўзларнинг араб тилида *тибб, фанн, ҳисс* тарзида қўш ундош билан қўлланиши туфайли бўлиши мумкин.

3) Сўз морфемаларга ажралиш хусусиятини йўқотган ҳолда унинг форма ва мазмуни бошқача тус олган бўлади. Мас., *маданий, сиёсий, воқеий, мушқий, самимий, сахий, шаръий, ҳақиқий, ҳаққоний, табиий, фалсафий* каби. Ўзбек тилида бу сўзларнинг аффиксиз ҳолдаги «нотўлиқ» формалари қўлланмайди, балки уларнинг (от туркумига хос бўлган) *маданият, сиёсат, самимият, саҳоват, ҳаққоният, ҳақиқат, табиёт, фалсафа* каби тўлиқ формалари ишлатилади. Бу (3-пунктга) группалаштирилган сифатлар ясама сифатлардан кўра, туб сифатларга яқинроқ туради. *Жиддий, ашаддий, сунъий, фоний, салбий, ижобий, оддий, ҳарбий* каби сўзлар ҳам туб сифат ҳисобланади.

-*ма* аффикси иш-ҳаракат натижасида ҳосил бўлган бөлгич билдирувчи сифат ясайди: *сузма қурт, қовурма шўрва* каби. Бу аффикс:

а) ўтимли (буйруқ) феълларга қўшилиб, характер, хосса, ҳолат билдирувчи сифатлар ясайди: *суқма (пиёз), тизма (тоғ), уйдирма (ган), чийратма (арқон), ағдарма (этик), қайтарма (ёқа), туғма (одат), ясама (тиш), бўяма (соч), осма (кўприк)*;

б) ўтимсиз (буйруқ) феълларга қўшилиб характер-хусусият, хосса, ҳолат, шакл, усул билдирувчи сифатлар ҳосил қилади: *судралма (одам), шалдирама (қоғоз), ҳовлиқма (хотин), қотма (бола), кўчма (қум), айланма (йўл)*.

в) *-ма* аффикси *-илла* билан ясалган феълларга қўшилиб, хосса, хусусият билдирувчи сифат ясайди; қирчиллама (совуқ), ғирчиллама (қор), данғиллама (иморат) каби.

-ма аффикси орқали феъл ўзакларидан сифат ясалганда бу аффикс маъноси *-диган, -лайдиган* қўшимчалари маъносига тенг келади. Мас., *судралма* — судраладиган, *ғарчиллама* — ғарчиллайдиган.

г) *данғиллама, лақма* сифатларида сўз ўзаги аффиксиз ҳолда ишлатилмайди, чунки ўзак ҳолида маъно англатмайди. Шу жиҳатдан бу сифатларни туб сифатлар сирасига қўшиш мумкин.

-дек, -дай аффикслари от, сифат, феъл олмош туркумидаги сўзлардан сифат ва равиш ҳосил қилишда актив қўлланувчи ясовчилардир.

-дек, -дай аффикси *-дайн* қўшимчасининг қисқарган формаси бўлиши мумкин. Чунки ҳозирги жонли тилда *-дек, -дай* ўрнида *-дайн* формасининг қўлланиб туриши учрайди.

-дек, -дай аффикси отларга қўшилганда ўзакдан англашилган предмет маъносига қиёслаш, ўхшатиш йўли билан ҳажм-миқдор, шакл-кўриниш, ҳид, маза каби белги маъноларини ифодалаб келади ҳамда умуман бадий тасвир, белги маъносини ошириш, муболаға, кўчган ва экспрессив маъноларни беришда кенг қўлланади. Мас., *нўхотдек-нўхотдек (марварид), қанддек (мастава), муздек (сув), тоғдек (йигит), ойдек (жувон), зиғирдек (бола)* ва бошқ.

Бу аффиксининг қўйидаги семантик-стилистик хусусиятлари диққатга сазовордир:

а) *-дек* орқали ясалган баъзи сифатлар, яхлит, монолит ҳолга келиб қолган, бундаги ўзаклар ҳозирги тилда мустақил маъносини йўқотган. Мас., *жўжабирдек/жўжабирдай (жон), қитдай (туз)*.

Қиес қилинг: *бесўнақай, бетавфиқ, бежирим* кабилар (булардаги ўзаклар ҳам мустақил қўлланмайди);

б) *-дек* орқали ясалган сўз билан ўзакнинг маъноси бир-биридан узоқлашиб, фарқлашиб қолади. Мас., *балодек келин экан*. Бундаги ўзак, яъни *бало* сўзи аслида «офат», «кулфат» каби салбий маъноларни англатишига қарамай, *-дек* қўшимчаси қўшилиб унга ижобий маънодаги белги, экспрессивлик, модаллик маъноларини бағишлайди. *Балодек* сўзи сифатнинг аниқловчиси бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкин: *балодек яхши қиз экан*.

Шунга ўхшаш, ҳаяжон ифодаловчи *ҳайҳот* ундов сўзи билан *-дек* орқали (*ҳайҳотдек ҳовли*) «жуда катта», «жуда кен» маъноларини берувчи сифат ҳосил қилинади. Равиш туркумидаги *дангал* сўздан *-дек* орқали (*дангалдек киши*). «катта», «бесўнақай» каби маъноларни берувчи сифат ясалади:

в) *-дек* аффикси билан ноўрин, ноўя қўлланадиган тил фактлари учрайди: Мас., *бинойи* сўзи аслида «соз», «яхши», «бир яхши» маъноларини беради. Шундай экан, уш *-дек* аффиксиз қўллаш лозим (Қиес қилинг: *яхши костюм* *яхшидек костюм*). Бу сўз четдан кирганлиги сабабли шундай (*бинойидек*) формада қўллана олган. *Сумбатдек* сифатининг ўзаги сумбат — «қадди-қомат», «баст», «бўй-вош» маъноларини беради. Шу жиҳатдан қадди-қомати сумбатдек жувон деб қўллаш логик асосдан маҳрум кўринади (яъни аслида сумбати келишган жувон тарзида қўллаш мантиққа тўғри бўлур эди). Лекин шунга қарамай, *сумбатдек* формаси тилга ўрнашган;

г) *-дек* орқали ясалган сўз ўзагида фонетик ва морфологик ўзгаришлар юз беради. Жумладан: *нозандек (аёл)*. Сўз ўзаги «нозан» мустақил маъно англатмайди. Чунки у *нозанин* («гўзал аёл», «жозибали аёл») сўзининг қисқарган ҳолатидир. Лекин *нозандек* сифати «туппа-тузук», «яхшигина», «бир яхши» маъноларида жуда кўп предметларга нисбатан қўллана олади: *нозандек пальто, нозандек овқат* ва ҳоказо.

-дек аффикси жонли тилда *-дай, -дак, -дог, -до* шакллари олади.

-дек аффикси қўшма, такрорий сўзга қўшилиб келиб, турли маъно оттенкаларини беради: *мошдек-мошдек (марварид), зиғирдек-зиғирдек болалар шунча қийин ишларни бажаришинти* ва ҳок.

Б. Пассив (каммаҳсул) ясовчилар.

-вор (о+вор). Бу аффикс от, сифат туркумига онд сўзлардан сифат ясайди. Хослик характер-хусусият, шакл, ҳолат каби белги маъноларини англатади (адабий тилга хос): *Оркестр товушида бутун улугвор табиат, тоғлар, даралар, булут, туман...* (А. Мухтор). *Ким билади, балки Ваҳобжон афсонавор бу оқшомда ўз бахтини, муҳаббатини қўриқлаётгандир* (Саид Аҳмад). *Мардонавор йигитлар тездан жангга отландилар.*

-лоқ (а+лоқ). Бу аффикс от, сифат туркумидаги сўзлардан ҳолат, шакл, хусусият каби белги маъноларини подаловчи сифат ясайди: *Улар тошсиз қатқалоқ йўлда бир оз юриб, қишлоққа киришди* (Ойбек). *Булари майли-ю, бу овлоқ уйда менга халақит берадиган яна бир одам...* (А. Мухтор) *Уғижмалоқ кўйлакни олиб устига илди. Қўшалоқ ғўза анчагача қўлдан-қўлга ўтди* (А. Каҳҳор). *япалоқ³ (коса), чақалоқ (бола) ўтлоқ (ер), қумлоқ (соҳил)* кабилар шулар жумласидандир.

-лоқ аффикси билан ясалган сифатлар от вазифасида қўлланишга жуда мойил.

-қин, -гин, -гин аффикслари буйруқ феълларидан хослик, характер-хусусият, ҳолат маъноларини англатувчи сифатлар ясайди: *сотқин (киши), жўшиқин (дарё), тошқин (сув), ёрқин⁴ (фикр), ғамгин (сиймо), кескин (масала).* *Надя пишиқ ва туйғун қизча эди* (Ойбек). *Унинг ёши элликлардан ошган, сочлари оппоқ, сўлғин юзлари сарғайган...* (Ш. Рашидов). *Нишонбойнинг юзи озгин, бўйи узун-у, елкалари пучроқ эди* (П. Қодиров).

Бу сифатлардан шахс белгиси учун қўлланиладиганлари (мас., *қочқин, сотқин, тутқин* сингарилари) от вазифасида ҳам ишлатилаверади.

-кир -гир, -қир, -ғир. Бу аффикслар феълларнинг, буйруқ формаларига қўшилиб, актив хусусият, хосса тушунчасини берувчи сифатлар ясайди: *ўткир, кескир (пичоқ), чонқир (теша), сезгир (бола), темагир (одам)* ва ҳок.

Булардан *ўткир* сўзи жуда кўп ҳолларда кўчган маъноларда қўлланади.

-кор аффикси орқали ясалган сифатлар кўпроқ адабий тилга мансуб. Асосан от туркумидаги сўзларга қўши-

³ *Япалоқ* сўзи аффиксиз ҳолда маъно англатмайди. Бу сифат қадим ясама бўлган бўлса-да, ҳозирги тил нуқтан назаридан туб сифат саналади.

⁴ *Ёрқин* — бу сўзнинг ўзаги *ёруғ*.

либ, ўзакдан англашилган тушунчага эгалликни, у тушунчанинг ортиқлигини ёки унга ўхшашлик, хослик, хусусият, ҳолат маъноларини ифодаловчи сифатлар ясайди. Мас., *бу салқин, мусаффо, ям-яшил олам худди ҳаёлдагидай фусункор туюлди* (А. Мухтор). *Шафтолизорда саъванинг гоҳ фиғонли ноласи, гоҳ шиддаткор чақчағи тинмайди* (Сайд Аҳмад). *Совет кишиси янги ҳаётнинг илҳомкор қурувчиси ва ижодчиси бўлиб қолди* («Совет Ўзбекистони»).

-кор аффикси билан ясалган сифатларнинг баъзилари от вазифасида ҳам қўллана олади. Мас., *бастакор, хизматкор*.

-қоқ, -гоқ. Бу аффикс феъл ўзак-негизларига қўшилиб, характер, хусусият, ҳолат каби маъноларни берувчи сифатлар ҳосил қилади: *Ёпишқоқ балчиқ қиялиқлардан силқиб оқар...* (А. Мухтор). *Тиришқоқ (бола), уришқоқ (одам), ботқоқ (ер), уюшқоқ (коллектив), тойғоқ (йўл), қуришқоқ // буришқоқ (олма)*.

-каш (тожик тилидан кирган). Бу аффикс от туркумидаги сўзлардан кишига хос характер-хусусият, турли (табiiй, руҳiiй ва ш. к.) ҳолат, вазифа ва ҳоказо белгиларни билдирувчи сифатлар ҳосил қилади: *У ёши етмишларга бориб қолган дилкаш чол эди* (Сайд Аҳмад). *Улма, эй қўли қанд, жафокаш боғбон, яшай бер, боғларга чулганган Ватан* (Ғ. Фулом). *Захматкаш, меҳнаткаш (киши); ...У киши (бувим) саксондан ошиб кетган, носкаш кампир эдилар* (Ғ. Фулом). *Захкаш (ер), чалкаш (масала), пасткаш/сусткаш (одам), киракаш (арава), тарафкаш (одам), ҳазилкаш (киши), аравакаш (чол)* кабилар.

Булардан, кишиларга хос белгиларни ифодаловчи сифатлар кўпинча от вазифасида ҳам ишлатилади.

-мол (а+мол). Бу аффикс от ва буйруқ феълларидан характер-хусусият, ҳолат, хосса билдирувчи сифат ясайди: *У сўзамол, диловар, шерюрак киши* (Ойбек).

Дудмол, мўжмал (гап) каби сўзлар -мол аффикси билан ясалган бўлишига қарамай, аффиксдан ажралган (ўзак) ҳолда маъно англабмайди. *Қирчимол* сўзи диалектал бўлиб, «кир кўтаримли» маъносига тенг.

-ча аффикси турли сўзларга қўшилиб, от, равиш, шунингдек сифат ясаши мумкин. -ча аффикси эгаллик ёки кўплик категориялари қўшимчасидан кейин қўшилганда деярли ҳамма вақт равиш маъносини беради.

Баъзи сифатларга қўшилиб *-ча* аффикси қўшимча — модал маъно беради: *қорача, ола-олача* каби.

Англлатган маънолари:

а) услуб, тур, хил билдиради: *афгонча рубоб, ўзбекча кўйлак, русча фасон, стахановча ҳаракат*;

б) ҳолат, кўрипиш билдиради: *хипча бел*;

в) ҳажм-миқдор билдиради: *тариқча (ақл), заррача (фойда)* кабилар.

Сифат ясовчи *-ча* аффиксининг англатаётган маъноси баъзан *-дек, -дай* аффикси функциясига тенг келади: *зиғирча — зиғирдек* каби:

Ўзак билан *-ча* аффикси оралиғида бир *n* товушининг орттирилиши (мас., *ўртача—ўртанча*) сўзларни дифференциал фарқлаш учун керак бўлган бўлиши мумкин. Дарҳақиқат, *ўртача* ва *ўртанча* сўзлари бир-биридан маълум даражада фарқ қилади: *Ўртача зиёфат — ўртанча ўғил*.

-чан (*//чанг*) сифат ясовчи аффикси ўзакдан англашилган предмет, ҳодиса тушунчаларига ориқлик, активлик каби белги маъноларини беради. От туркумидаги сўзларга қўшилиб ҳаракат-хусусият, хосса, ҳолат билдирувчи сифатлар ясайди. Мас., *яшовчан (жонивор), ўзгарувчан (ҳаво), ишчан (йигит), курашчан (халқ), талабчан (раҳбар)* ва ш. к.

Бу мисолларнинг кўпида *-чан* билан параллель равишда *-чанг* аффиксини ҳам ишлатиш мумкин: *кўнгилчан — кўнгилчанг, ишчан—ишчанг, уятчан—уятчанг*.

Лекин *-чанг* аффиксининг яна ўзига хос функцияси ҳам бор. *-чанг* отларга қўшилиб ўзакдан англашилган тушунчага эгаликни ёки эга эмасликни англатади. Мас., *кўйлакчанг, махсичанг, яктакчанг* ва ш. к.

Умуман, *-чанг* аффикси билан ясалган сўзларнинг маъноси икки хил тушунилиб қолган. Айрим диалект ва шахслар тушунчасида шу предметга эга эмаслик англашилса, айримларида фақатгина шу предметга эгалик англашилади.

-чи бу аффикс асосан от ясовчи ҳисобланади. Лекин сифат ясашда ҳам қўлланади. Асос бўлувчи негизлар деярли отлардан бўлади: *гапчи (одам), адоватчи, тухматчи (киши), аскиячи (йигит), маслаҳатчи (киши), ўйинчи (қиз)* каби.

Баъзан *-чи* бошқа сўз туркумларидан ҳам сифат ясайди: *дангалчи (хотин), бекорчи (гап), айирмачи (одам), қизиқчи (одам)* ва ҳок.

Кўринадик, бундай сифатлар кўпроқ инсонга хос характер-хусусият белгисини ва вазифа бажарувчилик маъносини ифодалайди. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда сифатланмиш тушириб қолдирилиб сифатловчи сўз от тарзида қўлланаверади: *Уйинчи келди, бекорчидан ҳамма безор, миллатчи суд қилинди кабилар* (аниқлик киритишга ҳожат бўлгандагина сифатланмиш тикланади).

-*ман*д, -*ван*д. Бу аффикс отларга қўшилиб, ўзакдан англашилган предмет маъносига эгаликни, ортиқлик, давомийлик маъноларини беради. Характер-хусусият, ҳолат каби белгиларни ифодаловчи шахсга хос сифат ясайди: *ихлосманд, иштиёқманд, ҳунарманд, давлатманд* кабилар.

Жонли сўзлашувда бу аффикс -*ман*, -*ван*, -*вон* шаклларига келиб қолган: *ҳазилвон, аёлман*.

Қўшма сўзларга ҳам қўшилиб келади: *ишбиларманд* (*ишибилги*).

-*мон*, -*ман*. Бу аффикс -*ар* формали феълларга қўшилиб, ўзакдан англашилган маънонинг ортиқлигини ифодалайди, характер-хусусият билдирувчи сифатлар ясайди. Мас., *билармон, устомон* кабилар. Бу сўзлар айни чоқда кесатик, кишоя каби экспрессив маънолар учун ҳам қўлланиши мумкин.

-*мон*, -*ман*, аффикси қўшма, жуфт сўзларга қўшилиб турли маънодаги сифатлар ясайди: *устабузармон, топарман-тутарман, ишбилармон*.

-*чиқ* буйруқ феъл формасига қўшилиб, характер-хусусият, хосса билдирувчи сифат ясайди: *сирғанчиқ//сирпанчиқ* (*йўл*), *қизғанчиқ* (*одам*) ва ш. к.

-*чоқ*, -*чак*. Бу аффикс аслида от ясовчи (кўпинча кичрайтиш отлари ясовчи) форма ҳисобланади. Лекин баъзан, феълнинг буйруқ формаларига, сифатларга қўшилиб характер-хусусият, ҳолат, шакл-кўриниш каби маъноларни берувчи сифат ясайди. Мас., *тортинчоқ, эринчоқ* (*эринчак*), *ялинчоқ, тикмачоқ* (*тикмачоқдек*), *чўзинчоқ* ва ш. к.

-*он*, -*ён*, -*ан*. Бу аффикс отларга қўшилиб, хусусият, ҳолат билдирувчи сифат ясайди: *чароғон, заъфарон, шодон, тубан* кабилар. *Улар... ҳаётларини чароғон саройларда айш-ишрат оғушида кечирмоқдалар* (Ойбек). *Унинг юзи заъфарон бўлди* (Саид Аҳмад).

-*ин* (-*к+ин*) аффикси от ва буйруқ феъллардан характер-хусусият, ҳолат билдирувчи сифатлар ҳосил қилади: *Чиркин буржуазия тиш-тирноғи билан урушга*

ёпишиди, халқ қони тўқияпти... (Ойбек). Кескин, совуқ шамол дарахтларни шовиллатиб эсарди (Ойбек). Тўқин куз эди (Саид Аҳмад). Камтарин (аёл), тўлин (ой), согин (сигир); эркин (қуш).

Бу аффикс билан ясалган камтарин сўзи камтар сўзи билан бир хил мазмунга эга.

-га р. аффикси отларга қўшилиб, ўзакдан англашилган тушунча (предмет, ҳодиса) билан шуғулланувчи, бажарувчи маъносини англатадиган (шахсга хос) белги сўзларини ҳосил қилади: *ифвогар, сеҳргар, фирибгар, жоду-гар, савдогар, мисгар, чилангар* ва б.

Ҳозирги даврда бу аффикс билан сўз ясалмайди.

-вон (а+вон). Бу аффикс отлардан ҳолат, хусусият маъноларини берадиган сифат ясайди: *Эшиги жанубга қараган ойнавон уйдан қотма, жуссаси пишиқ йигит чиқди* («Совет Ўзбекистони»). — *Ҳа, мен! Мен йлгур сизнинг пахтавон гапларингизга учган* (Шуҳрат)

-(а)фон (диган?) аффикси кўпроқ жоғли тилга (Тошк. шев. га) хос бўлиб, феълларга қўшилиб, ўзакдан англашилган маъноларнинг ортиқлигини, мукамаллигини ифодаловчи, характер-хусусият, ҳолат билдирувчи сифат ясайди... *Иттифоқимизнинг ҳамма соҳасида етук, билафон кадрлар бор* («Тошкент оқшоми»). *Чопафон (бола), сузафон (спортчи), топафон (ўқувчи); қулагон (қиз); тепафон (от), қопафон (ит)* ва б.

Бу аффикс -ан+ғич (-он+ғич) ясовчиси билан функциядош бўлиб, худди шу маънолар бериш учун +ан+ғич ясовчисини ҳам қўллаш мумкин. Қиёс қилинг: *чопафон — чопанғич, қопафон — қопанғич* ва ш. к.

-қа аффикси бир нечта сифатлардагина учрайди, ҳажм, ҳолат каби маънолар билан боғлиқ: *У, қисқа бўй, калта оёқ, ... чамаси қирқ ёшлардаги одам эди* (Ойбек). *Хотиннинг кўзи жиққа ёшга тўлди* (Саид Аҳмад). *Лоўқа сув ариқларни тўлдириб оқарди.*

-с(-ма+с). Бу аффикс кўпинча -ма бўлишсизлик форманти билан тугалланган буйруқ феълларга қўшилиб, характер-хусусият, ҳолат билдирувчи сифат ясайди: *ўтмас (пичоқ), индамас (одам), толмас (курашчи), арзимас (бахона).*

Бу аффикс кўпроқ характер-хусусият, ҳолат билдирувчи қўшма, жуфт сифатлар охирига қўшилиб келади: *борса-келмас (жой); тилбилмас (одам); тепса-тебранмас*

(киши); тиниб-тинчимас (одамлар); бўлар-бўлмас (гап), киши билмас (огриқ) ва ҳок.

Бир группа сифат ясовчи аффикслар борки, улар «ўхшайдиган», «ўхшаш», «кўринишга эга» маъноли сифат ясайди. Булар қуйидагилар:

-намо (тожик тилидан кирган). Бу аффикс от ва сифатларга қўшилиб, ўзакдан англашилган предмет, ҳодиса, ҳолат тушунчасига, «ўхшаш» деган маънони берувчи сифат ҳосил қилади: *олимнамо, мажнуннамо, мулланамо* ва ҳок.

-омуз (тожик тилидан кирган *омез* — «аралаш»). Бу аффикс от туркумидаги сўзлардан, ўзакдан англашилган тушунчага «ўхшаш», «аралаш» маъноларини берувчи хусусият, хосса билдирувчи сифат ясайди: *Шу пайт ташиқаридан қилнингдар масхара омуз* овози эшитилди («Муштум»). *Уматалининг хотинига бунчалик совуқ муносабатда бўлиши, заҳар омуз ҳазили уни баттарроқ қочриққа ундади* (Ш у ҳ р а т).

-симон. Бу аффикс кўпроқ отларга қўшилиб «ўхшаш» маъносини бериб, хусусият, хосса, шакл билдирувчи сифат ясайди: *маймунсимон, одамсимон, ойсимон, тухумсимон*.

Жопли сўзлашувда -симон ўрнида баъзан тахлит (тақлид) сўзи ҳам ишлатилади (*одамтахлит*).

Рус тили орқали кирган совет-интернационал сўзлар таркибида -он (-ион), -иал, -ик, -ив каби сифат ясовчи аффиксларни учратиш мумкин. Бу аффикслар ўзларининг қуйидаги хусусиятлари билан характерланади.

-он. Бу аффикс охири -ия билан тугалланган отларга (совет-интернационал сўзларига) қўшилиб, хослик, алоқадорлик маъноларини беради ва характер-хусусият, хосса билдирувчи сифат ясайди. Бунда от охирида «я» тушиб қолади: *революцион, эволюцион, интонацион, ревизион, традицион, селекцион* ва ҳок.

-ик аффикси совет-интернационал сўзларига (отларга) қўшилиб хослик, алоқадорлик, оидлик билдирувчи сифат ясайди: *этнографик, стилистик, фантастик*.

-ик аффикси қўшилган сўзларнинг ўзакларида турлича ҳолатни кўриш мумкин: а) ўзак тўлиқ формасини сақлайди: *синоним + ик, цилиндр + ик, автомат + ик*; б) охири + +ия билан тугаган сўзларда эса сўз охиридаги -ия аффиксини туширилиб, сўз ўзагига -ик аффиксини қўшилади: *стратегик, археологик, этнографик*; в) -изм билан тугаган совет-интернационал сўзларида -зм туширилиб, ўрни -ст би-

лан алмаштирилади ва кетидан *-ик* форманти бириктирилади: *социализм — социали + ст + ик, коммунизм — коммуни + ст + ик*; г) охирги *-ика* билан тугаган (*статистика, гимнастика*) совет-интернационал сўзларида, шу ясовчи қисқариб, ўзак сифат ясовчи *-ик* аффиксини қабул қилади. Мас., *статистика — статистик, гимнастика — гимнастик, стилистика — стилистик*. Рус тилида бу сўзларнинг сифат формасини яшаш учун *-ический, -ическая, -ическое* аффикслари қўлланади. «Техник» сўзи ўзбек тилида ҳам от, ҳам сифат маъносини билдиради.

-ик билан ясалган баъзи сўзларни (*эластик, эпик, юридик, антик*) ўзак ва аффиксларга ажратиб бўлмайди.

-и в аффикси совет-интернационал сўзларидан (отлардан) ондлик, хослик билдирувчи сифат ясайди: *объектив, субъектив, эффектив, консерватив* ва ҳок.

-а л, -и а л аффикси совет-интернационал сўзларидан (отлардан) ондлик, хослик маъноларини берувчи сифат ясайди: *эмоционал, сентиментал, экваториал* ва ҳок.

Бу аффикс билан ясалган сифатлар ўзбек тилида унча кўп эмас.

Ўзбек тилида қўлланиб келаётган яна бир группа сифат ясовчи аффикслар тожик тилидан ўтган бўлиб, аслида улар мустақил маънодаги феъл ўзакларидир. Бу элементлар тожик тилида ҳам қўшма сўз компоненти бўлиб келади.

-б о з, -в о з (тожикча бозидан — «ўйнамоқ») аффикс отларга қўшилиб, ўзакдан англашилган тушунча (предмет ёки ҳодиса) билан кўп шуғулланадиган, унга қизиқадиган, жуда берилган каби характер, хусусият маъноларини берувчи сифат ясайди.

-б о з, -в о з аффиксида шахс маъноси ҳам акс этади: *аризабоз, қиморвоз, буйруқвоз, исканиявоз, сафсатавоз* ва ҳок.

«Ишқибоз» (ишқивоз) сўзида *-боз* нинг маъноси юқоридаги мисоллардаги *-бозга* нисбатан бошқачароқ. Бу сўз яллит ҳолда, умуман, «қизиқувчан», «қизиқувчи», «ҳавасманд» каби маъно касб этади: *футболга ишқибоз одам, илмга ишқибоз киши*.

-боз билан ясалган *лўттивоз, шаввоз* каби сўзларда ўзак аффиксдан ажралган ҳолда маъно англамайди.

-п а р а с т (тожикча — парастидан, яъни «таъзим қилмоқ», «чўқинмоқ») аффикси отларга қўшилиб, ўзакдан англашилган тушунчага (предмет, ҳодисага) жуда берилган, одатланган, чўқинадиган, топинадиган каби маъно-

ларда характер-хусусият билдирувчи (шахсга хол) сифат ясайди: *молпараст, боданпараст, шахсиятпараст, бутпараст, амалпараст* ва ҳок. Бундай сифатлар кўпроқ салбий маънога эга бўлади.

-парвар (тожикча — парвардап, яъни «ўстирмақ», «парваришламоқ», «тарбияламоқ»). Ўзбек тилида -парвар ҳолида мустақил қўлланмайди, фақат ясовчилик вазифасини ўтайди, холос. Бу аффикс отдан характер-хусусият билдирувчи сифат ясайди: *адолатпарвар, ватанпарвар, камбағалпарвар, илмпарвар, тараққийпарвар, халқпарвар* ва ҳок.

-хон (тожикча — хондан, яъни «ўқимоқ», «куйламоқ» феълининг буйруқ формаси). От ва сифатдан хосса, хусусият билдирувчи сифат ясайди, жуда пассив ясовчи. Мас., *китобхон, журналхон, газетхон, шеърхон, саводхон* ва ҳок.

хўр (тожикча — хўрдан, яъни «емоқ», «ичмоқ» феълининг буйруқ формаси). Бу аффикс отларга қўшилиб хусусият, ҳолат билдирувчи шахсга оид сифат ясайди: *ғамхўр, ароқхўр, гўштхўр, текинхўр* ва ҳок.

-шинос//шинос (тожикча — шинохтап, яъни «билмоқ», «англамоқ» феълининг буйруқ формаси). Бу аффикс отларга қўшилиб шугулланувчи, билувчи, мутахассис каби маъноларни беради ва ҳолат, хусусият ифодалайдиган (шахсга оид) сифат ҳосил қилади: *шарқшунос, адабиётшунос, тилшунос* ва ҳок.

-соз (тожикча — сохтан, яъни «қурмоқ», «тузатмоқ», «ясамоқ» феълининг ўзаги) аффикси от туркумидаги сўзларга қўшилиб, ўзакдан англашилган тушунчани (предметни) ясайдиган, қурадиган, тузатадиган деган маънолардаги (шахсга хос) сифат ясайди: *соатсоз, машинасоз, аврасоз*.

Шуларга ўхшаш яна *-фурӯш//пурӯш* — *дўппифурӯш, чиффурӯш, тўнфурӯш, -дўз* — *этикдўз, кавишдўз, махсидўз, -паз* — *сомсапаз, мантипаз* каби аффикслар ҳам тожик тилидан ўтган бўлиб, шахсга хос ҳунар ёки бирор касбга оид сифат ясашда қўлланади.

Сифат ясовчи олд қўшимчалар (префикслар). Ўзбек тилидаги сифат ясовчи олд қўшимчалар тожик тилидан ўтган. Бундай қўшимчаларнинг миқдори у қадар кўп бўлмаса ҳам, булардан *сер-*, *бе-* префикслари нисбатан маҳсулдор ясовчи ҳисобланади.

сер- аффикси сўз ўзакларининг (кўпинча отларнинг) олдидан қўшилиб, ўзакдан англашилган маънонинг кўпли-

гини, ортиқлигини, активлигини англатади: *серпиёз, сертухум, сермазмун* ва ҳок.

сер- аффиксини маъносига кўра қуйидагича группалаштириш мумкин:

а) миқдор жиҳатдан кўпликни, унга эгаликни англатади. Бунда *сер-* билан ясалган сифатлар хосса, хусусият, ҳолат маъноларини ифодалаб келади: *сермева, сергўшт, серрғ, серсоч, сержун, серпахта, серсут, серфарзанд, серқатик, серҳосил* ва ҳок.

Бў келтирилган мисолларда *сер-* ясовчисининг маъноси *кўп* сўзининг маъносига тўғри келади;

б) *сер-* аффикси отларга қўшилиб келиб ўзакдан англашилган тушунчанинг ортиқлигини, активлигини ва унга эгаликни англатади. Бундай сифатлар кўпроқ киши характерини, бирор белгисини ифодалаш учун хизмат қилади ва шахсинг аниқловчиси бўлиб келади: *серғайрат (одам), сергап кампир, сержаҳл киши, серзавқ йигит, серзарда одам* кабилар;

в) ўзакдан англашилган маънонинг ортиқлигини англаиб хосса, хусусият, ҳолат маъноларини ифодалайди: *сермаъно, сермазмун, серқатнов, серташвиш*;

г) *сер-* қўшимчаси олган баъзи сўзлар ўз маъносидан ташқари кўчма маъноларда ҳам ишлатилади: *серсавлат* — «кўркем», «келишган» маъноларини бера олади;

д) баъзи сўзларда *сер-* қўшимчаси ўзак билан бирикиб, яхлит, ажралмас ҳолга келиб қолган: *сероб, сергак* каби.

бе- префикси отларга қўшилиб, ўзакдан англашилган тушунчага эга эмасликни, бирор белги ёки хусусиятнинг йўқлигини, инкорни англатади. Функция жиҳатдан *-сиз* аффикси ва «йўқ» сўзларига тўғри келади: *бесабр, бейлчов, беодоб* ва ҳок. Бундан ташқари, яна ўзига хос хусусиятлари ҳам бор:

бе- ясовчиси отларга қўшилиб ўзакдан англашилган тушунчанинг инкорини, у предмет (хосса, хусусият)га эга эмасликни билдиради. Бундай сифатлар кўпинча: а) шахсга оид характер-хусусият, хосса-ҳолатларни ифодалаб келади ва *-сиз* аффикси орқали ясалган бўлишсиз маънодаги сифатлар билан ўрин алмаштира олади: *беғуноҳ, бемеҳр, бераҳм, бетайин, бедармон, бесабр, беодоб, беор, бетоқат, бевафо*; б) турли шакл-кўриниш, хусусият, хосса, ҳолат, пайт каби маънолар учун қўлланиши мумкин: *Билмайман, болам, қандай бедаво дардга чалиндим, на уйқу бор, на иштаҳа (О й бе к)*. *Глухов* пичоқ билан бир

пастда беўхшовгина юлдуз ясади... (Ойбек).
Унинг бевақт ажин тушган юзларида аллақандай ифода (Саид Аҳмад) ... Бежанжал кун ўтмайдими (Ойбек). Бу ерда бозор кунлари билан бебозор кунларининг фарқи сезилмайди, ... (Ойбек).

Бу келтирилган мисоллардаги бе- қўшимчаси -сиз аффикси маъносига деярли тенг келади.

бе- қўшимчаси воситасида ясалган қуйидаги сифатлар ўрнида -сиз билан ясалган бўлишсиз вариантни қўллаб бўлмайди. Қиёс қилинг: *беҳуда* — *худасиз*, кейинги вариант қўлланмайди. Шунга ўхшаш: *бениҳоя*, *бениҳоят*, *бечора (одам)*, *беҳад (шод)*, *бебақо (дунё)*, *беҳузур*, *бетоб*, *беозор*, *бесаранжом*, *бетариф*.

бар- ясовчиен фақат уч-тўрт сўздагина учрайди: *барвақт*, *баркамол*, *бардошли* ва бошқ.

бад- (тожик тилида бу сўз мустақил («ёмон» маъносига) қўлланади ҳамда қўшма сўзга компонентлик вазифасини ўтайди). *бад-* билан ясалган сифатлар асосан салбий маънога эга. Бу префикс отларга қўшилиб, характер-хусусият, хосса, ҳолат, шакл-кўриниш каби маъноларни ифодаловчи сифат ҳосил қилади: *бадфеъл*, *баднафс*, *бадбашара*, *бадбўй*, *бадқовоқ*, *бадном*, *баджаҳл* ва бошқ.

Қўш аффиксли сифатлар (қўшма аффикслар). Аффикслар тузилиш жиҳатдан содда ва қўшма бўлиши мумкин. Ўзгича сифат ясовчи аффикслар тўғридан-тўғри ўзакка қўшилади: *бот+иқ*; *қол+оқ*, *жон+ли*, *ҳосил+дор* каби.

Баъзан эса тўғридан-тўғри ўзакка қўшила олмайди. Мас., айрим буйруқ феъл формалари аввал бошқа ясовчиларни қабул қилиб отга ёки бошқа феъл формасига айланиб, кейин сифат ясовчиларини қабул қилади: *сев+им+ли*, *қат+қа+лоқ*; *қури+м+соқ*; *кир+иш+им+ли*. Бундай қўш аффикслар сифат ясовчиларнинг ўзида ҳам содир бўлиши мумкин: *иккиюзла+ма+чи*.

Мураккаб сифатлар

Сифат яшашда синтактик
ва синтактик-морфологик
усуллар

Сифатлар морфологик (аффикслар воситасида) яшилдан ташқари яна синтактик (сўзларнинг бирикуви) ва синтактик-морфологик (яъни сўзларнинг бирикуви + аффикслар) усули билан ясалади.

Синтактик ва синтактик-морфологик усулда ясалган сифатлар группасига: а) қўшма сифатлар, б) бирикмали ва тизма сифатлар, в) жуфт сифатлар киради.

Қўшма сифат. Бирдан ортиқ ўзак-негиздан ташкил топган қўшма сифатлар бир бош урғу билан айтилиб, бир белги-хусусиятини ифодалаш учун хизмат қилади, мас., *оромбахш (шаббода), оқ кўнгил (йигит), тилла ранг (соч) каби.*

Қўшма сифатлар компонентларининг қайси сўз туркумидан бўлиши ва уларнинг синтактик жиҳатини кўзда тутиб, уларни морфологик ва синтактик томондан қуйидаги группаларга ажратиб анализ қилиш мумкин:

1. Икки туб сўздан таркиб топади: *от+от, от+сифат, сифат+от, равиш+от.* Синтактик жиҳатдан қараганда эса бу компонентлар — сифатловчи+сифатланмиш, аниқловчи+аниқланмиш, белгисиз қаратқич+белгисиз қаралмиш, баъзан, эга+кесим, тўлдирувчи+кесим тарзида бир-бирига бирикади. Қўшма сифат ҳолида эса бир бутун маънони (белги маъносини) англатувчи (сифатловчи) вазифасини ўтайди. Мисоллар: *бедана қадам, хум калла, туя пайпоқ, шира кайф, кулча юз, анордона, жигар ранг, сарв қомат, кўй кўз, қўлбола, бодом қовоқ. Оммабон, ёқавайрон, аламзада, сандиқзада, муштумзўр, нонкўр, қизиққон созуққон, узун қулоқ, яккапайкал, очкўз, очофат, баландпарвоз, софдил, дўнг пешана, қаттиқ қўл. Улугсифат, ширин сўз, хом калла, ўрта ёш, оқ кўнгил, шум така, оғироёқ, катта оғиз, шум оёқ. Хом семиз, самантўриқ, қоратўриқ, қора қизил, олачипор, камҳосил, камқувват, камгап, ҳозиржавоб, тезкор.*

2) Компонентлардан бири туб, иккинчиси ясама ёки эгалик аффикси олган сўздан бўлади. Мас., *от+(-ар, -мас)* сифатдош: *меҳнатсевар, жонкуяр, изқувар, музёра, калла-кесар, эрта пишар, шиёқмас, тилбилмас.*

Худди шу формага яна-мон ясовчиси қўшилиб келади: *уста бузармон, иш билармон.*

От+от+эгалик афф.: *ер ости, байрам олди, тил олди* (товушлари) ва ҳок. Бу тип қўшма сифатлар рус тилидан калька йўли билан олинган бўлиб, тилда янги ҳодиса ҳисобланади.

Олмош+ясама сифат: *ўзбилармон.*

Равиш+сифатдош: *тез оқар, тинч оқар, эрта пишар, чўрткесар.*

Ўзбек тилида компонентларидан бири мустақил қўллан-

майдиган ва маъно англаймайдиган⁵ бир қатор қўшма сифатлар бор, чунки: *хазонрезги, шалпанг қулоқ, такасалтанг, калондимоғ, калладароз, ажабтовур, жулдурвоқи, диққи нафас, сўққабош, чапдаст* ва ҳок.

Бир туркум қўшма сифатлар аниқловчи-аниқланмишли конструкциялардан ривожланган деса бўлади. Дастлаб бундай қўшма сифатларнинг иккинчи компонентида, юқоридаги бирикмали сифатлардаги каби *-ли* қўшимчаси бўлган бўлиши мумкин. Чунки ҳозирда ҳам бунинг элементлари сақланган. Мас., *бутун бошли, бир сўзли, ўз сўзли* каби қўшма сифатлар компонентидан *-ли* аффикси олиб ташланса, у белги маъноси англашиш хусусиятини йўқотади. Аниқловчи ва аниқланмиш (бутун бош) бўлиб қолади. Лекин буларни бирикмали сифатлар қаторига киритиб бўлмайди, чунки булардаги синтактик алоқа ўчган, ҳозирда бир бутун ҳолда бир белги ифодаси учун қўлланади. Шунинг учун булар қўшма сифатлардир.

Баъзи қўшма сифатлар *-ли* аффикси олмаган ҳолда қўлланишига қарамай, *-ли* қўшиб айтилганда ҳам маънога футур етмайди, шунда ҳам белги маъносини англаватаради. Мисоллар, *оқ кўнгиш — оқ кўнгишли, соф дил — соф дилли, тош бағир — тош бағирли* каби.

Лекин *яланг оёқ, яланг бош, хом калла, сур бет, без бет, бад башара* каби (аниқловчи-аниқланмиш конструкциясидаги) қўшма сифатлар *-ли* аффиксидан бутунлай холи ҳолда қўлланади.

Бирикмали сифат. Белги маънолари бир сўз (сода сифат) орқали ёки икки сўз (қўшма, жуфт сифатлар) орқали ифодаланиши мумкин. Булардан ташқари, белги маънолари икки ёки ундан ортиқ сўзли (мас., сифатловчи-сифатланмиш, эга-кесим ва ҳоказо) бирикмалар орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Бундай белги ифодаларини шартли равишда бирикмали сифатлар дейилади.

Бирикмали сифатлар таркибида сўзларнинг ўзаро синтактик муносабатига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1) Аниқловчи-аниқланмиш ҳолатидаги (атрибутив алоқадаги) бирикмалар. Мас., *юқори ҳосилли, қизил байроқли*. Бу тип бирикмалар (сифатлар) қўшма сифатга анча ўхшаб кетса ҳам (яъни ҳар икки ҳолатда ҳам предмет белгиси

---

⁵ Чунки бундай сўзлар ўзбек тилига бошқа тилдан кирган бўлиши мумкин.

аниқланса-да), қўшма сифат группасига кира олмайди. Чунки сифатловчи вазифасидаги бирикмаларда аниқловчи ва аниқланмишлик муносабати, ички синтактик алоқа сақланган, мазмунан ҳали яхлит бир белги маъносига (фақатгина белги ифодаси ҳолига) бориб етмаган бўлади.

Аниқловчи-аниқланмиш ҳолатидаги бирикмали сифатларда кўпинча иккинчи компонент -*ли* аффиксини олган бўлади: *беш қаватли, тўрт хонали, кўп хонали, узун толали* ва ҳок.

2) Бирикмали сифатларнинг бир туркуми эга-кесим муносабатидаги (предикатив алоқадаги) бирикмаларга тенг келади. Булар қуйидагилар: *кўнгли юмшоқ, истараси иссиқ, тили аччиқ, гапи совуқ, қўли эгри, жаҳли тез, ёши улғу, сочи узун. ...з у в а л а с и п и ш и қ бу қиз Аъзамнинг дидига бирдан ўтириб қолди (Ш у ҳ р а т). Алмо Башорат ишига пишиқ қиз (С а и д А ҳ м а д).*

Мисоллардан кўринадики, бу каби белгилар кўпроқ шахсга (кишининг характер-хусусиятига) хос бўлиб, биринчи компонент доим учинчи шахс эгаллик қўшимчасини олган ҳолда бўлади, шундай формадаги у бир белги маъносини ифодалайди, бирикмали сифат ҳисобланади. Биринчи компонент доим от туркумидан, иккинчиси деярли сифатдан ташкил топади. Айрим бирикмали сифатлар компонентларининг ўрнини алмаштириб қўллаш мумкин, бунда аниқловчи-аниқланмишлик конструкциялар эга-кесим шаклига келиб қолади: *оқ кўнгли — кўнгли оқ, тош бағир — бағри тош, очиқ қўл — қўли очиқ* ва ҳок.

3) Жўналиш келишик формасидаги от+ сифат муносабатидаги бирикмалар ҳам бор: *гапга нўноқ, гапга уста, бетга чопар, кўзга яқин, ўзига тинч* кабилар.

4) Сифатдош оборотли конструкцияга тенг бирикмали сифатлар қўшма (икки сўздан) ва тизма⁶ (бир неча сўз)дан иборат бўлиши мумкин. Булар қуйидагилар: а) бирикмали сифатнинг иккинчи компоненти -*ган* қўшимчали сифатдошдан бўлади: *Қув, и ч и д а н п и ш г а н, фидойи, жасур, ғамхўр командирни ҳам севарди (Ойбек). Га п г а б и ч г а н (одам), оҳори тўкилмаган (дастурхон)* ва ҳок; б) бирикмали сифатнинг биринчи компоненти чиқиш келишик аффикси -*дан* ни олган бўлади ва «келган» сўзи унга иккинчи компонент сифатида бирикади, *қорачадан келган, новчадан кел-*

⁶ Кейинги (тизма) хили «Тизма сифатлар» бўлимида берилди.

ган, қоратўридан келган. Умарали йигирма уч, йигирма беш ёшларда, баланд бўйли, оқ ишдан келган, келишган йигит (О й б с к); в) иккинчи компонент -мас аффикси олган сифатдондан бўлади: Уни ...тил билмас одамлар орасида кўрди-да, илжайиб қўйди (О й б е к).

Жуфт сифат. Икки сўзнинг тенг боғланишидан ҳосил бўлган, предмет, ҳодиса ёки ҳолатнинг бир умумий белгисини ифодалаш учун хизмат қиладиган сифатлар жуфт сифат дейилади. Жуфт сифат компонентларининг ҳар қайсиси мустақил урғу билан айтилади.

1) Иккита бир формадаги сўзни жуфтлаштириш (такрорлаш) йўли билан; бундай сифатлар маънони кучайтириш, бирдан ортиқликни билдириш, таъкид, модал муносабат каби ифодалар учун қўлланади. Мисоллар: *лўппи-лўппи пахталар, маржон-маржон тер, майда-майда картошка, лўнда-лўнда гап, лиқ-лиқ тилла, баланд-баланд тоғлар* ва ҳок.

Бундай усул жуфт сифат ясашда жуда маҳсулдор ва имконияти кенг усулдир. Сифат ва равиш туркумидаги сўзларнинг жуда кўпини такрорлаб қўллаш йўли билан жуфт сифат ҳосил қилиш мумкин.

2) Қарама-қарши маъноли сўзлар (бунда зид маъноли, бўлишли ва бўлишсиз маъноли ва бошқа шунга ўхшаш сўзлар) жуфтлашади. Бундай жуфт сифатлар таркиби турли сўз туркумидан (от, феъл, сифатлардан) бўлиши мумкин. Булар кўпроқ умумлаштириш ва таъкид маъноларини ифодалайди ҳамда кўчган маънода ҳам қўлланиши мумкин.

Қуйидаги қарама-қарши маъноли сўзлар жуфтлашади: а) туб сўзлар: *ҳалол-ҳаром, ўнг-терс, олис-яқин, оғир-енгил, оқ-қора, катта-кичик, яқин-йироқ, ёш-қари* ва ш. к.

Баъзи ҳолларда бу тидаги жуфт сўзларда (айниқса жонли тилда) биринчи компонент кетидан сўзларни бирлаштирувчи унли товушлар қўшилиши мумкин: *ёшу қари, пасти баланд, каттаю кичик, оқу қора* каби; б) компонентлар туб + ясама сўздан бўлади: *маза-бемаза, узун-қисқа, ҳақ-ноҳақ, хўл-қуруқ, тўғри-нотўғри* ва ҳок; в) ҳар иккала компонент ясама сўз бўлади, *керакли-кераксиз, таниш-нотаниш, аччиқ-чучук, билинар-билинмас, борди-келди, сабабли-сабабсиз, етар-етмас* ва ҳок.

Антоним характеридаги жуфт сифатларда биринчи компонент кўпинча бўлишлилик маъносини, иккинчи компонент бўлишсизлик, инкор маъносини ифодалаб келади. Шу сабабли, зарур бўлган ўринларда, *-сиз, -бе, но-* аффикслари

иккинчи компонентга, *-ли* биринчи компонентга қўшилиб келади.

3) Жуфт сифатлар компонентлари синоним характеридаги маънодош ёки яқин маъноли сўзлардан бўлади: *очнаҳор, бой-бадавлат, соя-салқин, ўйдим-чуқур (ўнқир-чўнқир)* ва ҳок.

4) Компонентлардан бири маъно англлатмайди, тилда мустақил қўлланмайди, фақат жуфтлашган ҳолдагина бир бутун маънога эга бўлади: *бўш-баёв, чала-чулпа, чалакам-чатти, эски-туски, эгри-бугри, қора-қура, ғадир-будир* ва ҳок.

5) Жуфт сифатларнинг ҳар иккала компоненти ҳам ёлғиз ҳолда маъно англлатмайди ва тилда мустақил қўлланмайди. Жуфтлашгандагина бир бутун маъно касб эта олади: *ували-жували, икир-чикир, шивир-шивир, алоқ-чалоқ, айқаш-уйқаш, ажи-бужи* ва ш. к.

6) Жуфт сифат компонентлари бир турдаги сўзлардан бўлиб, кўпинча биринчи ясовчи ёки келишик аффикслари олган ҳолда бўлади. Қўшимча олган компонент аксари ёлғиз ҳолда бирор маъно англлатмайди: *пойма-пой, кўндан-кўн, хилма-хил, ранг-баранг, сўзма-сўз (таржима), ёнма-ён (қўшни)* каби.

-ли, -сиз аффикслари баъзан жуфт отлардан жуфт сифат ясаши мумкин. Бундай ҳолда аффикс иккинчи компонентга қўшилади: *она-болали, ичкари-таишқарили, ер-сув-сиз, сон-саноқсиз*.

Иккинчи компонент *-мас* аффиксини олган ҳолда бўлади: *киши билмас, тепа тебранмас, сув бермас, гап уқмас*.

Қўшма ва бирикмали сифатларнинг компонент моделлари

Қўшма ва бирикмали сўзлар таркибида келадиган баъзи компонент бир эмас, бир неча қўшма ва бирикмали сўзлар таркибида ҳам қўлланаверади. Бундай компонент (модел)лар материал жиҳатидан турлича сўзлардан (от, сифат, сон, феъллардан), этимологик жиҳатдан ўзбек, араб, форс, тожик сўзларидан бўлиши мумкин. Компонент моделларнинг айримлари (яъни ўзбек тилида мустақил маънога эга бўлмаганлари) ясовчи аффикслар қаторига ўтиб қолган: *Мас., -парвар (ватанпарвар), -боз (масхарабоз), -кор (шифокор), -дон (билимдон)* кабилар.

Бу каби элементлар аффикс сифатида «Сифат ясовчилар» бобида берилган.

Модель компонентлар кўпинча иккинчи ўринда келади. Биринчи ўринда келиши ёки ҳар иккала ўринда қўлланиши лисбатан кам учрайди.

Қўшма сифат моделлари қуйидагилар:

-*бахи* сўзи тожик тилидан кирган бўлиб (бахшидан — «нишом» қилмоқ, «бағишламоқ» феълнинг ўзаги), қуйидаги сўзлар билан биргаликда қўлланади: *оромбахш* (шиппон, шифобахш (ҳаво), *роҳатбахш* (қирғоқ), *ҳаётбахш* (ўлка) ва ш. к.

-*бон*, «Жуда мос», «мос келадиган», «муносиб», «лойиқ» маъноларини берувчи бу сўз қуйидаги қўшма сифатлар таркибида келади: *бозорбон*, *менбон*, *оммабон*, *харидорбон*, *даммабон* ва ҳоқ.

дил - «Кўнгил», «юрак», «қалб» сўзларига синоним бўлган бу сўз қўшма сўзларнинг олдинги ва кейинги компонентлари вазифасида қўлланади: *дилором*, *дилхаста*//*хастадил*, *дилнавоз* (*куй*), *якдил*, *софдил*, *покдил* каби.

жон - олдинги ва кейинги компонент бўлиб келади: *офатжон*, *болажон*//*болажонли*, *яримжон*, *нимжон*, *чалажон*, *жонқур*, *жонсарак* каби.

кам - биринчи компонент вазифасини ўтайди: *камгап*, *камсуҳан*, *камчиқим*, *камсуқум*, *камҳафсала*, *камқузват* ва ҳоқ.

ним тожик тилидан кирган («ярим») бўлиб, қўшма сифат таркибида биринчи компонент вазифасида қўлланади: *нимжон*, *нимранг*, *нимпушти*, *нимдош*, *нимхуш*, *нимтатир* ва бошқ.

ранг қўшма сифат ясаydi: *жигар ранг*, *ҳаво ранг*, *буғдой ранг*, *сурма ранг* ва ҳоқ.

хуш (тожик тилидан кирган, маъноси «ёқимли»). Қўшма сифатларнинг биринчи компоненти бўлиб келади: *хушманзара*, *хушфеъл*, *хушҳол*, *хушҳаво*, *хушқомат*, *хушчақчақ*, *хушмуомала* *хушбичим*, *хушовоз* каби.

хур (тожик тилида «емоқ», «ичмоқ» маъносида ишлатилади). Қўшма сўзларнинг иккинчи компоненти бўлиб келганда қуйидаги маъноли сифатлар ҳосил қилади: *ғамхўр*, *хушхўр*, *чимхўр*, *порахўр* ва бошқ.

гайри («гайир», «ўзга», «бегона», «рақиб» маъносида). Бу элемент қўшма сўзларнинг биринчи компоненти бўлиб келганда «эмас», «акси», «зидди» каби маъноларни англа-

тади: *ғайритабиий, ғайриқонуний, ғайриилмий, ғайриихтиёрый.*

ҳ а м элементи қўшма сифатларнинг биринчи компоненти бўлиб келади. У «ҳам» юкламаси ва «ҳам» боғловчисидан маъно жиҳатидан ҳам, вазифаси жиҳатидан ҳам фарқ қилади. Бу компонент кўпинча отларга қўшилиб келиб «бирга», «бир» деган маъноларни англатадиган қўшма сифатлар ясайди: *ҳамдард, ҳамнафас, ҳамтовоқ, ҳамшаҳар, ҳамоҳанг, ҳамфикр, ҳамсуҳбат* кабилар.

Бирикмали сифат моделлари. Бир қатор сўзлар (от, сифат, сон туркумидан) бирикмали сифат ҳосил қилиш учун хизмат қилади. Бундай компонентларда ҳали синтактик муносабат бутунлай йўқолиб кетмаганлиги, ҳали яхлит (монолит) бир сўз даражасига келиб қолмаганлиги учун улар қўшма сифатлар группасига кира олмайди; улар бирикмали сифатлардир:

а р а л а ш сўзи доим иккинчи компонент бўлиб келади: *тош аралаш қум; ловия аралаш мош; қум аралаш лой; ҳазил аралаш киноя.*

й ў қ иккинчи ўринда келади: *тенги йўқ, баҳоси йўқ, аҳамияти йўқ, мазаси йўқ* ва ҳок.

к ў п биринчи ўринда келади: *кўп сонли, кўп миллатли, кўп тиражли, кўп тармоқли, кўп йиллик.*

Кўп сўзи орқали ҳосил бўлган бирикмаларнинг иккинчи компоненти *-ли* аффикси олган ҳолда бўлади.

о л и й биринчи ўринда келади: *олий навли, олий маълумотли.*

о ч биринчи ўринда келади: *оч қизил, оч пушти, оч кўк, оч сариқ* ва ҳок.

Оч сўзи ранг билдирувчи сўзлар олдидан (бирикмали сифат ҳосил қилганда) асл маъносидан кўчиб ранг оттенкаларини (озайтириш даражани) ифодалаб келади.

т ў л а сўзи ҳам бирикмали сифатни ҳосил қилишда қатнашади, асосан олдинги компонент бўлиб келади. Баъзан бадий тасвирларда иккинчи компонент бўлиб ҳам келади: *тўла қонли, тўла ҳуқуқли, тўла қимматли; ...Хув ўша юлдуз тўла осмонга чиққан, бутун оламга етгудек овоз билан қўшиқ айтгиси келарди (С а и д А ҳ м а д). Уларнинг ишонч тўла кўзлари порлаб туришига амин бўлиб сафарга кетдим (С а и д А ҳ м а д).*

т ў қ сўзи эга-кесим муносабатидаги бирикмали сифатлар компоненти (*қорни тўқ, кўзи тўқ, назари тўқ* каби) бўлиб келиш билан бирга *оч* сўзи каби ранг билдирувчи

сўзлар олдидан қўшилиб келиб бирикмали сифат ҳосил қилади. Бунда *тўқ* сўзи асл маъносидан кўчиб ранг оттепкамарини ифодалаш (даражасини ошириш) учун қўлланади: *тўқ қизил, тўқ қора, тўқ сариқ, тўқ зангор, тўқ кўк*.

чала биринчи компонент бўлиб келади: *чала маст, чала мулла, чала савод* ва ҳок.

Эслатма: *чала* сўзи бириккан *чалажон, чалақурсоқ* бирикмалари қўшма сифат доирасига кирган.

ярим биринчи компонент бўлиб келади, *ярим қоронғи, ярим кустарь, ярим автомат, ярим айлана, ярим доира*.

Эслатма: *яримжон* сўзи қўшма сифатдир.

Компонент моделлар вазифасида айрим сонлар ҳам қўлланади:

бир биринчи компонент бўлиб келади: *бир талай, бир текис, бир ёқлама, бир томонлама, бир хил*.

Иккинчи компонент *-ли* аффикси олган ҳолда бўлади: *бир бурчакли, бир фазоли, бир оёқли, бир маъноли*.

Икки (*баъзан уч, тўрт*) биринчи ўринда келади: *икки ёқлама, икки ёқли, икки ўринли, икки уйли, икки ғилдиракли*.

Икки еўзи орқали ҳосил бўлган бирикмаларнинг иккинчи компоненти кўпинча *-ли* аффикси олган ҳолда бўлади.

Эслатма: *икки* сўзи қўшилиб ҳосил бўлган *икки қат, икки юзламачи* бирикмалари қўшма сифатлар доирасига кирган.

Тизма (изоҳли) сифат

Бир белги маъносини ифодалаш учун содда, қўшма, жуфт ва бирикмали сифатлардан ташқари тизма сифатлар, яъни турли лексик-фразеологик бирикмалар, ёйиқ изоҳловчилар қўлланиши ҳам мумкин. Лексик ифодалар ва изоҳлар турли сўз туркумларидан бўлади. Бундай изоҳловчилар кўпроқ предмет белгисининг (аниқловчининг) аниқловчилари, уни конкретлаштирувчи воситалар, муболағалар бўлади. Масалан, *кенг елкали, катта сопол товоқдай беёхшов юзли... солдат консерва банкаларини миришкорлик билан очиб ташлади* (Ойбек). *Катта ҳовлининг ўртасида ҳусни бир жаҳонга татийдиган жувон ётипти* (Саид Аҳмад). *Мўйлови тўсдек қопқора бу одамнинг олдига боринга ҳижолат бўлиб... турди* (Саид Аҳмад).

Сифат даражалари

Предмет, ҳолат, ҳодиса ва иш-ҳаракатнинг турли-туман ўзига хос конкрет ҳамда абстракт белгилари бўлади. Бундай белгилар нормал ва шу нормалликка нисбатан ортиқ ёки кам, паст ёки баланд бўлиши мумкин. Белгининг бундай хусусиятлари сифатнинг даража формалари ёрдамида ифодаланади.

Сифат даражалари, даража ясовчи формагиларнинг маънолари туркий тиллар грамматикаларида турлича классификация қилинади. Мас., ўзбек тили грамматикаси⁷ ва қозоқ тили грамматикасида⁸ сифат даражаларининг тўрт тури кўрсатилса, қорақалпоқ тили грамматикасида⁹ беш тури, озарбайжон тили грамматикасида¹⁰ эса уч тури кўрсатилади. Шу сингари, *-рақ*, *-роқ* даража аффикси ўзбек ва қозоқ тили грамматикаларида «қиёсий» («салыстырмалы») даража кўрсаткичи сифатида ўрганилса, қорақалпоқ тили грамматикасида «кучайтирма» («усилительная») даража кўрсаткичи сифатида, озарбайжон тили грамматикасида «азалтма» даража кўрсаткичи тарзида ўрганилади.

Шу жиҳатдан, проф. Н. К. Дмитриевнинг «Бошқирд тилида (шунингдек барча туркий тилларда) қиёсий даража муайян бир схемага уюшиб етмаган»¹¹, деган фикрига қўшилиш мумкин.

Сифат даражалари уч турга бўлилади: «Орттирма даража» белгининг ортиқлиги ифода этиш учун, «озайтирма даража» белгининг камлик даражасини ифода этиш учун қўлланади. «Қиёсий даража» белгининг ортиқ-камлиги турли чоғиштириш усуллари воситасида аниқланади.

Орттирма даража

Бу даража орқали предмет, ҳолат, иш-ҳаракатга оид белги-хусусиятларнинг ортиқлик маънолари, яъни белгининг нормал ҳолатдан юқорилиги, баландлиги ифодаланади. Белги даражасининг ортиқлигини кўрсатишда тўрт усул

⁷ Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1957, 345-бет.

⁸ Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1954, 252-бет.

⁹ Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, М., 1962, стр. 211.

¹⁰ Азербейжан дилинини грамматикаси, Баки, 1951, 135-бет.

¹¹ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 82—83.

қўлланади: морфологик (аффиксация) усули, лексик усул, лексик-семантик усул ва фонетик усул.

Морфологик усул. *Интенсив форми.* Белгининг ортиқлик даражасини ифодалашда қўлланувчи интенсив форма бирор предмет белги-хусусиятини бошқа предметдаги шундай белги-хусусияти билан қиёс этилмаган ҳолда ортиқлигини ифодалашга хизмат этади. Бу турли кўринишга эга:

а) сўзнинг биринчи очиқ бўғини ажратилиб унга кейинги бўғиндаги биринчи ундош қўшилади-да, ёпиқ бўғин ҳосил қилинади ва кетидан сўзнинг тўлиқ формаси қўшиб айтилади: *дум-думалоқ, пак-пакана, яп-япалоқ, бут-бутун;*

б) сўзнинг аввалги икки товуши (баъзан бу бир бўғинга тўғри келади) ажратилиб, унга *п, м, с* товушлари қўшилади-да ёпиқ бўғини ҳосил қилинади ва кетидан асл ўзак қўшиб айтилади: *кап-катта, сип-сарик, қип-қизил, сип-силлик, қоп-қоронғи, ям-яшил.*

Бир бўғинли сифатларда интенсив форма қўйидагича ясалади: ўзак охиридаги ундош товуш, масалан, *м* ёки *п* товушига айлантирилиб, янги бўғин ҳосил қилинади ва бу бўғинга асл ўзак яна тиркаб айтилади: *кўк — кў -м -кўк (кўм-кўк), бўш — бў -м -бўш (бўм-бўш)* кабилар. Оқ сўзида эса *о* товуши кетидан икки *пп* товуши орттирилади, сўнг яна асл ўзак тиркаб айтилади: *оқ — о-пп-оқ (оппоқ);*

в) сўз олдидан такрорланувчи қолип бўғин икки (ёпиқ, очиқ) бўғиндан иборат бўлади, яъни ажратиб олинган икки товушга *п* товушини қўшиш орқали ёпиқ бўғин ҳосил қилинади ва унга *-па* ясама бўғин қўшилади, мас., *тўппа-тўғри, соппа-соғ, оппа-осон, туппа-тузук, теппа-тенг.*

Интенсив форма ясовчи, яъни ўзак олдидан қўшилувчи янги бўғинни, проф. Н. К. Дмитриевнинг фикрича, префикс деб бўлмайди. Н. К. Дмитриев сифатлардаги бу кучайтирувчи элемент аслида, тўлиқ ҳолда такрорланувчи (*қора-қора, қизил-қизил*) сифатлардан бирининг (биринчисининг) қисқарган ҳолда такрорланишидан вужудга келган бўлса керак¹², деган фикрни баён этади.

Интенсив форма ўзбек тилида қадимдан мавжуд. Бу форманинг ҳосил қилиниши ҳақида М. Кошғарий «Девону луғотит турк» асарида ҳам маълумот берган.

«Нарсаларнинг рангларини тасвирлашда сўзнинг бош ҳарфини олиб, унга *б* қўшиш бутун турк тиллари учун қочдадир. Уғузлар эса *м* қўшадилар. Тўқ кўк рангли нарсани

¹² Н. К. Дмитриев, Уша асар, 85-бет.

турклар көп-көк (десалар), ўғузлар көм-көк дейдилар. Яъни турклар «көк» сўзининг бош ҳарфига *б* ҳарфини қўшиб, ошириш сўзи «көб» шаклини ҳосил қиладилар. Ранг маъносидаги «көк» сўзи олдида *б* ҳарфини қўйиб «көб-көк» тарзида қўллайдилар. Уғузлар *б* ни *м* га алмаштириб: «көм-көк» тарзида қўллайдилар. «Сариг» сўзининг оширма сифатини сап-сариг тарзида қўллайдилар»¹³ «...ўтакетган сариққа сап-сариг ...дейлади»¹⁴.

Бу ҳақда Алишер Навоийнинг лингвистик асари «Муҳокаматул луғатайн»да ҳам қайд этилган.

«Ва на бир ранг ё бир сифатнинг шумули ҳолига учун анинг аввалида, аввал ҳарифига бир «*п*» ё «*мим*» изофа қилиб, ул шайъга зонд қилурлар; «*п*» мисоли оп-оқ, қоп-қора, қип-қизил, сап-сариг... «*мим*» мисоли, кўм-кўк, ям-яшил, бўм-бўш»¹⁵.

Ўзбек тилида сифатларнинг айрим қисми интенсив форма олмайди. Мас., *кичик, сийқа, зўр, қайсар, ўжар, ўткир, асл* ва ш. к;

г) отларга *-дек, -дай* аффикси қўшилиб келиб, ўхшатиш йўли билан предметларнинг белги даражаларини ошириши, кучайтириш мумкин.—*Ўйлаб кўрализ, ука, бу оғир савдо, — деди оёқларига зилдай оғир чориқларини кийиб (Ойбек). Кафтдай кичкина ҳовлининг бир ёқасидан ўтган анҳор бўйи — қиюқ толзор, серсоя жимжит бир гўша (Ойбек).*

Шуларга ўхшаш *-дай* аффикси олган баъзи сўзлар (кўпинча отлар) белги билдирувчи сифатлар олдидан келиб кучайтирувчи восита сифатида қатъийлашиб қолган, мас., *қора* сўзи учун «қўмдирдай» «дошқолдай», «таппидай», «хабашдай», оқ сўзи учун «пахтадай», «қордай», «сутдай» каби; *қаттиқ* сўзи учун «тошдай», «пўлатдай», *оғир* сўзи учун «зилдай», «зил-замбилдай»; *кичик* сўзи учун «мошдай», «чигитдай», «зигирдай», «қиттай» ва бошқ.

Бундай сўзлар (ўша белгининг аниқланмиши) от олдан ҳам қўлланиши ва маънони ўшандай кучайтириши мумкин.

Лексик усул. Бу усул бир неча турга бўлинади:

а) маънони кучайтириш учун махсус кучайтирувчи сўз-

¹³ М. Кошғарий, Девону луғотит турк, I, Тошкент, 1960, 316—317-бетлар.

¹⁴ М. Кошғарий, Уша асар, 70-бет.

¹⁵ Алишер Навоий, Муҳокаматул луғатайн, Тошкент, 1940, 27-бет.

лар қўлланади. Мас., *жуда, энг, ғоят, ниҳоятда, бир, бир-рам, тил, нақ, зап, беҳад, бениҳоя, чексиз, ниҳоясиз, беқиёс. Фақат унинг тенгсиз ҳуснига оддий бир жўн одам сифатида лол бўлиб турибман, холос* (Саид Аҳмад). *Чексиз қувончли бир умид билан юзига тикилди* (А. Мухтор). *Дарҳақиқат, ёнбағирлар беқиёс чиройли эди* (Саид Аҳмад). *Мадамин жудаям қаттол, айёр қўрбоши* (К. Яшин). *Пахта иши кўп оғир, нозик иш-да* (Ойбек). *Нақадар улугвор гап-а* (Ж. Абдуллахонов). *Тун шу қадар сокин, ҳаво шу қадар майин* (П. Қодиров). *Бу геолог халқи тозаям эзма, хамири ачимасган халқ бўлар экан* (Саид Аҳмад). *Ўзлариям ўл-гунча кўзи тор, мурдор одам ...* (Ғ. Ғулом). *Тўғриси-ни айтганда, бойлар ўта ноинсоф, бағри тош одамлар* (Ойбек);

б) такрорий жуфт сўзлар воситасида. Бундай такрорий сўзлар кўпинча от олдидан қўлланади. Такрорий сўзлар аффиксиз ҳолда ва биринчи компонент аффикс ёки юкла-ма олган ҳолда бўлиши мумкин ҳамда ҳар иккала компо-нент -дай аффикси олган бўлиши мумкин. Мисоллар: *Қамол бақувват тишлари билан ёнгоқларни қарс-қарс чақиб, олтин рангели бармоқдай-бармоқдай майиз билан ея бошлади* (Ойбек). *Лекин вақтдан яхши дори йўқ: не-не жароҳатларни даволайди, не-не аччиқ аламларни унут қилади* (Шуҳрат). *Йўқ, унча-мунча одам тушунмаса керак унинг ҳозирги аҳволини* («Шарқ юлдузи»). *Икки атрофида каттадан-катта гулхан ёнарди* (Ш. Раши-дов).

в) турли сўз бирикмалари, идиоматик иборалар воси-тасида. Мас., *Эллик ёшлардаги ҳаддан зиёд чўтир бир киши каравотдан оёқларини тушириб ...ётарди* (Ойбек). *Ҳаддан ташқари қонли ва даҳшатли бўғишмалар қай-нади* (Ойбек). — *Ҳа, эшитдим Эшмуҳаммад жаҳонда мисли йўқ бир тўй берибди, таърифидан тил ожиз эмиш* (Ойбек). *Худо умрини берсин, хўп жувонда, баҳоси йўқ жувон* (А. Қаҳҳор). *Гадойликдан ўлим яхши, минг марта яхши, — йиғлаб деди Шоқосим* (Ойбек). *Хўш, қози домла, қани бойга-ку, қулинг ўрғулсин Жами-лахонни олиб беряпмиз* (Х. Ҳакимзода). *Ақл бовар қилмас гап* («Муштум») ва ҳоқ.

Лексик-семантик усул. Бу усулда маънони кучайтириш учун белги билдирувчи сўзлар ўрнида ёки улар олдидан бошқа туркумдаги сўзлар қўлланади, баъзан бу сўзлар

такрорланган ҳолда, қўшма шаклда ёки -дек аффикси олган ҳолда келади: *аччиқ гаримдори* — *заҳар гаримдори* (*заҳардек гаримдори, заҳар-заққум гаримдори, заҳар-қотил гаримдори* ва бошқ.); *ишрин қовун* — *қанд-қанд қовун*; *айёр одам* — *тулки одам*; *шўх қиз* — *шайтон қиз*; *бўш одам* — *латта одам*; *шўх бола* — *олов бола*.

Бу борада турли қиёсий усуллардан ҳам фойдаланилади: *Ғиёсиддин аъламнинг кўс овға ўхшаган қопқора қўлларида эса, турли нозу неъмат* (М. Исмоилий). *Юзи қирқ йиллик офриқларникидек сап-сарик, қирқ беш ёшлар чамаси бир хотин эди* (А. Қодирий).

Фонетик усул. Бу усулда гап асосан жонли тил фактлари устида боради, яъни товушлар билан боғлиқ бўлган турли ходисалар, айниқса талаффуз вақтида намоён бўлади. Белги маъносини кучайтиришда фонетик усулдан ҳам фойдаланилади.

а) белги билдирувчи сўз составидаги унлилар чўзиқ талаффуз қилинади ва урғу ўша унлиларга тушади. Мас., *балаанд, маайда, кўйп, тооза, ёмоон, чуқуур, қаари* ва ҳок.

Интенсив формадаги сифатларда урғу олдинги ясама бўғинларга тушади: *яп-япалоқ, сап-сарик, қуп-қуруқ*;

б) сўз составидаги баъзи ундошлар иккиланади, мас., *юмшоқ, теккис, юввош* каби.

Баъзи бир белги билдирувчи сўзларга нисбатан иккала ҳодисани ҳам қўллаш мумкин. Бунга мисол тариқасида, биринчидан, асл ўзагида иккита ундош бор сўзларни келтириш мумкин, яъни маънони кучайтиришда ўша қўш ундошлар тўхтаб билан талаффуз қилинади: *аччиқ, қаттиқ, оппоқ, ямм-яшил, катта* ва ҳок. Бундан ташқари, шу сўзларнинг биринчи бўғинидаги унлиларни чўзиқ талаффуз этиш билан ҳам маънони кучайтириш мумкин: *каатта, ааччиқ* каби. Шу каби ясама бўғинидаги унлиларни чўзиқ талаффуз қилиш мумкин: *кўйм-кўк, оппоқ қишқизил, каап-катта, бўйм-бўш* кабилар.

Озайтирма даража

Бунда белги маъносининг нормал даражага етмаганлиги, нормадан пастлиги турли формаларда ифода этилади.

Озайтирма даража кўпроқ ранг-тус белгиларига хос, айниқса озайтирувчи аффикслар ранг билдирувчи сифатлар билан боғлиқ.

Аффиксация: *-иш, -ғиш* (*қизғиш, сарғиш*¹⁶, *кўжиш, оқиш* ва ҳок.).

-мтир, -имтир (*қорамтир, кўжимтир, қизғимтир, оқимтир, сарғимтир*).

-ғилт (*қизғилт, сарғилт*).

Юқорида келтирилган аффикслар асосан ранг билдирувчи сифатларга қўшилиб камлик маъносини ва шу билан бирга, ранг оттенкаси маъносини беради.

-роқ аффикси ҳам қиёсий даража элементи бўлиши билан бирга, сифатларда озайтирма даража ҳосил қилишда қўлланади. Мас., *Мутал довдираб, нима дейишини билмай, тайинсизроқ бир гап айтиб қутулиб кетмоқчи бўларди...* (Саид Аҳмад). *У эскироқ, жуда тор камзул, оёғига эркакча туфли кийган* (А. Мухтор).

Бу мисоллардаги «тайинсизроқ», «эскироқ» сўзларининг маъноси ўша *тайинсиз* ва *эски* сўзларидаги тўлиқ маънога бориб етмаган, демак *-роқ* аффикси улардаги белги маъносини қиёслашга эмас, балки камайтириш, заифлаштириш учун хизмат қилган.

Лексик воситалар: *ярим, ним, оч, хиёл, хийла, чизми, сал, айтарли, унча, унчалик эмас, у қадар... эмас* ва бошқ. Мас., *Ярим қоронғи залда тимирскилаб, ўз ўрнимни топдим* (Саид Аҳмад). *Улар фронтдан хийла узоқ... ўрмонда эдилар* (Ойбек). *Айтарли тузук-қуруқ гап йўқ* (Саид Аҳмад). *Ҳамма кўрган оғир кунларим у қадар қора кун эмас экан* (А. Мухтор).

Лексик-морфологик усул. Бунда белги маъносини озайтириш учун лексик элементлар ва озайтирувчи аффикслар қўлланади. Мас., *Бу орада пастга битта айиқ тушиб келган. Буниси хиёл кичикроқ...* (П. Қодиров). *Боя еганим сал ёғрароқ эди* (С. Аҳмад).

Қиёсий даража

Сифат белги ифодаларида қиёслаш даражаси ҳам катта ўринни эгаллайди. Бу даража орқали белгининг ортиқ ё камлиги, юқори ёки пастлиги қиёслаш йўли орқали аниқланади. Яъни бунда предметларнинг ўзи ёхуд уларнинг белгилари бир-бирига чоғиштирилади. Мас., *Узум ўрикдан ширинроқ*.

¹⁶ *Қизил, сариқ* сўзлари *-ғиш, -ғилт, -ғимтир* аффиксларини олганда ўзакда торайиш ҳосил бўлган. (Бу ҳақда II бўлимда кенг изоҳ берилган.)

Қиёсий даража формасини ясовчи энг муҳим воситаларидан бири *-роқ* аффиксидир. Лекин белги англатувчи сўзга фақат *-роқ* аффиксини қўшиш билан чоғиштириш (қиёсий даража) ҳосил бўлавермайди. Бу даража маъноси контекстдагина реаллашади. Қиёсий даража учун қуйидаги тартибда тузилган гапларни келтириш мумкин:

га { *қараганда...*
      нисбатан... } = *роқ*

Уйга қараганда айвон ёруғроқ, денгизга нисбатан кўл кичикроқ.

дан { *кўра*
      ҳам } = *роқ*

шаҳардан кўра дала салқинроқ.

Юқоридаги кўмакчи сўзларсиз ҳам қиёсий даража ифодаланиши мумкин. Мас., ...*қалбдан айтилган ташаккурдан қимматлироқ* мукофот борми одам боласига! (С. Аҳмад).

Қиёс одатда икки предмет (ҳодиса, воқеа, ҳолат) иштирокида юзага келади. Лекин путқ процессидан ёки мантиқан чоғиштириш аниқлашиб турса, ундай ҳолда қиёсга асос бўладиган объект тушириб қолдирилиб, *-ироқ* қўшилган элементнинг ўзигина гапда иштирок этиб қиёс ҳосил қилиши мумкин. Мас.,—*Нафас ололмаётибман, ш а б а д а р о қ жойга олиб боринг* (С а и д А ҳ м а д). Агар бу мисолдаги фикр тўлиқ тикланса—*Нафас ололмаётибман, бу ердан кўра шабадароқ жойга олиб боринг* шаклини олар эди.

Иккинчи объектга (предмет, ҳодисага) қиёс қилинмаган ҳолда *-роқ* аффиксли элементнинг гапда қўлланиши қиёсий даражадан кўра орттирма даражага яқинроқ бўлади. Мас., *эртага сельмагдан битта қимматроқ костюм олиб кийиш ҳам чакки бўлмас эди* (А. Мухтор).

-роқ аффиксининг муайян даражадан ортиқликни ёки қиёмига етмаганликни¹⁷ аниқлаши кўпроқ контекстга, кейин эса, *-роқ* нинг қайси маънода келишига, чоғиштириш воситаларига, субъектнинг модал муносабатига ҳам боғлиқ. Мас., — *Аҳмаднинг бўйи баланд.— Йўқ, Валининг бўйи ундан ҳам баландроқ.*

Кейинги мисолдаги *баландроқ* сўзининг маъноси *баланд* сўзи маъносига тенг.

¹⁷ *Қиёс қилинг:* З. М. Маъруфов, Ўзбек тилида сифатнинг чоғиштирма даражаси, ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти асарлари, Тошкент, 1949, 135-бет.

Қиёслаш воситалари сифатида *энг, янада* сўзлари ҳам қўлланади. Бу воситалар қўлланганда контекст қиёсий характерга эга бўлиши шарт. Мас., *Мевалар ичида энг яхшиси узумдир. Бугунги шамол кечагига қараганда янада кучлироқ.*

Бу мисоллардаги қиёслаш белгининг ортиқлигини ифодалашга қаратилган.

Шунингдек, *бир-биридан, бирдан-бир, кундан-кун, йилдан-йил, ойдан-ой* каби такрорий сўзлар қиёслаш воситалари сифатида хизмат қилади ва булар воситасида қилинган қиёсларда ҳам белги маъносида ортиқлик ифодаланади: Мас., *Йилтираган, бири-биридан гўзал қўш олмовут отлар энгил юриб кетишиди* (Ойбек).

Қиёслашда — *баттар, бешбаттар* каби элементлар ҳам қўлланади: *...кўришамиз деб бундан ҳам баттар қора кунга қолмасдан...* (Х. Ҳакимзода).

Сифатларда модал форма

Сифатлардаги модал маъноларни ифода этишда, а) айрим аффикслар, б) кўмакчи сўзлар қўлланади.

Модал маъно берувчи аффикслар. Бундай аффикслар ўзининг баъзи бир хусусияти билан сифат ясовчилардан бирмунча фарқланади. Модал форма ясовчи аффикслар сўз маъносини тубдан ўзгартирмайди, балки унга қўшимча маъно оттенкасини беради. Бундай аффиксларнинг маънолари субъектнинг модал муносабатига қараб турлича ўзгариши мумкин.

Модал маъноларни ифода этишда даража формалари кичрайтиш-эркалаш маъносини берувчи *-гина, -кина, -қина* аффикслари қўлланади. Бу аффикс турли сўз туркумларига, жумладан сифатга ҳам қўшилади. У сўз маъносини тубдан ўзгартирмайди, фақат турлича маъно оттенкалари яратиши мумкин. Мас., *Тешабой ота белбоғига қистирган каттагина дастрўмолини олиб, терлаган юзбўйинларини артди* (Шуҳрат). *Ҳаво анчагина салқин* (Ғ. Ғулом). *Ота-онаси фақиргина одамлар...* (Ойбек). *Уста қаригина, бурни чўтирроқ, аммо жуда сўзамол, маҳмадона киши* (Ойбек).

Мисоллардан кўринадики, сифат категориясидаги сўзларда *-гина* аффиксини қўллаш кўпинча субъектнинг шахсий модал муносабати билан боғлиқ. Яъни *-гина* аффикси сифатларга қўшиб айтилганда, предмет белгисини бир оз

пасайтириш, юмшатиш, эркалаш, ёқтирганлик каби субъектив баҳо ифодаларини ёки умуман предметга, шахсга бўлган ижобий муносабат маъноларини англатади. *-гина* аффикси от ва бошқа турли сўз туркумларига қўшилиб, хослик, чегаралаш, кучайтириш, эркалаш каби маъноларни ҳосил қилади.

Шахснинг субъектив ёки модал муносабати туфайли баъзи сифатларга қўшимча равишда *-ча* аффикси қўшиб айтилиб сўз вариантлари ҳосил қилинади. Мас., *етим — етимча, яширин — яширинча, ошиқ — ошиқча* каби. *У ҳуснига ортиқча бино қўйганиданми, ҳар қалай звенода эрқароқ эди (С а и д А ҳ м а д). У, бу оддий ишчи кийимидаги очик кўнгиш, ақлли, қорача қизда юртнинг илиқлигини, ҳуснини туйрди (О й б е к).*

Умуман, *-ча* аффиксли сўзларнинг туб ва ясама шакллари орасида катта тафовут йўқ, фақат юқорида айтилганидек шахснинг объектга бўлган субъектив муносабати ва турли стилистик талаблар туфайли икки хил қўлланади.

-кон. Субъектнинг шахсий муносабатига кўра, баъзан катта сўзига *-кон* аффикси қўшиб ишлатилади. Мас., *Мадминхўжанинг хирмони дала этагидаги каттакон тол тагида эди (М. И с м о и л и й)*. Мисолда қўлланган *каттакон* сўздан *-кон* аффикси тушириб қолдирилса ҳам маънога ҳалал етмайди. *Каттакон* сўзи жонли тилда от вазифасида «масабдор» маъносида ишлатилади: *Каттаконлар маслаҳат қилишгаётган эмиш (М. И с м о и л и й)*.

-кам (-а+кам, -да+кам). Бу аффикс бир неча сўзларгагина қўшилиб келади. У кўпроқ жонли тилга хос бўлиб, юкламалар сингари сўзларда қўшимча маъно оттенкалари ҳосил қилади, қисман экспрессивлик, модаллик маъноларини беришда қўлланади. Мас., *Шундай қилсанг чинакам одамлик қилган бўласан (С а и д А ҳ м а д)*. Бу ҳазилакам гап эмас. *Ростакам ҳужум бошланди. Ё л ф о н д а к а м кўз ёшингни қўй.*

Кўмакчи сўзлар. Субъектнинг объектга бўлган шахсий, модал муносабатларининг ифодаланишида *бир, бирам, жуда, ажойиб, ғоят, ниҳоятда, бағоят, бениҳоя, ҳаддан ташқари, таърифдан ташқари* каби сўзлардан ҳам кенг фойдаланилади.

Бир, бирам сўзлари кучайтириш маъносини бериш билан бирга сифатлар олдидан ёки кегидан қўлланиб модал

муносабат маъноларини ифодалайди: *Тошкентли бир индамас мардикор сўзга аралашди* (Ойбек). *Бир жодугар айёр менга ёпишди* («Муродхон»).

Бир сўзи белги ифодаловчи сўзнинг (сифатнинг) кетида қўлланилиши мумкин: *Гўзал бир йигит эшикни қоқди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу мисолдаги бир сўзи сон вази-фасида эмас, балки модаллик, экспрессивлик маъносини ўтамоқда.

Бирам сўзи (*бир+ҳам*) сон+юкламадан ташкил топган бўлишига қарамай, *бирҳам* формаси на ёзувда ва на жонли тилда ишлатилмайди, *бирам* шакли қатъийлашиб қолган: *Унинг кўзлари бирам мулойим, бирам ёқимли* (Саид Аҳмад).

Ажойиб сўзи абстракт маънога эга бўлиб, эмоционал-лик, модаллик маъноларини берувчи сифат вази-фасида қўлланади. Мас., *Ажойиб қасрлар, саройлар, мадраса-лар, ирригация қурилиш иншоотлари яратди* (Ойбек).

Жуда, бир, ажойиб сўзлари шундай тизма равишда қатор келиши ҳам мумкин. Бундай қўлланишда тартиб ва сон мунтазам бўлмайди. Субъектнинг қўллашига кўра тартиб ўзгариши мумкин. *Лекин, жуда* сўзи сўнгги ўринда кела олмайди, Мас., *Ажойиб бир машшоқ бор, «Тановар»ни ундан зўр чаладигани йўқ* (Саид Аҳмад). ...*катта ва жуда ажойиб бир китоб бўлса-ю, ...кампирга ўқитиб берсак* («Муштум»). *Эрталаб жуда бир ажойиб манзарани намойиш қилди* (Парда Турсун). *Жуда, бир, бирам* сўзлари қаторига яна модал маъно берувчи қўйида-ги кучайтирув сўзларини киритиш мумкин: *ниҳоят, ниҳоят-да, ғоят, ғоятда, бениҳоя ва бошқ.* Мас., *Бу чигал, ғоятда чигал воқеани журъат қилолмадим сизсиз ечмоққа* (Туроб Тўла). *Бир неча мусиқий асбоблари ғоят ибтидоий* (Ойбек). *Қиз ниҳоятда чиройли эди* (Шуҳрат).

Сифатнинг маъно турлари

Сифатлар семантик маъноси жиҳатидан асосан 9 турга ажралади:

1. **Характер-хусусият, хосса ва қиммат билдирувчи сифатлар** айниқса инсон характер-хусусиятини ифодалашда кўп қўлланади. Мас., *ёқимтой, баджаҳл, мулойим, зийрак, маҳмадона, дилкаш, яхши, ёмон.*

Булардан бир туркуми инсон, предмет ва ҳайвонларнинг характер-хусусиятини ифодалашда умумий қўллана-

ди, бир туркуми эса фақатгина предмет хусусиятини ифодалашда хослашиб қолган. Мас., *сахий, ростейй, оқ кўнгили одам* каби.

Характер-хусусият ижобий ҳам, салбий ҳам бўлиши мумкин. Шунга кўра, характер-хусусият ифодалаб келувчи сифатлар ижобий ва салбий мазмунга эга. Бундан ташқари, лоқайд маъноли (яъни, ижобий ҳам, салбий ҳам бўлмаган) сифатлар мавжуд.

1) Инсоннинг характер-хусусиятига хос: а) ижобий сифатлар, мас., *мулойим, одобли, чаққон, абжир, зийрак, мўмин, содиқ, ювош, камтар, қувноқ, озода, соф, яхши, меҳрибон* ва бошқ. *Бизнинг қайиқда моҳир эшакчи бўлмаган одам ортиқча юк* (Абдулла Қаҳҳор). *Унинг тарбиясидаги болалар ўзидай қувноқ, ҳамма нарсага қизиқувчан* («Саодат»). *Надя пишиқ ватуйғун қизча эди* (Ойбек). *Бу асл аёл ҳақида биронта китоб ёзилмай турибоқ, унинг ажойиб ҳаёти дostonга айланиб кетганини кўрдим* (Санд Аҳмад). *У камтарин йигит эди* (Ойбек);

б) кишига хос салбий характер-хусусиятлар. Салбий хусусият билдирувчи сифатлар кўпинча ижобий характер-хусусият билдирувчи сифатларнинг антонимлари сифатида мавжуд, яъни бу группага онд сифатлар киши характер-хусусиятидаги ярамас, ёқимсиз томонларини ифода этади: *тошбағир, шафқатсиз, қув, уқувсиз, гайир, танноз, такаббур, қўрс, муғомбир, инжиқ, иккиозламачи. Бундайларни халқ худбин ва манман кишилар деб тўғри айтади* («Саодат»). *Қув Эшонхон бойнинг муддаосини дарров фаҳлади* (Ойбек). *Бу муғомбир йигит кўзларида жилваланган мазахловчи кулги билан дўсти Араббойга қараб қўйди* (Парда Турсун).

Кишига хос турли хусусиятлар, унинг бирор аъзосини, гап-сўзини, ўй-ниятини, ҳис-туйғусини ва шу кабиларни сифатлаш орқали ҳам берилади. Бунда сифатлаш объекти кишига боғланган ҳолда берилиши ёки алоҳида ўзи сифатланиши мумкин. *Қўли очик одам, очик кўнгили киши, тили ширин аёл, кўнгли тўғри одам, қўли эгри, тили аччиқ, нафси бузуқ. . . уларнинг пок, нозик ҳисларини оёқ ости қилгансиз* (А. Мухтор). *Унинг сўзлари болаларча содда, самимий, лекин аниқ ва равиан эди* (Ойбек).

Киши характер-хусусиятини беришда юқорида зикр этилган сифатлардан ташқари бошқа туркумдаги (мас.,

ҳолат, шакл, маза-таъм, ранг-тус билдирувчи) сифатлардан ҳам фойдаланилади. Бундай сифатловчилар кишиларга хос турли характер-хусусиятларни очишга хизмат қилади: *Бир қариди, кўзи ёмон ўтқир экан, жоним чиқиб кетаёзди* («Ўзбек халқ дostonлари»). *У сарбаст, зийрак, ҳаракатлари дадил, сўзлари ўтқир, ўртоқлари орасида онабони қиз* (Ойбек);

в) киши характер-хусусиятига оид яна шундай сифатлар борки, уларнинг маъносидан ижобийлик ёки салбийлик яққол бўртиб турмайди. Улар нутқ моментига қараб ҳар иккала маъно чегарасига ўтиб олиши мумкин. Мас., *лоқайд, довдир, шўх, шаддод, ясама, ўжар, маҳмадона, сичков, магрур, индамас* каби.

2) Предмет (нарсa, ҳайвон, жонивор), ҳолат, ҳодиса ва шu кабиларнинг характер-хусусиятини ифодалаш учун қўлланувчи сифатлар: *хонаки, долзарб, дабдабали, сунъий, табиий, текин, қиммат, арзон. Умрида жуда кўп чарс молларни ушлаб ўрганган Холбек кийикнинг орқа оёқларига чанг солди* (Пиримқул Қодиров). *Олдинда жуда жиддий, мураккаб ҳаёт борлигини қаёқдан биламан* (Сайд Аҳмад). *Бугдой денгизида сузиб бораман; мен минган йўрга от гўёки қайиқ* (Ҳ. Пўлат). *Мақолага жуда дабдабали сарлавҳа қўйилган эди* (Шароф Рашидов).

3) Киши ва предмет хусусиятлари учун бирдек қўлланаверадиган сифатлар: *ажойиб, яхши, ёмон, зўр, чидамли* ва б.

Баъзи сифатлар эса ёки киши, ёки предмет белгиси учун кўчган маънода қўлланиши мумкин: Мас., *енгил, оғир дaгaл, дардисар, бачкана, қайсар, хира, учар* кабилар.

2. Ҳолат билдирувчи сифатлар. Предмет, ҳодиса, инсон ва ҳайвонга хос ҳолат ёки вазият турли сифатлар орқали ифодаланади:

1) табиий ҳолат белгилари, а) ижобий маънода: *гўзал, қўҳлик, чиройли, сулув, латиф, қоматдор. Гўзал бир йиғит эшикни қоқди* (Абдулла Қаҳҳор). *Ўзи ҳам Исмоилжон суқсурдек кўҳлик йиғит эди* (Сайд Аҳмад);

б) нуқсоний белгилар: *чўлоқ, майиб, букир, чўтир, соқов, хунук, кар, қийшиқ. Тақсир, бугун саҳар Қўқондан келдик, — жавоб берди каттагина, новчадан келган, чўтир киши* (Ойбек). *Дадаси бўлса оқсоқ, институтда тўғарак машгулотлари ўтказарди* (Асқад Мухтор).

даловчи сифатлар: *хом, гўр, думбул, пишган, пишиқ* ва бошқ. *Думбул олча ва гилослар ичимни кўп сидирган* (Ойбек).

9) Предметнинг ҳўл-қуруқлик ҳолатини ифодаловчи сифатлар: *ҳўл, нам, намхўш, намтоб, қуруқ, қоқ* ва ҳок. *Ўртадаги ўчоқда ҳўл тўнка биқсимоқда* (Парда Турсун).

10) Тинч ва нотинч ҳолатларни ифодаловчи сифатлар: *тинч, жим, жимжит, сокин, осуда, осойишта, нотинч, бетинч* ва ҳ. к., ...*ҳовлининг бир ёқасидан ўтган анҳор бўйи—қуюқ толзор, серсоя, жимжит бир гўша* (Ойбек). *Бизга тинч-осойишта пана жой керак* (Шароф Рашидов).

Булардан ташқари *силлиқ, гадир-бўдур, фиким, текис, сўрак, зич, қалин, юққа, омонат, пухта, гуж, шовул, танҳо, гавжум, очик, берк* каби бир қанча сифатлар борки, булар ҳам турли ҳолатларни ифодалаш учун хизмат қилади.

Юқорида келтирилган ҳолат билдирувчи сифатларнинг деярли ҳаммаси даражаланади, форма ўзгартувчи аффиксларни (модал форма ясовчиларни) қабул қилади ва кўпчилиги кўчган машоларда қўлланади.

3. **Ранг-тус билдирувчи сифатлар**¹⁸. Предметнинг белги аломатларидаги бири ранг-тусдир. Бир туркум сифатлар предметнинг ана шу белгисини ифодалаш учун қўлланади. Мас., *Бу ерда зангор кўл соҳиллари-ю, кул ранг тошлар, серчечак сўқмоғ-у, яшил хиёбонлар, қушлар наъмаси-ю, бареларнинг сирли шивирлашлари йўқ* (Асқад Мухтор).

4. **Шакл-кўриниш билдирувчи сифатлар**. Бундай сифатлар предметнинг турли кўринишларини, шакл ва форма белгиларини ифодалаш учун қўлланади: *думалоқ, яси, узун, узунчоқ, япалоқ* кабилар.

Шакл-кўриниш билдирувчи сифатлар билан ҳолат билдирувчи сифатлар баъзан мос келиши мумкин: *семиз, пачоқ, озғин. Чолнинг қаршисида ўтирган шериги — йирик гавдали, пешанаси дўнг мулойим йигит* (Ойбек) *Унда уч ёшлардаги жингалак соч, бурни ялпоқроқ бола ўйинчоқ от миниб турарди* (Саид Аҳмад). *Семиз ҳамшира қўпол этикларини дўқиллатиб илдам кетди* (Ойбек).

5. **Ҳажм-ўлчов-масофа билдирувчи сифатлар**. Бундай

¹⁸ Кўгобнинг II бўлими ранг-тус билдирувчи сифатларга бағишланган.

Қайд этилган сифатлардан баъзилари ҳайвон ва предметларнинг белгиси учун ҳам қўлланиши мумкин: *Ушайиб турна чолнинг қўлида шифо топиб яна ўз карвонига қўшилганини билармикин* (Саид Аҳмад). *Жуда хунук иш бўпти* («Муштум»).

2) Жисмоний ёки физик ҳолатларни ифодаловчи сифатлар: *бардам, бақувват, тетик, ёш, кекса, қари, ожиз, нимжон, заиф. Кекса врач сил ҳақида... гаплашарди* (Шароф Рашидов).

Бундай сифатларни предмет белгиларини ифодалаш учун ҳам қўллаш мумкин: *Оқсоқол ҳовлига, кекса тут шохлари энгашиб турган тунука томга суқланиб бирмабир қараб чиқди* (Саид Аҳмад). *Найда чалинган ожиз наво эса... бир чўпон боладай чинқириб нола қилар эди* (Асқад Мухтор).

3) Руҳий ҳолатни ифодаловчи сифатлар: *хурсанд, хафа, сергак, беҳуш, ҳушёр, ғазабноқ, дарғазаб, тажанг, киндор, маъюс, ғамгин, аламзада. Лекин шу кунлари бутун совет халқи ғазабноқ, киндор эди* (Ойбек). *У...хурсанд киши билан чақчақлашиб, хафа билан дардлашар эди* (А. Қаҳҳор).

4) Кишининг ҳаётий ҳолатини ифодаловчи сифатлар: *бой, бадавлат, камбағал, қашшоқ, йўқсил, гадо, етим, мушфиқ, бечора, мусофир. Бой ота қашшоқ хизматкорининг фарштадай сулув ёшгина қизига уйланиб олган эди* (Ойбек). *Ғолиб келажакни сайр қилайлик, мушфиқ онагинанг билан иққимиз* (Ғафур Ғулом).

5) Предметнинг ҳарорат белгисини ифодаловчи сифатлар: *иссиқ, совуқ, илиқ, салқин. Илиқ баҳор ёмғири қуймоқда эди* (Асқад Мухтор). *Зеби... дастурхон чиқариб, ...салқин супа устига ёзди.* (Шароф Рашидов).

6) Тозалик, ифослик ҳолатларини ифодаловчи сифатлар: *тоза, озода, соф, мусаффо, кир, исқирт* ва ш. к. *Хоналарнинг ҳаммаси озода, дераза пардалари оппоқ, уй анжомлари йилтирайди.* (Саид Аҳмад). *У кир, ямоқ, гўпни чопонга ўралган, яланг оёқларида йиртиқ калиш, бошида исқирт дўпни* (Ойбек). *Илиқ ва тоза, мусаффо кунлар* (Туроб Тўла).

7) Предметнинг эскилик, янгилик ҳолатларини ифодаловчи сифатлар: *янги, эски, чурук, увада, жулдур* ва ш. к. *Ҳозир нима кўп, эски матога харидор кўп* (Саид Аҳмад).

8) Предметнинг пишган ва хомлик ҳолатларини ифо-

сифатлар предметнинг ҳажми, ўлчови, миқдорни каби конкрет ва абстракт белгиларини ифода этади. Ҳажми билдирувчи сифатлар ҳам кўп жиҳатдан ҳолат ва шакл билдирувчи сифатларга ўхшашдир. Мас., *кенг, тор, узун, чуқур, чоғ, йирик, калта. Катакдай кичик, ер бағирлаган қинғирқийшиқ хароб уйларда рус ишчилари яшайди* (Ойбек). *Биз олис, бегона, нотаниш соҳиллар сари йўл олдик* («Совет Ўзбекистони»). *Кенг дала, ...ҳамма ёқ лолалардан либос кийган* (Шароф Рашидов). *Умматали юкни орқалаб, катта кўча томонга юрди* (Шуҳрат).

Тор, чуқур, майда, яқин, чоғ, йирик, узоқ сўзлари ҳам шулар жумласидандир.

6. Маза-таъм билдирувчи сифатлар. Бу тур сифатлар предметга хос хусусиятлардан бири бўлган маза-таъмни ифодалашга хизмат этади: *Ширин, тотли, мазали, аччиқ, бемаза, нордон.*

Маза-таъм ифодаловчи сифатлар бошқа тур сифатларга нисбатан кам сонли ташкил этади: *У, ҳудди нордон олма егандек юзларини буриштирди* (Шароф Рашидов). *Шўр кўлмак ичавериб Турсунбой чой таъминини унутайзган эди* (Саид Аҳмад).

Маза-таъм ифодаловчи сифатлар тилда кам бўлгани туфайли от туркумидаги сўзлардан ҳам бундай сифатлар ўрнида фойдаланилади. Мас., *шакар, новвот, заҳар, сув, номакоб, какра (қаҳра)* каби. Бундай, сифат ўрнида от туркумидаги сўзлардан фойдаланиш кўпроқ экспрессив-эмоционаллик муносабатлари билан боғлиқ.

7. Ҳид билдирувчи сифатлар предметнинг ҳидини ифодалаш учун хизмат этади: *хушбўй, қўланса, ифор, муаттар* кабилар.

Ҳид билдирувчи сифатлар тилнинг луғат бойлигида жуда кам сонли ташкил этади. Шунинг учун ҳам бундай белгиларни ифодалашда кўпроқ предмет номларидан фойдаланилади. Яъни бирор ҳид тарқатувчи предмет номига «ҳидли» сўзини қўшиш орқали қўшма сифатлар ҳосил қилинади. Мас., *атир ҳидли, райҳон ҳидли, беҳи ҳидли, тошкўмир ҳидли. Уйғонган ел жизғинак, қўланса ҳидни димоққа зўрлаб уради* (Шуҳрат).

8. Вазн-оғирлик билдирувчи сифатлар. Бундай сифатлар оғир ёки енгиллик белгисини ифодалайди: *вазмин, енгил, оғир* каби. Предметнинг бундай белгилари учун ҳам отлардан ёки қиёс маъносини англатувчи сифатлардан фойдаланилади: *зил, зилдай, қуш, қушдек, пардек, замбилдек, зил-замбилдек* кабилар.— *Уйлашиб кўрамиз,*

ука,— деди оёқларига зилдай оғир чориқларни кийиб (Ойбек).

9. **Ўрин ва пайтга муносабат билдирувчи сифатлар.** Бир қатор сифатлар ўрин ва пайтга муносабат билдириб келади. Мас., *тонгги, кузги, кечки, кейинги, аввалги, қишқи, ёзи, эртанги, илк, уйдаги, ердаги* кабилар. *Совуқ намгарчилик... кузги гулларнинг рангини ўчириб кетди* (Асқад Мухтор). *Тўланбой иккала отини жиловидан ушлаб толнинг нариги ёғига олиб ўтиб кетди* (Саид Аҳмад).

Бу туркумга тааллуқли сифатлар кўпинча от туркумидаги сўзлардан *-ги-ки,-даги* ясовчилари воситасида ҳосил қилинади.

Сифатларнинг отлашуви — субстантивация

Сифат туркумидаги сўзлар ўрин билан (кўпинча контекста) от туркумига ўтиб, отлич функциясиши бажариб келиши мумкин. Яъни бунда сифат белгиликни эмас, предметликни ифодалайди. Бундай ҳодиса отнинг маъно доирасини кенгайтиришга ва бойитишга катта ҳисса қўшади, лекин сифат бутунлай от туркумига ўтиб кетмайди.

Сифат қуйдаги ҳолларда отга кўчади: сифат аниқлаб келган предмет — аниқланмиш (сифатланмиш) тушиб қолганда, яъни сифатланмишнинг тушиб қолиши сифатловчининг отга (предмет маъносини аниқлатувчи сўзга) кўчиради. Сифатловчи гапда сифатланмишнинг функциясини, маъносини ва грамматик формаитларининг ўзига олади. Бундай ҳолда аниқланмишнинг айтишга эҳтиёж бўлмайди, натижада отланиш ҳодисаси юз беради¹⁹.

Бир сўз туркумининг контекста бошқа сўз туркуми вазифасида келиши, синтактик йўл билан бошқа туркумининг функциясини бажариши мумкин. Лекин бу ҳодиса бир сўзнинг бир туркумдан иккинчи туркумга тамоман кўчиб кетиши сабалмайди. Балки бирор сўз бошқа туркумидаги сўзнинг вазифасини бажариб келганда, кейинги сўзнинг семантик ва грамматик хусусиятларига эга бўлади²⁰.

Субстантивация ҳодисаси кўпинча: а) мақол ва матал-

¹⁹ А. Ф. Фуломов, Морфологияга кириш, Тошкент, 1953, 26-бет.

²⁰ Қаранг: Г. Абдурахмапов, Субстантивированные прилагательные в современном узбекском языке. Автореферат кан. дисс., Самарканд, 1950, стр. 2—3.

ларда учрайди, мас., *Кўр тутганини қўймас, кар эшитганини. Мол оласи ташида, одам оласи ичида;*

б) киши ёки ҳайвонларнинг табиий (ёки социал) ҳолатларини (нуқсон, камчиликларини) билдирувчи сифатлар аниқланмишсиз, от тарзида қўлланади. Мас., *чўлоқ, маймоқ, сариқ, пакана, малла, кўр.* Бу сўзлар баъзан киши номларига ҳам қўшиб айтилади: *Бектемир бу гуруҳ ичида элатларидан Сафар чўтир билан Али тажангни кўрди (Ойбек). Бой қурсин уят-андишани билмайдими? Қариб мияси айнигандир (Ойбек). Қизимни мусофирга бермайман деб қўярмикин, билмадим (Абдулла Қодирий).*

в) киши исмлари отлашган сифатлардан бўлиши мумкин, мас., *Гўзал, Доно, Ботир, Бахтиёр, Нозик, Қора, Малла, Турғун, Қўрқмас.* Бундай исмлар-хон, -жон, -вой (бой), -ой, -ниса каби аффикс ёки аффиксид олган ҳолда ҳам қўлланади: *Маллавой, Донохон, Турғуной, Қоражон* ва ш. к. *Бечора Оқила, ўзи жуда ҳалол, меҳнаткаш қисқаси — баҳоси йўқ хотин-у, орқада қолиб кетди!* (Абдулла Қаҳҳор);

г) ранг-тус билдирувчи сифатлар от категорияси формантларини (эгаллик, келишик, кўплик қўшимчаларини) қабул қилган ҳолда ҳамда феъллар билан бирикиб келганда отлашади. Мас., *Қанақасидан бўлсин, оқиданми, қизилданми?— Оқ, қизилингиз нимаси, бизга редактор керак эди («Муштум»).* *Муҳаммад сўнги шеърини бир оз тузатиб, оққа кўчириш учун уйига бормоғи кераклигини айтди (Ойбек).*

д) Ҳайвон (кўпинча от) тусини ифодаловчи сифатлар отлашиб қўлланади. Мас., *Умрзоқ ота саманни толга боғламоқчи эди, Сергей юганини унинг қўлидан олди (Ҳамид Фулом).*

Шуни ҳам айтиш керакки, отлашиш, отнинг грамматик формантларини олиш, маънонинг силжиши хусусиятлари асосан туб сифатлар чегарасида бўлади. Ранг билдирувчи сифатлар отлашиб қуйидаги маъноларни англатиши мумкин: Мас., *оқ* сўзи баъзи бир шеваларда сут, қатиқ, айрон маъноларини беради. *Оқ ичдим* — «айрон ичдим» (Хоразм шев.)

Оқ сўзи умуман «беғуноҳ» деган маънони беради: *Оқ бўлса нимага гувоҳ кўрсатмайди (Мирзакалон Исмоилий).*

Қора сўзи отлашганда «қорағич», «силуэт», «шарпа», «одам» базан «мўлжал», «ориентировка» маъноларида ҳам

қўлланади: *Кўз қорасидай асрамоқ — кўз қорачиғидай асрамоқ. Бу нима гап қизим? Ақлли-ҳушли кап-катта йигит бирдан қорасини кўрсатмай кетсин («Муштум»).* Отамнинг қораси йўқолди дегунча *Фуод афанди кириб келди (Мирзакалон Исмоилий). ...Илон изи бўлиб кетган оқиши йўлнинг уфқида... бир нечта қора кўринди (Абдулла Қаҳҳор). Биринчи отган ёй қорадан бир қулоч юқори кетди (Афанди латифалари). Турдиев танкага томон югуриб келаётган фашистларни қорага олиб, пулемётнинг тепкисини босди (Абдулла Қаҳҳор). «Қоронғи» сўзи ўрнида қўлланиши мумкин. Илк саҳардан то қора кечгача одамлар тиним билмаган (Мирзакалон Исмоилий).*

«Қора» сўзи диний тушунчаларда—«инс-жиис», «дев», «иблис» маъноларини англатади, яъни булар эвфимистик нуқтан назардан қора деб юритилади. Мас., *Нималар бўлганидан хабарим йўқ, бир вақт қора босгандай бўлиб уйгондим (Садриддин Айний).*

«Мотам либоси» маъносини беради: *Ўзбек ойим қоракийиб таъзия очди (Абдулла Қодирий).*

«Айбдор», «гуноҳкор» маъноларини беради: *Қарасам бутун звено қора бўладиган, мен бўйнимга ола қолдим (Абдулла Қаҳҳор).*

«Сариқ» сўзи ютлашиб қўлланганда касаллик номини англатади: *У сариқ бўлиб қолибди. «Желток» (тухум ичидаги модда) маъносини беради: Тухум сариғи ва ҳок.*

Бошқа туркумдаги сўзларнинг сифат вазифасида қўлланиши

Сифатлар от ўрнида қўллангани сингари бошқа сўз туркумидаги сўзлар ҳам (мас., от, сифатдош, равишдошлар) сифат ўрнида қўлланиши мумкин. Кўпинча отлар (предмет материални билдирувчи сўзлар) аниқловчи вазифасини бажаради. Мас., *чит кўйлак, резинка этик, Икромжон.. ёғоч оёғига... суйкалаётган мушукнинг шикоятли миёвлашига лоқайд қараб ўтирибди (Санд Аҳмад).*

Отлар кўчган маънода ёки эмоционал-экспрессив маъноларда қўлланиб, аниқловчи вазифасини ўтайди: *Заҳар одам, тилла бола, шакар қиз, кумуш сув, зумрад япроқ* ва бошқ.

Сифатдошлар белги маъносини ифодалаб, сифат вазифасида қўлланади: *келишган йигит, оқар сув.*

Равишлар сифат вазифасида қўлланиши мумкин: *русча китоб, оқилона маслаҳат.*

И б ў л и м

РАНГ-ТУС БИЛДИРУВЧИ СИФАТЛАР

Сўз ва унинг маънолари ҳақида академик В. В. Виноградовнинг қуйидаги мулоҳазаларини эслаб ўтиш ўринли: «Ҳар қандай тил ҳам ҳар бир конкрет идеяни мустақил сўз билан ёки ўзак орқали ифода этиб беришга ожизлик қилади. Таърибнинг конкретлиги чексиздир, энг бой тилнинг ҳам ресурслари қатъий чегаралангандир. Тил, айрим конкрет ё ярим конкрет тушунчалардан функционал боғланиш воситаси сифатида фойдаланиб сон-саноқсиз маъноларни у ёки бу тушунча тармоқлари бўйича таратиб юборар экан»¹.

Бир сўз бир неча маънода қўлланиши мумкин, бу маънолардан биттаси (биринчиси) сўзнинг асл лугавий маъноси бўлса, қолганлари кўчма ёки қўшимча маъноларидир, бундай ҳол барча тилларга ҳам хос.

Сўзнинг маънолари ҳақида гапирганда Р. Якобсон қуйидаги терминлардан фойдаланади. Масалан: «Основное значение» ва «Частные значения». Буларнинг ичинда яна «Главное значение» термини остида сўз маъноларини ажратади. 1935 йилдан бошлаб автор «Первичная» и «Вторичная» семантическая функция² терминларига оид группаларни киритади.

Баъзан эса сўз маъноларида шундай ҳодисалар юз беради, сўзларнинг асл маънолари, кейин пайдо бўлган маънолари ортида қолиб ёки сўзнинг асл маъноси заифлашиб кўчган маънолар олдинги планга ўтиб олади. Шунинг ҳам айтиш мумкинки, сўзнинг асл маъноси бутунлай тугаб, фақат кейин пайдо бўлган маънода истемол этила бошлаш ҳодисалари ҳам учрайди. Бундай ҳолни кўпроқ

¹ В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 15.

² Қаранг: Журн. «Вопросы языкознания», № 3, 1955, стр. 71.

бошқа тиллардан кирган сўзлар тақдирида кўриш мумкин.

Ўзбек тилида сифатлар, жумладан ранг билдирувчи сифатлар ҳам семантик сермаънолик хусусиятига эга. Мисоллар:

1. Оқ. Бу сўз аслида ранг билдириб, бунда пахта, сут, қор туслари ифодаланади. Мас., *Оқ доқа рўмолга йралган бир калла кўринди* (Мирзакалон Исмоилий, Фарғона тонг отгунча).

Оқ сўзи ўзбек тилида кўпинча қора сўзига, баъзан эса қизил сўзига антоним сифатида қўлланади³. Бу сўз айни вақтда рангсиз предметларнинг сифатловчиси бўлиб ҳам қўлланаверади: *оқ ароқ, оқ пол. Мана бирдан мовий сувларнинг, Оқ кўпикка йралди тани* (Уйғун).

Оқ сўзи инсоннинг ранг-туси, белгиси сифатида ҳам кўн қўлланади: *Оқ юзли қиз. Унинг оқ қўлларида қўйнақўйна олтин узуклар. Лекин бу ўриндаги оқ нисбийдир. Чунки киши бадани оқлиги билан оқ тус ўртасида маълум даражада фарқ бор.*

Оқ сўзи ўзбек тили луғат составининг энг қадимги ва асосий сўзларидан биридир. Ёзма ёдгорликлардан фактлар келтирамиз: *Ол тәгдүкдә бајыркун йң ақ адқырық удлыкын сыју урты*. Мазмуни: Бу сафарги хужум (атака) да у Байыркундан келган оқ айғирни майиб қилди, унинг сои суяқларини пачоқлади.

Апса билінләг әдгү еил өгүн асгә ингак база—үлүсү⁴.

Мазмуни: Шундай дейишади: оқ ва қора доғларни бор (ола) сигир бузоқлади.

«Девону луғотит турк»да: «оқ (ап-ақ)—оқ, оппоқ» ва шу маънода яна „орўң[ўп орўң (жула оқ, оппоқ)] ДЛ. Т., I т., 70 бет.) сўзини кўриш мумкин.

Маҳмуд Қошғарий чигилча деб кўрсатган *өрўң*⁵ сўзи кейинги даврларда ўзбек тилида учрамайди. Лекин айрим туркий тилларда бор. Мас., ёкут тилида *йрўң* (оқ), *йрўң* кўөх⁶ (оч кўк). Мўгул тилида қўлланадиган ариун (тоза),

³ Оқ — физик жиҳатдан қоранинг ва нисбий жиҳатдан қизилнинг антонимидир (Қаранг: А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1960, стр. 72).

⁴ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, стр. 32.

⁵ С. Е. Малов, Кўрсатилган асар, 83-бет.

⁶ Словарь якутского языка, т. I, 1969, стр. 378

*ав-ариун*⁷ (топ-тоза) сўзи бу билан генетик жиҳатдан алоқадор бўлиши эҳтимол. Қуйидагиларни қисс қилинг: *ару—аруғ*⁸. Ҳозирги татар тилида тоза маъносида ишлатиладиган *ару*⁹ ва ҳозирги замон ўзбек тилида учрайдиган *аримоқ* (*шўри ариноқ, кири ариноқ* каби) феълнинг маъноси ва бошқалар.

Оқ сўзи бошқа кўпчилик ранг ифодаловчи сўзлар сингари турли хил кўчган ва мажозий маънолар ифодалай олиши билан характерланади. Бундай маънолар кўпроқ контекста нутқ жараёнида рўёбга чиқали (Булар ҳақида кейинроқда яна тўхталамиз).

Оқ сўзининг субстантивациялашишга мойиллиги ҳам умумий ранг билдирувчилар хусусиятига мос келади (отлашиш махсус бўлимда берилган.).

Оқ сифати предмет маъносидаги сўз олдида унинг аниқловчиси бўлиб қўлланганда ранг билдиришдан ташқари айрим вақтларда «тоза» деган тушунчани ҳам ифодалаб келади. Мас., *О қ қоғоз; о қ пол, о қ кўйлак* ва ҳок. *Анвар, қўлидаги ёзилган қоғозини қўйиб, иккинчи оқ қоғозни олди,— энди бошқа нарса ёзаман* (Абдулла Қодирий).

Эски ўзбек тилида оқ маъносини ифодаловчи *байзо, баёз, байзоғун, кофур* каби араб, форс сўзлари ҳам қўлланиб келган.

Ўзбек, турк, озарбайжон, уйгур, туркман, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, бошқирд, татар, хакас тилларида *о қ* сўзи турли фонетик вариантларга эга: *о қ||а қ||а к||ā к||а к||а г а ғ||а х* ва бошқ. Бурят-мўғул тилида — сагаан, сыйбагар (Р—б-монг. сл.), чуваш тилида — *шур, шура* (Р-ч сл.); турк тилида — *аг, баяз||тамиз* ва бошқ.

Бадний асарларда шоир ва ёзувчилар оқ сўздан қор, қиров, қиш тасвирлари учун фойдаланадилар. Мас., *Ер бетига осмондан кўплаб тушар тангача. Будир қишининг зийнати, ҳаммаёқ о қ тонгача* (З а ф а р Д и ё р). *Оппоқ чойшаб ёпиб дала, қир, Қор қўйнида ухлаб ётади, Поезд ҳамон учиб кетади, О қ қирларни босиб ўтади..* (У й ғ у н).

Қ о р а. Бу сўзнинг асл маъносида ранг-тус ётади, яъни

⁷ Қаранг: Ш. Ш. Сарыбаев, К вопросу о монгольско-казахских языковых связях (Қазақ тілі тарыхы мен диалектологиясынын мәселелери), Алматы, 1960, 62-бет.

⁸ С. Е. Малов, Кўрсатилган асар, 360-бет.

⁹ Русско-татарский словарь, Казань, 1941, стр. 730.

кўмир, қурум, қорақуя, мўм каби предметлар туси *қора* орқали ифодаланади.

Қора кўпинча оқ сўзининг (баъзан қизилнинг) антоними бўлиб хизмат қилади.

Қора ўзбек тили луғат фондининг энг қадимий ва асосий сўзларидан ҳисобланади. У тарихий меросларда ва қадимги ёзув ёдгорликларида учрайди: *Anča bilinlär: äd-gü oll! Qara örgük jyljarumazqan tidi ödmäc kötmäc ürkittin tit. Anča bilin*¹⁰.

Мазмуни: Шундай дейишади: қора попушак (қуш) ҳатто бир йилда ҳам ўзгармайди (рангги оқармайди, қўлга ўрганмайди).

«Девону луғотит турк»да: *қ а р а — ҳар бир қора нарса.*

*Қа ра тўнүг кәчүрсәдәм
Агәр унї учурсадәм,
Јәтїкәнїг қачурсадәм,
Сақїш ичрә кўнүм тугдї*¹¹.

Мазмуни: Қоронги кечанинг ўтишини истадим. Оғир уйқуни қочиришни истадим, бир печа марта Етти қароқчи юлдузининг айланишини санадим. Санамоқда эдим, кундуз қуёши порлаб чиқди (ДЛТ, III т., 265).

Қора сўзининг туркий тиллардаги вариантлари қуйидагича: ўзб.— *қора*; қоз., қирғ., қ-қалп.— *қара*; озарб., туркм.— *сара*; хакас, б.— монг.— *хара*; чуваш — *хура* ва бошқ.

Қора сўзи ранг билдириш билан бирга, ранг билдирувчи сўзлар олдидан қўлланиб муайян рангларнинг отенка турларини, қорамтир тўқ тусларини белгилашда ҳам қўлланади¹². Мас., *Қора қизил* (-тўқ қизил); *қора сариқ* (одам рангига нисбатан); *қора тўриқ* (отга нисбатан) ва бш.

Одамнинг ранги, юз, қўл-оёқ тусини ифодалаш учун ҳам *қора* сўзи қўлланади. Аммо бу нисбий маънога эга. Яъни кўмирнинг қоралиги билан баданининг қоралиги ўртасида жуда катта фарқ бор, албатта. *Йўғон гавдали қора йигит Кенжа, нутқини шу сўзлар билан тугатди* (Абдулла Қаҳҳор). *Қора бола; қора қиз; қора киши; қора хола* ва бш. *Қора* сўзи одамларга лақаб, ҳатто

¹⁰ С. Е. Малов, Кўрсатилган асар, 81-бет.

¹¹ М. Кошғарий, Девону луғотит турк, Тошкент, III т. 1962, 240-бет.

¹² Қиёс қилинг: Iese Laude—Cirtautas, Der Gebrauch der Farb-bezeichnungen in den Türkdialekten, Wiesbaden, 1961, 19-бет.

исм ҳам бўлиб қолган: *Остонада Қора Аҳмаднинг гавдаси қорайди* (Ойбек).

Қора сўзи ўзбек шеваларино баъзи бир фонетик вариантларга эга. Тошк., Фарғ., Қўқ.— *қора*; *Жиззах* — *қара*; Сам.; Бух.; Шаҳрис.— *қаро* ва ҳок.

Қора сўзидаги унлиларнинг ўрин алмашинишини газал ва қўшиқларда ҳам учратиш мумкин: *Сурмадин кўзлар қаро*, *Қўллар хинодин доларанг* (Фурқат).

*Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким, жонга қаро бало бўлубтур*
(Алишер Навоий).

*Қеракмасдур манга жаннатнинг ҳури,
Ки мафтунни ҳамул чаши қаро ман*
(Аваз Утар).

Бу газалларда вази талаби билан *қаро* сўзидаги сўнги о чўзиқроқ талаффуз этилади.

Аналогик ҳолни жонли тилда, эмоционал пукт моментда кўриш мумкин. Бунда *қора* сўзи *қоро* шаклида (сўнги о чузиқ айтилган ҳолда) талаффуз қилинади. Мас., *Худой кўтарсин эрни! Ушанга текканимдан кўра, қаро ерга текканим яши — дейдир*. (Абдулла Қодирий). *Кув бўлмай қоро ер бўлгур на ўлигини кўрсатади, на тиригини* (Абдулла Қаҳҳор).

*Қўйгин, йиғлама кўп, бахтсизим, эркам,
Қоро ерга кирсин кўр Шермат бўри*

(Ҳамид Фулом).

Лекин ўзбек тили орфографиясига кўра, бу сўз ҳамма ерда *қора* шаклида ёзилаверади.

Қора от олдидан унинг аниқловчиси бўлиб келиб предметга қўшимча маъно беради. Мас., *Қора чақа* (*сарик чақа*)—бунда «жуда арзимаган», «қиммати йўқ», «озгина» каби маънолар ётади: *Тўғонбек узоқ вақт бозор оралаб юрди... Нима қилсинки, ёнида қора чақа йўқ*. (Ойбек). *Шоқосим кўлида қисган бир неча қора чақани кўрсатди* (Ойбек).

Бу ўринда «қора пул» ибораси ҳам қўлланади:

*Икки қаро пул, чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки, шоҳ инъоми ганж*

(Алишер Навоий).

Мазмуни: Ўз меҳнати билан топилган икки чақа, шоҳ берган бутун бир хазинадап яхши.

Лекин *қора пул* ибораси аввалги юз сўмлик маъносида ҳам ишлатилган. Мас., *Етти қора пул бердим. Тўғрисиини айтсам, агар қудратим етса кўп ҳам берар эдим* (Садриддин Айний).

Қора сўзи айрим ҳолларда туси қора предметлар аниқловчиси сифатида ҳам қўлланади. Бундай таъкидий қўлланми бежиз эмас, албатта. Бу орқали муайян предметда кўшимча маъно ҳосил этилади.

Қора қозон: *Бир қора қозонни амаллаб қайнатиб турибмиз. Қора қозон бошга тушди* (иқкинчи мисолда умуман рўзгор маъносида қўлланган).

Қора қумғон: *Олов четга қўйилган қора қумғон шакиллаб тошди* (Ойбек).

Қора чачвон: *Нурли чеҳрасига қора чачвон орқали эмас, ўз кўзлари билан тикка қарашга журъат этган...* (Асқад Мухтор).

Қора чироқ: (Камбағаллар рўзгоринда ишлатиладиган, лампасиз тутаб ёнадиган чўян чироқча).

Қора сўзи ўзбек тилида ижобий маъноли аниқловчи родини ҳам бажара олади: *Оҳ тим қора сочларинг нақадар эди гўзал, Сенинг қора кўзларинг жон бағишлар нақадар* (Мамад Раҳим).

Бадий адабиётларда, классиклар асарларида баъзан *сиёҳ*, *савод* (*асвад*) сўзлари, от туркумига хос *тун*, *мўм*, *куя*, *сиқич* каби сўзлар *қора* сўзи билан стилистик синонимлар сифатида иштирок этадилар.

Кўк. Бу сўз бошқа ранг билдирувчиларга нисбатан (ранг маъносиини аниқлашда) анча мавҳум тушунчага эга. Чунки *кўк* дейилганда конкрет бир тусни кўз олдига келтириш қийин. Яъни умуман олганда яшил, зангор, гунафша, тўтиёйи, ҳаворанг, пистоқи каби ранглар *кўк* донрасида тасаввур қилинаверади ва ҳаммасини ҳам *кўк* деб аталаверади. Конкретлаштириш зарурати туғилсагина уларнинг ўз номлари билан айтилади. Айрим ҳолларда, ҳатто кулранг тусга нисбатан ҳам *кўк сўзи* ишлатилади. Мисоллар: *Кўк осмон. Илгарироқ бу ерда бозорлар бўлган, тақачилар сув ичган кўк ҳовузлардан* (М. Шайхзода). *Самоварчи бир боғ кўк беда олиб чиқди-да, ариқ бўйига ёйиб солди* (Асқад Мухтор). *Қамчи кўк от билан саман тойни етаклаб дарё томонга кетди* (Ҳамид Фу-

лом). *Қоракўлчилик соҳасида хусусан кўк тери етиштириш катта аҳамиятга эга («Фан ва турмуш»).*

Мисоллардан кўринадики, предметларнинг туси бир-биридан бирмунча фарқ қилса-да, биргина *кўк* аниқловчиси қўлланган.

Шуниси характерликни, рус тилидаги голубоглазый, синеглазый, зеленоглазый, сероглазый каби кўз тусига оид сифатлар ўзбек тилида биргина *кўк кўз* бирикмаси орқали айтилади. Бундай ҳолат кўпчилик туркий тилларга ҳам хос. Икки тилли луғатлардан олинган фактлар қуйидагиларни тасдиқлайди: ҳаворанг ва зангор тусларни ифодалашда уйғур, туркман, хакас, турк, қирғиз, қозоқ, бошқирд, қ.-қалпоқ тилларида *көк, кук, көк, гөк, гөк*, сўзлари қўлланади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадғу билиг» асарида *яшил* ва *кўк* сўзларини ёнма-ён бир предмет изоҳи учун қўллайди: Бу турлүг чечәк йәрдә мунча бәдиз йазы таг йәр обры йашыл көк мәниз (Қ. блг. 1971, 76-бет).

Мазмуни: Бу турли чечак (лар) ерга шунча кўрк, берган, текисликлар, тоғлар, ер, чуқурликлар яшил кўк тусда.

Кўк сўзининг маъно англатишида шевалар аро кичик фарқ сезилади. Чунончи, Тошкент шевасида *кўк* сўзининг умумий тушунчасида яшил тус ва унинг турли отенка хиллари уйғунлашса, Самарқанд ва Фарғона тип шеваларида зангор ва унинг отенка хиллари англашилади. Лекин конкретлаштириш лозим бўлганда, ҳар қайси ранг ва унинг отенка хилларини ўз номи билан аталаверади.

Шуни ҳам айтиш керакки, контекстда қўлланган *кўк* сўзини ҳамиша ҳам унинг конкрет номи билан алмаштиришга имконият ва зарурат бўлавермайди. Мас., *Турсунойнинг ингичка қўлида кўк томирлари бўртиб турар...* (Асқад Мухтор). *Арши аъло қуюқ кўк тумандан бино бўлган бир сарой экан* (Абдулла Қаҳҳор). Мисоллардаги *кўк* сўзини кўк доирасига кирадиган бирор-та сўз билан алмаштириб бўлмайди. Бунга эҳтиёж ва зарурат ҳам йўқ.

Кўк сўзи предметнинг аниқловчиси бўлиб келиб унинг рангини ифодалаш билан бирга ундаги «хом», «етилмаган», «ғўр», «ёш», «барра» каби табиий ҳолатларни кўрсата олади: *Кўк узум, кўк қалампир, кўк пиёз, кўк нўхот, кўк новда* ва бш. *Бир тупида олмалар энди сарғайиб йилтирамоқда, бир тупида муштдай йирик олмалар*

ҳали кў м-к ў к, уларга боқшинг билан тишинг қамашиб, оғзингга сўлак тўлади (О й б е к).

Кўк сўзи катта тарихий даврни босиб ўтган. У «Кул-Тагин» обидаларида ҳам шу бугунги маъносида учрайди: Ўзā кōк тāцрiасрa яқыз jр кылын тукда, āкiн ара кiсi оғлы кылынмыс*.

Мазмуни: Юқорида кўк осмон (ва) пастда қорамтир (қўнғир) ер яратилганда (ёки пайдо бўлганда) улар ўрта-сида инсонлар (яъни одамлар) яратилганлар (ёки пайдо бўлганлар).

«Девону луғотит турк»да *кўк* сўзи. Кōк—кўк ранг. Кōк тон — кўк тўн. Кōк jвўт (чўвўш)— тўк кўк ранг (синий цвет). Кāнд кōкi — шаҳар кўкаламзори (ДЛТ, III т., 146—177-бет).

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида: *Қурымыш йығаялар тонанды йашыл, Бэзәнди йапун ал сарығ көк қызыл* (Қ. блг. 1971, 72-бет).

Мазмуни: Япроғини тўккан дарахтлар (яна) яшил кийинди, Ол, сариқ, кўк, қизил ранг билан безанди.

Кўк сўзи жуда кўп омонимик вариантларга ҳам эга: *кўк* — осмон, кийимга солинадиган складка, овқатга солинадиган кўкат каби маъноларни англатади.

Алишер Навоий асарларида *кўк* сўзи белгиликдан ташқари *осмон*, дарахт илдизи, томға, асос (начало), овоз, тайёр, тугал каби бир қанча маъноларда қўлланади¹³.

«Девону луғотит турк» да *кўк* — ранг маъносида, *асл*, *томир*, *таг-туғ* (ўғуз), *кўк* — эгарнинг чилвири, *кўк* осмон, *кўк* — меҳнат ва машаққат, *кўк* — кўкат каби маъноларда қўлланган (ДЛТ, III, 146; II, 226, 327, 328; I, 202, 317, 418-бетлар).

Радлов луғатида ранг билдиришдан ташқари *дiш кōкy* (тиш илдизи) маъносида учрайди (РДЛ, II, 1898, 1221-бет).

Кўк сўзи ҳам отлашиш хусусиятига эга ва турли мажозий маъноларда қўлланади.

Қизил — ранг билдирувчи сўз бўлиб қон, лолақизгалдоқ, чўғ, лаъл каби предмет ранги каби тушунчаларини беради.

Қизил спектрнинг асосий рангларидан ҳисобланади. Қизил тус революцион ҳодисалар билан боғлиқ. Совет

* С. Е. Малов, Кўрсатилган асар, 28-бет.

¹³ А. Қ. Боровков, Бада-и-Ал луғат, 1960, стр. 230.

ҳаскимиятининг байроғи, юлдузи, шиорлар ёзиладиган алволари қизил рангдадир. Революцияда жанг қилган армия қизил армия номи билан донг таратган. Қизил ранг кундалик ҳаётда ҳам, химия, физика, рассомлик санъатида ҳам катта аҳамиятга эга.

Қизил сўзи ўзбек луғат фондининг қадимий ва асосий сўзлари қаторидан ўрин олган. «Кул-Тагин» обидаларида бу сўзнинг *quzul*, *quğu* шакллари учратиш мумкин: *Küntür olurmatu*, *quzul qanum tökti (tökäti?)*, *qara tärim jugürti**.

Мазмуни: кундуз тиним билмадим, қизил қошимни тўқдим, қаро терим қуюлди.

«Девону луғотит турк»да:

Kəca turup jörjör ərdim
Qara kizil böri kördüm.
Qatig janı cura kördüm,
Qaja körjün baku agdi

(ДЛТ, III т., 1962, 238-бет).

Мазмуни: Кечаси туриб кезар эдим қора, қизил бўриларни кўриб қолдим. Кучли, қаттиқ ёйимни отишга ҳозирландим. Бўрилар менга қарашди. мени кўриш билан, орқасига, юқориларга кўтарилди.

«Қизил жүвүт—қизил ранг, қизил бўёқ» (ДЛТ, III, 117 б.).

«Қизил аң — қизил юз» (ДЛТ, I, 76 б.).

«Қизил мәңизлиг — қизил магиз одам» (ДЛТ, III, 375 б.).

«Қутадуғу билиг»да:

Қызыл тил қылуp қысга йашлыг сэни.

Эсэнлик тилэсэ қатығ ба аны (Қ. блг., 1971, 196-бет).

Мазмуни: Қизил тил сени қисқа ёшлик қилади, Эсон бўлайип десанг, сен уни қаттиқ боғла.

И. В. Шерцль *қизил* сўзининг этимологиясига тўхталиб шундай ёзади: «*Қизил* ранг номи кўпинча қон сўзи билан этимологик алоқада бўлади. Масалан, қадимги ҳинд тилида *rudhira* қон маъносини ифодалайди, қизил маъноси учун эса *rohita* сўзи ишлатилади. Чук халқи тилида қон маъносини берувчи *tutlemutl* сўзи қизил деган маъно учун ҳам ишлатилади. Дамар тилида қизил маъносини ифодалаш учун қўлланадиган *ot iserandu* сўзи қизитилган темирдан олинган; дакотлар тилида қизил маъноси учун

* С. Е. Малов, Кўрсатилган асар, 64-бет.

қўлланувчи *gigi* сўзи аслида *занг* (темир занги) сўзидан-дир»¹⁴.

Қизил сўзи туркий тиллараро турлича фонетик ва лексик вариантларга эга: ўзб.— *қизил*; қоз., қир., қ.-қалп., уйғ.— *қызыл*; озарб.— *гырмызы, гызыл*; туркм.— *гызыл*; бошқ.— *қызыл*; хакас — *хызыл*; б.-мўғ.— *улаан*; ёқут — *кысыл*; чуваш — *херле* (тес)¹⁵.

Қизил сўзи оддий предметлар сифатловчиси бўлиб қўлланади:

*Юзунг мисли қ и з и л гулдур, кўнгул булбули шайдо,
Бу гулнинг ишқидин, булбул чамандин айрилиб бўлмас*
(М а ш р а б).

Қарабсанки, қизил гул билан оқ гул ўртасидан чақир тиканик ўсиб чиқаяпти (О й б е к).

Таъсирчанликни кучайтиришда, экспрессив-эмоционалликни беришда предмет рангининг қизил бўлишига қарамай, унинг олдидан яна қизил сифатловчиси қўлланади, баъзан эса бу сўз *қип-қизил* шаклида келиб, маъно янада бўрттирилади: *Қирғоғинг бир замон қ и п-қ и з и л қонга беланган, фарёдлар ўрлаб осмонга* (Ғ а й р а т и й).

*Тоғлардаги қ и п-қ и з и л лола
Бўлиб гўё ёқут пиёла.
Булоқлардан узатади сув,
Эл кўзидан қочади уйқу*

(Х а м и д О л и м ж о н).

Киши юзи, яноқлари рангини *қизил*, *қип-қизил* сўзлари билан тасвир этилади: *Нури қ и п-қ и з и л ва семиз юзидан оққан терни юпқа шоҳи дастрўмол билан артиб, паранжисининг чангини қоқди* (О й б е к). *Эшикни икки юзи қ и п-қ и з и л, украинларга хос пучуқроқ тикмачоқдек бир жувон очди* (Ш у ҳ р а т).

Шоирлар назмида лола, ёқут, шафақ, қон каби предметлар кўпинча *қизил* сўзига боғланган ҳолда ифода этилади, баъзан эса *қизил* сифатловчиси ўрнида ана шу сўзлар қўлланаверади. (Бу ҳақда яна кейинроқда тўхта-ламиз.)

¹⁴ И. В. Ш е р ц л ь, Названия цветов и символическое значение их. Воронеж, 1884, стр. 9, 107.

¹⁵ Бу мисоллар туркий халқларнинг икки тилли луғатларидан олинди.

*Қўлимдаги шароб тўла пиёла
Қ и п-қ и з и л д и р гўё баҳорги лола.
Қ и п-қ и з и л д и р ботаётган кун каби,
Қ и п-қ и з и л д и р гўё қизларнинг лаби*

(Ҳ а м и д О л и м ж о н).

*Л о л а янғлиғ тўлиб бағрим қонларга,
Узим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур*

(М у қ и м и й).

Қизил сўзи турли сўз бирикмалари, турғун бирикмалар компонентлари бўлиб, бошқа сифатлар сингари от функциясида келиб жуда кўп кўчган ва мажозий маънолар касб этади.

Қизил рангнинг оттенка турлари ниҳоятда кўп. Рассомлик санъатида оч пуштидан то тўқ қизилга қадар бўлган ранглар шу рангнинг оттенкалари ҳисобланади. Тилда бу оттенкалар ўзига хос ранг номларига эга. *Оч, тўқ, чин, ним, тим-, -роқ, қип* каби ёрдамчи элементлар ҳам ранг оттенкаларини аниқлашга хизмат қилади.

Қизил сўзи ўзининг кўплаб синонимларига эга. Булардан кўпи предмет маъносини ифодаловчи сўзлардир: *лола, ёқут, лаъл, қон, шафақ* ва бошқ. Булар кўпроқ бадиий асарларда қўлланади. Ўзбек классик ёзувчилари асарларида қизил тус ва унинг оттенка хилларини ифодалаш учун *гулгун, гулранг, гулнор, гулноргун, гулгун, гулфом, шафақгун, шингарф* каби кўплаб ранг номларини учратиш мумкин. Мисоллар: *Олтин коса гулгун шароб, Ичинди майдон ичинда* («Равшанхон» достони). *Очил қайрилиб қараб, гулоби ранг кўйлак кийган Замирани ён томондан кўриб қолди* (П и р и м қ у л Қ о д и р о в).

*Мастин май мекунад рўй туро фарқи арақ,
Бода ичсанг тўкилур икки қ и з и л юздан гулоб*

(Ж о м и й).

*Гул юзинг кўрган киши сайри гулистон хушламас,
Ташна, м а й г у н лабларинга оби ҳайвон хушламас*

(М у қ и м и й).

*Л а ъ л и лабинг қанду асал қилди таманноси касал,
Ком олмаганда филмасал, мен мубтало қайда борай*

(М у қ и м и й).

*Дўстлар, сўрманг ғизосидин Муқимий эрта-кеч,
Қон шароб ичсам, жигарлардур кабомим, ким
десун?*

(Муқимий).

*Сарф қад олса эрди майдин ком,
Настаринни чу айлабон гулфом*

(Алишер Навоий).

*Эй Навоий, олтину, шингарфу, зангор истама,
Бўлди назминг рангидан девон қизил, сориғ, яшил.*

(Алишер Навоий).

*Улдамки, қуёш ботди, шафақгун қадаҳ ич,
Жомини қилиб нечукки гардун, қадаҳ ич*

(Алишер Навоий).

Булардан ташқари, классиклар асарларида араб, форс тилларидан ўтган *аҳмар, ҳумро, ҳамро, аргувон, аргавон, аргавоний, шингарф, гоза* (ранг)¹⁶ каби кўпгина сўзлар қизил маъносидан қўлланган.

Сариқ сўзи лимон, беҳи, сомон туслари тушунчасини ифодалаш учун қўлланади, спектр нурунинг асосий рангларидан биридир. Бу сўз ранг маъносидан жуда қадимлардан қўлланиб келган. «Кул-Тагин» да қуйидаги шаклларда учрайди:

‘ Saryū altun, ögün kümüs, quz quduz. ägritabi, a‘u bun suz kälürti. İltaris qa‘an bilig äsin üçün¹⁷.

Мазмуни: ўша у (халқ) сариқ олтинни, оқ кумушни, аёлларни ва қизларни қимматбаҳо от ёпиқларини ва (бошқа) бойликларни жуда кўп миқдорда (беҳисоб) олиб келди.

Алишер Навоий асарларида *соруғ* шаклида қўлланади:

*Шишадек кўнглумдадур гулзори ҳуснунг ёдидан,
Тобадоннинг аксидек айвон қизил, соруғ, яшил*

(Алишер Навоий).

Умуман, поэзияда *сариқ* сўзи бадий тасвир учун кам қўлланади. Бунинг ўрнида кўпроқ *зард, қаҳрабо* каби синонимик вариантлари ишлатилади.

¹⁶ Қаранг: Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Тошкент, 1963, 24-бет.

¹⁷ С. Е. Малов, Қўрсатилган асар, 64-бет.

*Э, табиб айланма, дардим бедаволардин бири,
Ранги зардим кўру кўрма қаҳраболардин
бири*

(Муқимий).

Сариқ сўзи предмет ранг-тусини ифодалаб келади. Мас., Раъно оёқ учларини сариқ атлас кўйлаги билан яширди (Абдулла Қодирий).

Сариқ киши рангини, соч-соқоли тусини сифатлаб келади. Бундай ўринларда сариқ рангнинг оттенка ифодаларига оид оқ сариқ, қора сариқ бирикмаларида ҳам фойдаланилади. Мисоллар: У кичик гавдали, сийрак сариқ мўйловли йигит (Ойбек). Юзи сермўй сариқ ошпаз терга ботиб, овқат кавларди (Шуҳрат). Унинг ёши йигирма саккизларда оқ сариқ юзли, баланд бўйли, тиниқ ҳаворанг кўзли тўлагина хотин эди (Ойбек).

Сариқ сўзи тиш тасвирига нисбатан қўлланади: Йигитнинг ўзи ҳам сариқ эгри тишларини кўрсатиб илжайди (Абдулла Қаҳҳор).

Бетоблик натижасида киши рангида пайдо бўладиган ўзгариш ҳам сариқ сўзи орқали берилади¹⁸. Лекин бунда сариқ сўзи аниқловчи вазифасида (сариқ юз, сариқ ранг) эмас, балки (ранги сариқ каби) кесим вазифасида қўлланади.

Сариқ сифатловчиси (кўпинча сап-сариқ формаси) ранг билдириш билан бирга, меваларга нисбатан «пишган», «етилган», «хазон бўлаётган» каби қўшимча маъноларни ҳам англатиб келади: Олтиндай сариқ олхўрилар тагига тўкилиб ётибди. Сап-сариқ ўриклар шоҳларини эгиб турибди («Ўзбек халқ эртаклари»). Ёмғирда шалвираган сариқ жўхориюядан бир тўда қишлоқи болалар чиқиб келди (Асқад Мухтор).

Бадий адабиётда сариқ маъносини ифода этишда заъфарон, қаҳрабо, сомон, олтин, олтин ранг, тилларанг, зард, зарда, зарваш, асфар, асфарваш, қоҳий каби бир қанча сўзлар учрайдики, буларни сариқ сўзига синонимлар деса бўлади.

Сариқ ранг ҳам қизил ранг сингари жуда кўп оттенка хилларни ўз доирасига олади. Бундай оттенкалар адабий

¹⁸ *Қиёс қилинг:* Ilse Saude—Clktautas., Der Gebrauch der Farb-bezeichnungen in den Türkdialekten, wiesbaden, 1961, 19-бет.

тилда ва диалектларда қуйидаги номларга эга: *оч сариқ, тўқ сариқ, оқ сариқ, қора сариқ, қовоқ сариқ, лимусариқ* (лимон сариқ), *тўхмак сариқ, лойсариқ, малласариқ, сабзиранг* ва бошқа.

Тўқ сариқ рангининг ўзи бир печа хил номлар билан айтилади: *қовоқ сариқ, апельсинранг, зарғалдоқранг, қизили сариқ, сабзиранг* ва ҳок.

Бундай *тўқ сариқ* рангининг туркий тилларда ҳам ўзига хос номлари бор. Чунончи: турк.— *portakali*; тат.— *апельсин тосе, қызғылтсары* (тос); туркм.— *мэмиши*; чуваш — *херлерех сара* (анельсин тесле); ёкут.— *сасархай*; уйғур — *қизгуч-серик*; бошқ.— *қызғылт — һары; афлисун һарн* (тос).

Сариқ сўзи туркий тилларда кичик фонетик фарқлар билангина ажралиб туради: ўзб.— *сариқ, сариг*; қоз.— *сары*; бошқ.— *һарн*; озарб.— *сары*; хакас — *сарығ*.

Сариқ — кўчган ва мажозий маъноларда ҳам қўлланади.

Зангор // *зангори*. Бу сўз осмон ранги, синька туси тушуначаларини беради. Айрим диалектлар бўйича икки хил тушунилади. Масала, тошкентликлар бу сўздан синька рангини англамса, Фарғона тип шева вакиллари яшил рангини тушунишади. Фарғона шевасида *зангор* тус *очкўз* термини билан юритилади. Бу рангининг оч, тўқ хиллари эса, *оч очкўк бежон, тўқ очкўк* деб аталади. Адабий тилга тошк. шев. бўйича олинган. Мас., *Зангори Дунай лойқаланиб безовта бўлиб оққан, славянлар манзили шу* (Султон Акбарий). *Тиниқ зангори осмон кўзларни беихтиёр тортади* (Ойбек). *Бинафшалар, рангоранг гуллар, ишша каби зангори кўллар* (Ҳамид Олимжон).

Зангор сўзи қадимги адабий асарларда, классик адабиётда деярли учрамайди. Туркий тиллараро қуйидаги вариантларга эга: ўзб. — *зангор//зангори*; қоз.— *көгилдир кёк*; қирғ.— *көк, көгүлдүр*; туркм.— *гөк, мавы*; чуваш — *кавак, кавакарчан*; тат.— *гөк*; қ.-қалп.— *көк, аспан ренг*; ёкут — *халлан оңнох, кўёх* ва бошқ.

Зангор тус Хоразм шевасида *көк* термини билан аталади, Сам., Бух., Жиз. шеваларида *осмони, ҳаворанг, кўк* сўзлари орқали ифода этилади.

Ф. Г. Исҳоқов, мўғул тилида осмонни ифодаловчи *тэнгэр* (тангри) сўзининг ҳаворанг, зангор тусларни ан-

латувчи *цэнхэр* (яъни, ўзбек тилидаги *зангор*) сўзи билан генетик алоқаси бўлса керак¹⁹, деган мулоҳазани айтади.

Ф. Г. Исҳоқов *зангор* ҳақида яна: «(Татар ва бошқирд тилларидаги) *зэнгар* ва (чуваш тилидаги) *сенкер* сўзлари мўғул тилидаги *цэнхэр* (*санхир*) сўзининг туркий вариантлари бўлса керак²⁰,— дейди.

Қадимги ёзув ёдгорликларида осмон маъносида таңри сўзи учрайди. Мас., кёк таңри — кўк осмон²¹. Эҳтимол баъзи туркий тилларда бу таңри сўзининг маъно доираси кенгайгандир. Қиёс қилинг: *таңри* (осмон) > *зангори* (осмони ранг) ~ *тангри* (худо).

Лекин шунини ҳам айтиш керакки, туркий тилларда қўлланувчи *зангор* (*зангори*) сўзининг келиб чиқиши *занг* сўзидан бўлиши ҳам эҳтимол. Форс тили луғатларида *занг* сўзининг маъноси тарзида *чанг*, *кир*, *қора*, *қоралик* каби сўзлар келтирилади ва бу сўз воситасида қуйидаги сўзлар ясалди: *зангбор* (Ҳабашистон), *занги* — *занжи* (қора танли, негр). Шу қатори ранг билдирувчи *зангор* сўзи ҳам мана шу сўздан ясалган бўлиши мумкин.

Ўзбек тили жонли сўзлашувида баъзан муболаға тарзида ёки экспрессив ҳолатларда *зангор* сўзини *қора* маъносида ишлатиш ҳоллари бор. Мас., *Офтобда қорайиб нақ зангор бўлиб кетибди. Қора ҳам гапми зангор-а зангор!*

Форс тилида *зэнгари* — сарғич пистоқни тусини ҳамда металл зангини англатади²².

Зангор ранг турли-туман оттенка хилларга эга; *оч зангор*, *тўқ зангор*, *ҳаворанг*, *нилий* ва бошқ.

Лекин *зангор* тусининг жуда тўқ қорамтир хилининг (рус. «темносиний») ўзбек тилида махсус номи йўқ. Шунинг учун ҳам уни тушунтиришда маълум қийинчиликлар туғилади, ҳатто баъзан (жонли тилда) русча номи билан (аксари ҳолда бузиб, «тўмний», «тўмсингга» деб) айтилади.

И. В. Шерцль тўқ *зангор* ранг ҳақида шундай фикрни айтади: «*Тўқ ҳаворанг*, *зангор* тусларнинг ифодаси кўп тилларда *қора* сўзи билан мос келиб қолади. Қадимги даврларда *зангори* ранг ҳеч қаерда аниқ ва тушунарли

¹⁹ Қаранг Ф. Г. Исҳоқов, Имя прилагательное, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, Морфология, 1956, стр. 145.

²⁰ Ф. Г. Исҳоқов, Кўрсатилган асар, 145—146-бетлар.

²¹ С. Е. Малов, Кўрсатилган асар, 28-бет.

²² Б. В. Мюллер, Персидско-русский словарь, М., 1950.

бир ифодага эга бўлмаган: деярли ҳамма ерда у дастлаб тўқ қорамтир ва қора туслар билан қориштириб айтилган²³.

Зангор маъноси учун ўзбек тилида синонимлар кўп қўлланади. Мас., *мовий, осмоний, осмонранг, нил, нилий, фериуза, самовий, забаржат ложувард, самоваш* ва ҳок.

Биз юқорида, *кўк* сўзи изоҳида айтиб ўтганимиздек, кўп ўринларда *зангор* сўзи *кўк* билан ўрин алмаштириб қўлланади.

Яшил. Бу сўз — ўт, барг, зумрад каби предметлар туси тушунчасини ифодалайди. Мас., *Чиқаётган қуёшни саломлаб яшил дарахтларда қушлар сайрай бошлади* (Ойбек). *Яшил хиёбонларда, Эски дўстла юраман* (Мақсуд Шахзода).

Яшил ўзбек тили луғат бойлигида жуда қадимлардан яшаб келади. Ёзма ёдгорликларда, классик адабиётда кўп учрайди. Ҳозирги тилда (баъзи бир шеваларни ҳисобга олмаганда) бу сўз кўпроқ адабий тилга хос. Ёзув ёдгорликларидан мисоллар келтирамиз: Мас., «Қул-Тагин» обидасида:

Talut qara quş män ja ş u l qaja jaitlaʻum quzul qaja quşlaʻum ol tavda.

Мазмуни: Мен йиртқич қора қушман. Яшил қоя менинг ёзлик жойим, Қизил қоя — менинг қишлайдиган жойим.

«Девону луғотит турк» асарида — «*jashil jivut* — яшил ранг»²⁴ (ДЛТ, III, 177-бет); *jashil* — *juşil* (*juşil*) — тўқ яшил (ДЛТ, III, 26 б.);

Кізіл, саріғ арқашіб,

Іәпкіп, ј а ш і л јўзкәшіб,

Бир-бир кэрү јўркәшіб,

Іаліңуқ ані таңлашур

(ДЛТ, I, 375-бет).

Мазмуни: Қизил, сариқ гуллар бир-бирига суянишиб, яшил райҳонлар бир-бири билан ўралашиб кўринадн. Уларни кўрган киши танг қолади, ҳайрон қолади.

Яшил сўзи туркий тилларда турли вариантларда қўлланади. Мас., ўзб.— *яшил*, қоз.— *жасыл*; қирғ.— *жашыл, кок*; хакас — *ноған*; ёқут — *күбх, мучукта күбх*; уйғ.— *яшыл* ва *ҳок*.

²³ И. В. Шерцль, Қўрсатилган асар, 33-бет.

²⁴ С. Е. Малов, Қўрсатилган асар, 84-бет.

Ўзбек классик адабиётида *яшил* маъносида *ахзар* сўзининг қўлланганини кўрамиз.

Араб тилида *яшил* маъносини ифодалаш учун *ахзару*, *хазрау* (*хузрун*) каби сўзлар ишлатилади (Рус.— араб. луғ., 1959).

Яшил сифати ҳам ўзбек тилида ўзига хос синонимик вариантларга эга: *бай ранг* (<*барг ранг*), *зумрад ранг* *кўк*, *кўм-кўк* ва бошқ.

Яшил туснинг турли оттенкалари ҳам ҳар қайсиси ўз номи билан аталади: *оч яшил*, *тўқ яшил*, *мош ранг*, *пистоқи*, *ўтранг* ва ҳок.

Булардан ташқари *яшил* сифатининг бир қанча диалектал вариантлари ҳам мавжуд: Тошк.— *барикарам*, Фарғ., Анд.— *зангор* (*зангори*), *пистамағиз*, *замбоқи*; Бух., Шаҳрис.— *зайнави*; Хоразм — *яшил*, *көк*, *навча* (*давча*) *көк*, *навқан япроқ ранг* ва ҳок.

Яшил сўзида отлашнинг кўчган маъноларда қўлланиш, мажозий маънолар бериш хусусиятлари деярли ривожланмаган.

Бўз. Бу сўз ранг маъносида қўлланганда гуруч сувининг туси тушунчасини англатади. Яъни кулрангга мойил оқимтир тус. Мас., *Кўз. Бўз ранг сув тиниб, зилол бўлди* («Қизил Ўзбекистон» газетаси).

Бу сўз киши рангини тасвирлашда айниқса кўп қўлланади. Бунда сифатликдан кўра кўпроқ равиш ва феъллик вазифаларига ўтиб олишга мойил. Мас., *Ажабо бу одам нега кулади, деб афтига қарасам... ранги бўз бўлиб кетпти* (А б д у л л а Қ а ҳ ҳ о р).

Бўз ўзбек тили луғат фондининг энг қадимий ва асосий сўзларидан ҳисобланади. Қадимги ёзув ёдгорликларидан масалан: «Кул-Тагин» ёдгорлигида — *Кўл тигин Башқу б о з ат бини тәгди*.

Мазмуни: Кул-Тагин. Башғу номли бўз отга миниб ҳужум бошлади²⁵.

«Девону луғотит турк» да — «боз — кулранг, боз ат — кулранг от. Оқ ва қизил ранг орасидаги рангда бўлган ҳар бир ҳайвонга ҳам бу сўз қўланади: *Боз қој — бўз кулранг қўй* (ДЛТ, III т., 134-бет).

Бўз сўзи ҳайвон тусини ифодалаш учун қўлланади: *У катта, кучли бўз эшакни болаларга тутқизиб, дастаси йўғон қамчинни катта жуда кир салласига қистирди*

²⁵ С. Е. М а л о в. Кўрсатилган асар, 32-бет.

(О й б е к). *Худди цирк отларидай безатилган семизгина, силлиққина б ў з от текис олиб кетди* (О й б е к).

Тупроқнинг бир турини *бўз тупроқ* (рус. серозем) дейилади. (Рус.— ўзб. луғ.). *Б ў з тупроққа қирмизи қон, Қотилди майдон ичинда* (Ўзбек халқ дostonлари).

Умуман, ерга нисбатан, яъни очилмаган қўриқ ер маъносида *бўз ер* ибораси қўлланади. Булар, яъни *бўз тупроқ, бўз ер* дегандаги *бўз* сўзи ранг билдирувчи *бўз* сифатининг омонимларидир.

Бўз йигит эса ёш (ғўр) йигит маъносида. *Бўз бола — ёш бола*.

Бадиний тасвирда *бўз* сўзи қўйидаги маънода ишлатилган: *Бу сўзни айтиб уйга етди, Оқшом етди, б ў з тонг отди* (Ўзбек халқ дostonлари).

Бу сўзнинг баъзи туркий тиллардаги вариантлари қўйидагилар: қоз., қирғ., қ. қалп., озарб.— *боз*; б.-мўнғ.— *боро, бортогор*; бошқ.— *буз, хоро*; хакас — *пора* ва ҳок.

Бўз сўзи айрим ҳолларда оқ ва кулранг сифатларига синоним вазифасида қўлланиши мумкин. Бир тур материал *бўз* деб аталади. (ранги гуруч суви тусида).

Малла (малларанг). Бу сўз туянинг тусини, беҳининг (тукли ҳолатидаги) тусини англатишга хизмат қилади. Мас., *Малла тўнли киши хамирдан суғурилган қилдай суғурилиб чиқди-да, хотин орқасидан юрди* (М. Исмоилий).

Малла сўзи қадимги ва тарихий адабиётларда деярли учрамайди. «Девону луғотит турк»да бу туснинг ифодаси учун *ал* сўзи қўлланган: *ал йўвўт — малларанг* (ДЛТ, III т., 177-бет).

Малла тусининг оттенка хиллари у қадар кўп бўлмаганлиги учун махсус қўлланувчи оттенка номлари ҳам мавжуд эмас. Улар фақат *оч, тўқ* сўзлари билангина белгиланади.

Малла сифати соч, соқол, мўйлов, қош тусларини ифодалаш учун ҳам ишлатилади: *У соявонли фуражқасини олганда, майин малла сочи кенг пешонасига таралиб юзига аллақандай илиқ танишлик тусини берди* (А. Мухтор). *У киши малларанг қизғиш соқол-мўйловли эди* (П. Турсун). *Ефим Данилович ўтирган жойида қотиб қолди, унинг пахмоқ малла қошлари тагида кўзлари чўгланди* (А. Мухтор).

Соч, соқол-мўйловнинг малла туслиги сап-сарик ёки қизғиш сарик тусларда бўлади. Бундай, соч, соқоллари

сариқ кишиларни умуман бир сўз билан *малла* ҳам деб юритилади. Мас., *Малла тўнли м а л л а киши унинг орқасидан юрди* (М. И с м о и л и й).

Шунингдек *малла* сўзи ҳайвонлар тусини тасвирлаш учун қўлланади: *М а л л а мушук, м а л л а сизир, м а л л а тулки* ва бошқ. Лекин отларнинг *малла* туслисини саман от, жийрон от деб юритилади.

Туркий тиллараро *малла* сўзи қуйидаги вариантларда қўлланади: ўзб.— *малла*; қирғ.— *сағыч боз*; туркм.— *меле, ачық гонур*; чуваш— *беж, сута хамар*; турк.— *deve tüyü*; озарб.— *беж, сарыя чалан, ачыг гәһвәйи рәнк* ва ҳок. В. И. Шерцлнинг кўрсатишича, бу ранг учун келт тилида *melen*²⁶ сўзи ишлатилади.

Бир тур материал *малла* деб аталади.

М о в и й. Бу ранг билдирувчи сўз ўзбек тилига араб тилидан келиб кирган [араб. — *мо* (суб)— *вий* (афф.)]. Фақат ранг маъноси учун қўлланувчи бу сўз зангор тус (ҳаво ранг) тушунчасини англатади ва тилда (кўпроқ адабий тилда) *зангор* сўзининг синоними вазифасини ўтайди. Кўпинча сув, ҳаво, кўз тусларининг тасвири учун қўлланади:

*Уйна, чайқал м о в и й денгизим,
Қирғоқларнинг нурга бурканган
(Х. С а л о ҳ).*

Энди Дусянинг ҳам уйқуси йчиб кетди, м о в и й кўзларини чироқдай очиб Саодатга қараб ётди (Н. С а ф а р о в).

*Шеърим селдай қуюлсин, оқсин,
Умидимнинг м о в и й кўкида
(Ғ а й р а т и й).*

Унинг *атрофидаги м о в и й осмон қоронғилашиб бормоқда эди* («Саодат» журн.).

Н о ф а р м о н. Бу сўз кўкнор ва гулсавсар ўсимликлари гулининг тусини англатади. Тилда пассив сўзлардан ҳисобланади. Бунинг ўрнида кўп вақт *кўк* сўзи ишлатилади.

Н о ф а р м о н предмет рангини ифодалайди: *Бошида н о ф а р м о н шойи дурра, орқада қирққокил, чеккаларида гажак* (М. И с м о и л и й). *Олма гули н о ф а р м о н, корхонага чопарман* (Ўзбек фольклори, II т.).

²⁶ В. И. Шерцль, Кўрсатилган асар, 13-бет.

Бу сўз одам баданидаги лат еб кўкарган жойга нисбатан ҳам қўлланади. Мас., *Қалтак зарбидан кўзининг ости нофармон бўлиб кетибди.*

Диалектал вариантлари: *Лилови* (Сам. шев.), *хайрича* (Анд. шев.).

Пистоқи (*пистақи, пистақиранг*). Бу сўз яшил тусининг оч оттенка хилини ифодалашда қўлланади (аслида хандон пистанинг ёки тоғ пистасининг мағзи тусини назарда тутиб яратилган бўлиши эҳтимол): *Баргикарам, қовоқ сариқ, гўлос, пистақи, ним пушти — дейди чол, ипакларни бир-биридан ажратиб* (Ойбек).

Тошкент шевасида *пистоқи* ва *барикарам*, Фарғона тип шеваларида *пистамағиз* шаклига эга.

Пушти. Бу сўз шафтоли гули рангидаги тусларни англатади. *Пушти ранг* ҳам ўзига хос турлича нозик оттенка хилларга эга: *оч пушти, тўқ пушти, ним пушти, йлик пушти* каби.

Қадимги «Қул-Тагин» ёзув ёдгорлигида шу маънода *јуви* сўзини учратамиз²⁷.

Пушти сўзининг диалектал вариантлари: *Гулоби, гулнор, анордона, шафтолигули, оқ пушти, қизил пушти, ним пушти, йлик пушти, оч пушти, тўқ пушти* ва бш. *Энди кўрсам милтиқнинг йқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан* (А. Қодирий). *Баргикарам, қовоқ сариқ, гўлос, пистақи, ним пушти*, — дейди чол, ипакларни бир-биридан айириб (Ойбек).

Туркий тиллардаги вариантлари. Турк.— *lalegün, gül gəngin də, güljam*; хакас — *аалай*; бошқ.— *акһыл қызыл төс*; уйғур — *һалраң*; чуваш — *керен*, шупка — *херле*; қирғ.— *қызыл гул*; туркм.— *гүлгүн, ғызғылт*; б.-мў-гул.— *ягаан, ягаа улаан*.

Қирмизи (*қирмиз*)— бу сўзнинг маъноси аслида қизилга тўғри келса ҳам, кўпинча қизил тусни жуда ёрқин ва ёқимли оттенка хилини ифодалаш учун кўпроқ бадний тасвирда қўлланади. Мас., *Деманг бўз йигит, балки денг чўл қизи, очик чехра-ю, лоларанг қирмизи* (З. Ҳабибий). *Ўзи ширин сўз боладир, юзлари қирмиз боладир* («Авазхон» достонидан) (Жонли тилда ишлатилмайди).

Озарбайжон, туркман тилларида *гырмызи* шакли қизил маъносида қўлланади.

²⁷ С. Е. Малов, Қўрсатилган асар, 391-бет.

Қўнғир. Қорамтир жигарранг тусни англаувчи бу сўз асосан киши сочи ва ҳайвонлар туси тасвири учун қўлланади: *Қўнғир соч. Қўнғир айиқ, қўнғир тери, қўнғир сигир, қўнғир от* ва бш.

Тошқўмирнинг бир навини *қўнғир тошқўмир* дейлади.

Ол. Бу сўз қизил сўзининг синоними бўлиб, ёрқин қизил тус маъносини ифодалайди. *Ол* ўзбек тили луғат фондининг жуда қадимги сўзларидан, ўзбек бадий тилида, поэтик лексикада кўп қўлланади. А. Навоийнинг ихчам ва ўйноқи туюқларидан бирида *ол* сўзи қуйидаги маъноларда қўлланган:

*Олмани сунди нигорим — ол!— деди,
Олма бирла бу кўнгилни ол!— деди.
Сўрдим эрса олмасининг рангини,
Не сўрасен олма ранги ол — деди*

(А. Навоий).

«Девону луғотит турк»да *ол* сўзи қуйидагича изоҳланади: *а:л — тўқ сариқ* (яъни апельсин) рангдаги ипак кийимлик; ундан хон байроқлари ва амалдорларнинг отларига ёпиладиган ёпиқ қилинади. Шунинг каби тўқ сариқ рангга ҳам *а:л* дейдилар (ДЛТ, I, 110-бет).

Ол сўзининг туркий тиллардаги вариантлари: уйғ. — *хол ранг (ол ранг)*— тўқ пушти маъносига; турк — *tund kırmızı ol*; туркм.— *ачык гызыл, сымгылт* ва бошқ.

* *
*

Биз юқорида бир қанча ранг билдирувчи туб сифатлар, яъни том маъноси билан фақат ранг-тусни ифодаловчи сифатлар устида айрим лексик, семантик, стилистик текширишлар олиб бордик. Текшириш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, асосий ранг номлари ўрганилар экан, рангларнинг жуда кўплаб оттенка хилларини ифодалаб келувчи сўзлар ҳам текшириш объекти доирасидан ўрин олди.

Демак, ранг билдирувчи сифатлар тилда, айниқса бадий тасвирларда актив қўлланувчи, ўзининг семантик ва стилистик хусусиятлари билан алоҳида ўринни эгалловчи сўзлар ҳисобланади.

Отлашиш, феъл формаларини олиш, мажозий маъноларда қўлланиш, қўшма сўз ясашда асосий компонент

бўла олиш кўпроқ ана шу туб ранг билдирувчи сифатларга хосдир.

Ранг билдирувчи сифатлар предмет рангини аниқлаш билан бирга уларнинг турини, навини билдириш учун ҳам хизмат қила олади: *Оқ ун, қора ун, қора бугдой, қизил бугдой, оқ ёғ, сариғ ёғ, оқ чой, қора чой, кўк чой, сариқ тупроқ, қора тупроқ* ва ҳоказолар.

Бадний тасвирларни бўёқдор ва ўйноқи қилишда, метафора, метонимияларни беришда ранг билдирувчи сифатлар айниқса қўл келади:

*Хилъатин то айламыш жанон қизил, сориғ, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳарён қизил, сориғ, яшил,
Латъаун май тутки, олтун жом бирла сабзада,
Қим, булардин яхши йўқ имкон қизил, сориғ, яшил.
Эй Павоий, олтуну, шингарфу, зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориғ, яшил
(А. Н а в о и й).*

*Бор яна «новвоти», «кўк қарғаси»,
«Зарча» билан «табдил»и, «ногора»си,
Зарчасининг гуллари гулнори ранг,
Пушти қизил шоҳиси гуллола ранг*

(С. А б д у л л а).

**Ҳайвон тусларини ифодаловчи
сифатлар**

Табиатда ўсимликлар, тоғу тошлар, қушлар дунёси сиғари ҳайвонот олами ҳам рангларга жуда бой, сербўёқ, сержилодир. Ҳайвонот дунёсидаги бу бўёқдорлик тилда ҳам маълум даражада ўз аксини топган.

Урта Осиё ва Қозоғистон халқлари, шунингдек ўзбек халқи жуда қадимлардан чорвачилик билан шуғулланиб келганлари туфайли, уларнинг лексикаларида чорвачиликка оид сўз-терминлар каттагина ўринни эгаллайди. Бу халқлар тилида умуман чорвачиликка оид қисман ҳайвонларнинг ранг-тусларини билдирувчи сўзлар, у ранг-тусларини деталь ифодалашлари билан характерланадилар²⁸.

Шуниси характерлики, кўпчилик уй ҳайвонлари (мас., от, сиғир, туя, қўй, эчки, ит, мушук, қуён кабилар) ранг-

²⁸ Қаранг: Ф. Г. Добржанский, К вопросу о наследовании мастей у киргизской лошади, Л., 1927, стр. 4.

туслари жиҳатидан бир-бирларига жуда ўхшаш бўлиш-ларига қарамай, баъзи ранг-тус терминлари фақатгина отларга хос бўлиб қолган, улар отдан бошқа нарсаларнинг ранг ифодаси учун қўлланмайди²⁹.

Отларнинг тусларидаги турли-туман оттенкалар, уларнинг товланма хиллари, бир-биридан бўладиган фарқларнинг жуда нозик томонлари кўп бўлиши мумкин. Лекин уларга пом беришда ранг-туслар бирмунча группалаштириб олинган³⁰. Отлар учун қўлланган ранг номлари тус белгилари бўлиши билан бирга, уларга лақаб (кличка) ҳам бўлиб қолган. Мисоллар:

*Олапаки, қорабайир, кўкпавар бирла чаман,
Қораёл, чанбулу, чавқар, қорағир бирла саман,
Гулбодом, тулпор, тўриқ, қўнғиру таллон, жийрон,
Йўрға, йўртоқи, темиркўк ёнида қашқа билан,
Баъзи бир масалалар устида дostonлашамиз*
(Ч а р х и й).

*Қувноқ кишиовларидир, бу қаҳ-қаҳ с а м а н л а р н и н г,
тўриқ, жийрон, бурулнинг коллектив далаларда
асовлик тўлқинидир* (Ғ. Ғулом).

Баъзи от номларининг изоҳлари:

С а м а н. Отларнинг сариқ туслиси саман деб юритилади. Мас.,

*Умурзоқ ота С а м а н н и толга боғламоқчи эди, Сер-
гей юганини унинг қўлидан олди* (Ҳ. Ғулом). *С а м а н-
н и сен мин, сен арава билан боравер, юрмасанг бўлмайди*
(А. Қодирий). *С а м а н от миниб сой кечдим, ...* (Қўшиқ).

Демак, отларга қўлланувчи *саман* сўзи уларнинг сариқ ва сариқнинг оттенка турларидан оч сариқ, тўқ сариқ, маллага мойил туслиларини ифодалаб келади. Бу тусли отларнинг *оқ саман* деб аталувчи, яъни ўзи сариқ, дум ва ёллари қора бўлган хиллари ҳам учрайди.

²⁹ Ҳайвонларнинг бошқа томонлари, яъни характер, ёш, насл-зотларига оид сўз-терминлар ҳақида А. М. Шчербак мукаммал маълумот берган. Қаранг: Историческое развитие лексикки тюркских языков, М., 1961, стр. 82—150.

³⁰ Ф. Г. Добржанский отларни тусларига қараб икки категорияга бўлади: жийрон < қора < тўриқ < саман < кўк (бўз). 2-категорияга эса қолган тусларнинг ҳаммасини киритади (мас., ола, чипор, чавқар, бурул ва бш.). Лекин 2-группада биринчи группадagi асосий ранглардан кўплари аралаш учраши мумкин (Қаранг: Кўрсатилган асар, 5-бет).

Отнинг бу туслисини ифодалаш учун туркий тилларда қуйидаги терминлар қўлланади: қоз., қирғ., қ. қалп. — *кула/қула*; тат., бошқ. — *кола, болан қола*; чув. — *хала, сара*; хакас — *хула, сара*; б.-мўғ. — *һаарал, хула*; ёқут — *улән, сәлыр*; турк. — *sətənd, kula*.

Ж и й р о н. Бу сўз отларнинг сарғиш қизил, ёки қизғиш сариқ туслисини ифодалаб келади. Бу турли отларнинг *жийрон тўриқ* деб аталувчи (яъни, тўқ жийрон тусли) тури ҳам бор. Мас., *Мен ж и й р о н н и эгарлатаман, — деб бақирди Мирсоат (А. Қ о д и р и й).*

Бу тусли отлар туркий тилларда қуйидаги терминлар билан қўлланади. қоз. — *жирен*; қ. қалп. — *жийрен*; бошқ. — *ерен*; хакас — *чичрен, сабдар*; қирғ. — *чабдар*; ёқут — *турағас/арағас, кугас*; б. мўғ. — *зээрдэ*; турк — *al*; Радлов луғатида бу маънода — *јәрдә, јәрән, жірән* (III, 1889, 627-бет) ва *чабдар, часдар* (IV, 142, 196-бет) сўзлари берилган. «Девону луғотит турк» да — *чиндан* сўзи берилган (ДЛТ, I, 409-бет).

Т ў р и қ. Бу сўз ифодалаб келувчи отлар қизғиш жигарранг тусли бўлади. Бу туснинг турли оттенка хиллари учун ҳам махсус терминлар қўлланади: *жийрон тўриқ, саман тўриқ* — бундай помлар билан аталувчи отлар сарғиш жигарранг тусда бўлади. *Бўз тўриқ* — кўкимтир жигарранг тусда; *қора тўриқ* — тўқ жигарранг тусда бўлади. Мас., *Янги-янги машиналар, миср уруғ, тракторга навбат берган ж и й р о н т ў р и қ (Ф. Фу л о м).*

Туркий тилларда учраган вариантлари: қоз., қ. қалп. — *торы*; қирғ. — *тору*; тат., бошқ. — *туры*; хакас — *торығ; ториғ*; турк — *gəhəg*; Радлов луғатида — *дору, тара, тор* сўзлари шу ранг маъносида берилади. «Девону луғотит турк» да бу маъно учун *торіғ, торуғ* сўзлари учрайди.

Ч а в к а р / ч и п о р. Бу сўз ифодалаб келган отлар туси асосан ола бўлади. Яъни, агар от оқ тусли бўлса, теридаги оқ жунлар устида қорамтир, қизғиш доғлари, ёки аксинча, қора тусли бўлса, қора жунлар устида оқиш доғлар таралган бўлади. Мас., *Нигора ч а в к а р и н и йўртдириб кетаётиб қўл силтади (С. Анорбоев).*

Туркий тилларда қуйидагича қўлланади: қ. қалп. — *шубар, алә*; тат. — *чуар*; хакас — *чохыр*; чуваш — *улма чйнар*; ёқут — *чуоғур*; б. мўғ — *соохор*; турк. — *xalli, dəmgil/|əircəgli*;

Радлов луғатида — *шубар, чубор, чувар*.

Бурул. Бундай отлар — оқ туклар аралашган жийрон, оқ туклар аралашган тўриқ ва оқ туклар аралашган қора тусларда бўлади. Мас., *Бўлмаса бурулни тўқимлаб келтир* (А. Қодирий).

Туркий тиллардаги вариантлари қуйидагича: қирғ. — *буурул*; ёқут — *бурўл*; б.-мўғ. — *буурал*; хакас — *хыр*. МҚ — чал қој — ола-була қўй (ДЛТ, III т., 1962, 171-б.).

Радлов луғатида — *гал*, *кўк* вариантларида учрайди.

Қўнғир. Бу сўз англатиб келган ранг — қора ва жигарранг тусларнинг қўшилмаси бўлиб, у фақат отларгагина эмас, бошқа турдаги ҳайвон, одам сочи ва турли предметлар тусининг ифодаси учун ҳам қўлланаверади. Мас., *Қўнғир айиқ*. *Қўнғир соч*. *Қўнғир тери* ва бошқ. Бу ранг билдирувчи сўзни умумий ранг билдирувчи сифатлар сирасида ҳам ўрганилган эди.

Туркий тиллардаги вариантлари: қоз. — *қоңыр*, *куба*; қирғ. — *куруец*; қ.-қалш. — *күренг*, *куба ренк*, *қоңыр*; турк. — *соңур*; озарб. — *гонур*; уйғ. — *қара-қурақ*; хакас — *хоор*, *қуренъ*; чуваш — *хәмәр*, *хура-сүрен*, *сарә сүрен* ва ш. к.

Радлов луғатида — *коңур* (Рдл., II, 522-бет). Сарик уйғур тилида: *қола* (*қолат* < *қола ат*)³¹. «Девону луғотит турк»да — *а:р* (*а:р нәң*) (ДЛТ, I, 1960, 108-бет).

Бўз (*Кўк*). Бу ном билан аталувчи отларнинг туслари кўкимтир оқ ёки кулранг бўлади. Ўрта ёш даврга етганда ва ундан кейин тусида ўзгаришлар пайдо бўла боради. У ер — бу ерида саргин хира доғлар пайдо бўлади. Қариганда эса бундай отлар бутунлай оппоқ бўлиб қолади³². Мас., *Худди цирк отларидай безатилган семизгина, силлиққина бўз от текис олиб кетди* (Ойбек). *Жувон саройга кириб, кўк той миниб чиқди* (А. Қаҳҳор).

Радлов луғатида — *боз*, *пос*, *поро* (Рдл, IV, 1269, 1287-бет).

Бўз отларнинг оттенка хилларига кўра ҳам ўз атама-лари бор. Мас., *Кўк бўз* — бу тўқ кулранг тусда товланади. *Оқ бўз* — оч кулранг, оқиш тусли от. Солиштиринг: қирғ. — *қара гёк*, *ақ боз*; хакас — *ах пора*; Рдл. *ақ пос*, *көк пос*, *қара пос*, *қызыл боз*, *боз кыр*.

Кўктемир. Отларнинг ранги билан боғлиқ бўлган ном. Яъни парча-парча доғлари бўлган кўкимтир кулранг тусли от *кўктемир* деб номланади.

³¹ С. Е. Малов, Язык желтых уйгуров, Алма-ата, 1957, стр. 86.

³² *Қаранг*: Е. М. Ершова, Чорвачилик, Тошкент, 1957, 277-бет.

Бу сўз таркибидаги «темир» сўзининг металга алоқаси йўқ. Чунки бу тусдаги от айни вақтда *темиркўк* деб ҳам юритилаверади. Бундай маънога ҳалал етмайдиган ўрин алмашишини шундай фикрга олиб келади: Эҳтимол «темир» сўзи В. В. Радлов келтирган бошқа туркий тилларда ранг маъносида қўлланувчи *теңбил* сўзи билан алоқадордир. Қиёс қилинг *теңбил кёк* (олма доғли кўк от; Рдл., III, 1050-бет).

Шунга ўхшаш фольклор асарларида учрайдиган от номлари таркибида келадиган *ғир* сўзи ҳам (мас., *ғиркўк*, *ғиркўк* от каби) ранг билан алоқадор бўлса керак. *Ғир* сўзининг от (существительное) олдидан унинг аниқловчиси бўлиб келиши ҳам буни исботлайди. Мас., *ғирот*. Иккинчидан, *ғир* сўзи ўзбек тилида ўз маъносини йўқотган бўлса ҳам, бошқа туркий тилларда от тусини ифодалаш учун қўлланади. Мас., хакас тилида *ҳыр* сўзи «бурул» маъносида ишлатилади. Радлов луғатида бўз отнинг кўкимтир хили «боз қыр» деб айтилиши, *қўнғир* сўзидаги *-ғир* элементининг ҳам юқоридаги «*Ғир*» билан алоқаси бор деган тахминга олиб боради.

Тарғил. Бу сўз асосан сизирга ва қисман бошқа ҳайвонларнинг ранг белгисини учун қўлланади. Бу тусли ҳайвонларнинг терилари устида тарам-тарам қора чизиқларни бўлади.

Тарғил сўзига «Девону луғотит турк»да шундай таъриф берилган: *Тарғил сўзи тарилдї феълидан ясалган* (ДЛТ, I, 54-бет).

Эҳтимол, Маҳмуд Қошғарий тарам-тарамликка сиртдан қараб шундай хулоса чиқаргандир. Агар сўзни синчиклаб морфологик анализ қилинса яна бошқача фикр тугилиши мумкин. Мас., *тарғил* < *тар* + *ғил* [(*тар* + *ғилт*) (?)]. Бу ҳолатни *сар* + *ғилт*, *қиз* + *ғилт* сўзлари таркибига қиёс қилинса ҳам қайд этилган тахминга яқин келади. Шунингдек *тўриқ* сўзи таркиби ҳақида шуни айтиш мумкин: *тўриқ* (< *тўр* + *иқ*) сўзининг ўзаги *тор* Радлов луғатида ранг маъносини, яъни от тусини ифодаловчи *тўриқ* маъносини беради.

* *
*

Юқорида айтиб ўтилган ранг билдирувчи сифатлар кўпроқ ҳайвонлар белгисини ифодалашга хослашиб қолган.

Булар билан бирга ҳайвонларнинг ранг-тус белгиси учун *қора, оқ, сариқ, малла, ола* каби сўзлар ҳам қўлланади.

Ранг-тусларни белги сифатида таъкид этилишидаги қизиқ бир хусусият шундаки, доимий, бир хил тусга эга бўлган (мас., фил, бўри, сичқон, тимсоҳ, калтакесак, туя, эшак, кийик, буғу, бақа каби) ҳайвонларнинг ранглари номларига қўшиб айтилмайди. Уларнинг ичидан бошқача туслилари учраб қолса, албатта ранглари қўшиб тилга олинади. Мас., *Оқ сичқон, ола туя* ва ҳок.

Рангларнинг мажозий, экспрессив маънолари ва этнографик қўлланиши

Ҳаётдаги, турмушдаги воқеа, ҳодисаларнинг, урф-одатларнинг ранг-тус билан боғлиқ томонлари жуда кўп. Бу нарса албатта тилда ҳам ўз аксини топмай қолмаган. Ибтидоий даврларда ҳам мисоллар рангларга эътиқод билан қараганлар. Масалан, оқ рангни олайлик, одамлар бу рангни қадимлардан муқаддас ҳисоблаб келадилар. У халқлар эътиқодида бахт, шодлик, поклик, яхшилик символига айланиб қолган. Ўзбек халқида ҳам бунинг элементларини кўриш мумкин: Қизни унашиш (унаштириш) маросимида, совчилар олдига «оқ» (оқ кийимлик) қўядилар. Бу — розилик, яхшилик белгиси ҳисобланади. Шундай маросим билан боғлиқ бўлган бир қанча терминлар ўзбек тили лексикасидан ўрин олган: *Оқ ўраш, оқ ўратиш, оқ кийиш, оқ кийди, оқ кийдириш, оқ қўйиш, оқлик қўйиш* ва ҳок. Шунга ўхшаш яна бир қанча одат ва эътиқодларни мисолга келтириш мумкин. Никоҳ куни келинга оқ кийим кийдириб, бошига оқ рўмол ўратадилар. Келин кириб келаётганда оқ поёндоз ёзилади. Яхши хабар келтирган кишига суюнчи тариқасида оқ рўмолча чиқариб берадилар. Тўйларда, ҳатто мотам кулларида узоқ-яқин кешиларига оқ рўмолчалар улашадилар. Бу одат номини «Оқ йиртиш» деб аталади.

В. И. Шерцль ўзининг «Названия цветов и символическое значение их» номли мақоласида турли халқ ва қабилаларнинг урф-одатларидаги ранг билан боғлиқ бўлган ирим-чиримларни муфассал ёритган. «Африка халқлари,— деб ёзади у,— оқ рангни доим яхшиликка йўйишади, яъни, оқ — бу шодлик ва бегуноҳлик аломатидир, деб айтадилар. Бир турли мусобақа ўйинларида голиб

чиққанларга ва ҳатто озод қилинган қулга оқ кийим кийдиришади. Соппардаги ҳабашлар оқ рангга — беғуноҳлик, поклик, дўстлик симболи деб қарайдилар. Мўғуллар оқ рангги муқаддас ранг деб биладилар. Шунинг учун ҳам улар муқаддас «оқ» сўзини уларда нопок ҳисобланувчи ҳайвонларнинг ранг белгиси учун қўлламаслик мақсадида от, эшак каби ҳайвонларнинг оқ туслисини «қизил» (тусли) деб атайдилар»³³.

Кўнчилик халқларнинг урф-одатига кўра, мотам кунлари кийиладиган азадорлик либослари кўк ва қора рангларда бўлади. Ўзбеклар одатида азадор бўлган кунига бир йил тўлганида маърака қилиб эниларидаги қора кийимларни ташлайдилар, оқ либослар киядилар. Бундай маъракалар «Оқ солар», «Оқ кийди» терминлари билан юригилади.

Болалар қизамиқ касали билан оғриганда, касал ётган уйнинг деразалари қизил материал билан тўсиб қўйилади. Бунинг тиббий аҳамияти бўлса керак.

Халқ эътиқодида сариқ гул айрилиқ келтиради дейилади. Шунга ўхшаш, мажозий маъно берувчи мисолларини «Девону луготит турк»да учратиш мумкин:

*Қилму билсә қизил кизәр,
Тарану билсә јашил кизәр.*

Мазмуни: Хотинлар эри билан суҳбат истаганда қизил ивакли кияди, ялиниш ва хушомадгўйлик вақтида яшил кийим кияди. Хотинлар ҳақидаги бу мақол мақсадга эришни, ёқимли муомалада бўлишни эслатиш мақсадида ишлагилади (ДЛТ, 1, 1960, 375-бет).

Рангларнинг символик маъноларда қўлланиши, турли одатлар билан боғлиқ ўришлари ҳозирги ҳаётимизда ҳам бор. Мас., байроғимизнинг, пионерлар галстугининг, шиорлар ёзиладиган плакатларнинг ва ҳоказо шунга ўхшаш предметларнинг қизил рангда бўлиши Октябрь революциясида меҳнаткашларнинг тўкилган қонининг симболи бўлиб қолган.

Қизил сўзида «ғалаба», «революцион руҳ», «илғорлик» каби жуда кўп кўчган мажозий ва қўшимча маънолар ётади. Қизил сўзининг байроқ, юлдуз, галстук сўзларининг донмий аниқловчиси бўлиб ва баъзи бир ташкилот, муассаса, газета, журнал, жой номларининг таркибий компоненти

³³ В. И. Шерцль, Кўрсатилган асар, 66-бет.

вазифасида қўлланиши шу предметларнинг революция билан боғлиқлигини ва уларнинг социалистик лагерга хослигини кўрсатиб туради. Мисоллар: «Қизил байроқ», «Қизил юлдуз», «Қизил галстук», «Қизил Ўзбекистон» газетаси, «Қизил чойхона», «Қизил бурчак», «Қизил Қорақалпоғистон», «Қизил тўқимачи», «Қизил тонг фабрикаси», «Қизил шарқ», «Қизил ярим ой жамияти», «Қизил деҳқон колхозии» ва бошқ.

*Эй, сиз, баҳодирлар, қ и з и л мерганлар,
Шу она ҳурмати турунг оёққа.
(У й ғ у н).*

Совет Иттифоқига содиқ кишиларни, революционерларни «қ и з и л л а р» деб аташган. Зотан Мурадхўжа домла, бошқа улфатлари олдида ўзини «қ и з и л» кўрсатишга уринмайди (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Умуман, қизил ранг киши дидига ёқимли ранглардан ҳисобланади. Қизил тусли кийимлик материаллар ҳам жуда ярашимли ва харидорбоп бўлади. Қизил сўзини Машраб ўз ғазалида шундай қўллайди:

*То кийди қ и з и л ўзини зебо қилайин деб,
Ут ёқди жаҳон мулкина ғавғо қилайин деб
(М а ш р а б).*

Ўйнинг тўрига эскироқ гилам, қуйи томонга қ и п-қ и з и л янги намат солинган (О й б е к). Қ и п-қ и з и л гилам тўшалган хона ўртасида катта дастурхон ёзилган (И. Р а ҳ и м).

Лекин шуниси борки, ўзбеклар одати бўйича кекса ёшдаги кишилар қизил тусли кийимни ўзларига эпп билишмайди, бачкана ҳисоблашади.

А. Қаҳҳор ўзининг бир ҳикоясида қизил рангдан салбий колорит ифодасида фойдаланган: *Келин дарҳақиқат ёш, лекин худди қизиқчиликка семиргандай юм-юмалоқ; эғнида енгисиз қ и з и л кўйлак, бошида попушакнинг тожиги ўхшаган қ и з и л шляпа, қўлидаги сумкаси, оёғидаги пошнаси бир қарич туфлиси ҳам қ и з и л (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

Сўзларнинг экспрессив-эмоционаллик ифодаларини кучайтиришда, сўз маъноларини бўрттиришда ранг билдирувчи сифатлардан, айниқса уларнинг интенсив формаларидан фойдаланилади. Улар кўпинча кучайтирувчи кўмакчилар ўрнида, уларнинг синонимик вариантлари тарзида қўлланадилар. Мас., *фирт маст — қ и п-қ и з и л маст, фирт аҳмоқ — қ и п-қ и з и л аҳмоқ, ашаддий ёлғончи — қ и п-*

қизил ёлгончи, ўтакетган тухматчи — қип-қизил тухматчи ва ҳок.

Қизил сўзи, талаб қилинмаган ерда, яъни, ранги ўзи доимий қизил бўлган предметлар аниқловчиси бўлиб келганда ҳам маълум даражада маънони кучайтириш учун хизмат этади: Қип-қизил қонга беланган.., Қип-қизил анор сингари ва бошқ. Қоп-қора кўмир, оппоқ пахта, сап-сарик олтин, кўм-кўк майса, зангори осмон, қип-қизил чўғ каби бирикмалар ҳам шулар жумласидандир. Бундай экспрессивликни ифодаловчи хусусиятларни қора сўзида ҳам кўриш мумкин: Қоро терга ботди (тернинг кўплигини англаш мумкин), кийими қоро кир (жуда кир маъносига), қоро қонига белашиб қолди (қоннинг кўп оққанлиги), қоп-қора зимистон (жуда қоронгли) ва ҳок. Мисоллардан кўринадики, қора сўзи экспрессив ҳолатларни ифодалаганда кўпинча қорб формасига кирилади. Упирган тошларингизни ташиб Замон шўрлик қоро терга тушиб кетди (М. Исмоилий).

Қора сўзи яна қуйидаги кўчган маъноларда ҳам қўлланади: қоронғилик маъносига — Илк саҳардан то қоро кечгача одамлар тиним билмаган (М. Исмоилий). Кечанинг чексиз қора оғушидан катта нур ўпқини ёради (Ойбек).

Ўткир, қаттиқ қақшаткич маъноларини беради — Қора қиш қақшатғудай, нетай аҳволим ёмон (Т. Йўлдош).

Ёвуз, ғаламус, тубан маъноларини беради: Қора кучлар чангалида қолган гўзал Наргизнинг тириклиги, ...севги ва ҳаётнинг энгилмаслигига бир мисолдир (Ш. Рашидов). Оқ ароқнинг қора ишлари... (Муштум, 18-сон, 1961).

Қора кун, қора тақдир, қора айрилиқ, қора ўтмиш, қора рўйхат, қора хат каби бирикмаларда қора сўзи аянчли, жирканчли, шафқатсиз, оғир мусибатли, ожиз сингари маъноларни юзага келтирган. Мас., ... Бу лаънати қора дунёнинг қора қаҳқаҳларидан тезроқ қутулсам дейр... эдим, чироғим (М. Исмоилий). Келажак авлодлар ўтган кунларнинг доғини, қора замоннинг қора фиरोғини, ана шу ёдгорликдан кўриб билсинлар (М. Исмоилий). Сизлар билан гаплашганимда, ўзимнинг қора ўтмишимда ҳам баъзи ёруғ нуқталар бўлганлигини ҳис қиляпман (А. Мухтор). Ёзарунинг устиди шум кучлар қора қанот (Ғайратий).

Ендирилсин, совурилсин қора кафан (А. Мухтор).

Қора чақа, қора қозон, қора қумғон, қора чироқ — бу бирикмаларда ҳам *қора* сўзи ранг билдиришдан ташқари, ожиз, ночор, тубан каби қўшимча маънолар кашф этган.

Қора сўзи салбий маъноли турғун бирикмалар составида компонентлик вазифасида кўп қўлланади: *қора кўнгил, кўнгли қора, юзи қора, қора ният ва бошқ.*

Ранг. Ўзбек тилига бу сўз тожик тилидан кирган бўлиб, тус, бўёқ, тур каби маъноларни англатади. «Девону луғотит турк»да бу маъно учун «*оң*» сўзи берилган: «*Оң* — ранг, бир нарсанинг ранги, *яшил оңлўк тон* — яшил рангли тўн (ДЛТ, I т., 1960, 76-бет).

Ўнг сўзи ҳақида В. И. Шерцль қуйидаги мулоҳазаларни айтади: «Баъзи халқлар учун ранг-тусни у билан боғлиқ бўлган (ўша тусга эга бўлган) предметдан ажратиб олиб, унинг тус эканлигини тасаввур қилиш (англаб етиш) жуда қийин бўлган, шунинг учун улар осон йўл орқали, яъни ранг-тусни предмет сирти (ўнгги), унинг шакли ёки умуман ташқи кўрinishи билан биргаликда тасаввур қилганлар, Масалан, Африкадаги Уджи (ёки Чи) қабиласининг тилида *ани* деган сўз ҳам рангни, ҳам сиртни англатади. Уйғур тилида чигатой *оңг*, ёқут тилида *оп* (*оңг*), *инг* «ранг» асосан кийимни, предмет қобилини ва сиртини англатади»³⁴.

Ҳозирги замон ўзбек тилидаги *ўнгоқ* (*ранги ўчмоқ, ранги айнимоқ*) феълининг ўзагидаги *ўнг* ҳам қадимги *оң* сўзи билан гешетик алоқадордир. Солиштиринг: *Мунча рангинг ўчипти* — *мунча ўнгинг ўчипти*. Кейинги ибора Андижон шеvasига хос.

Эски ўзбек тилида, ёзув ёдгорликларида, революциягача бўлган асарлар тилида *-гун, -гуна, -фом* ранг номи ясовчиларини учратамиз. Булар мустақил сўз бўлиб қўлланмаса ҳам, отларга қўшилиб ранг номи ясаган: *лаългун, гулгун, гулфом* ва ҳок. Ҳозирда эса бу сўзлар тил истеъмолидан чиққан, улар ўрнида *ранг* сўзи қўлланади.

Ранг сўзи воситачилигида отлардан ранг-тус билдирувчи сифатлар ясалади: *жигарранг, кулранг, ҳаворанг, нимранг* ва бошқ.

Ранг сўзи жуфт сўзлар компонентлигида ҳам келиши мумкин: *ранг-баранг, ранго-ранг ранг-рўй, ранг-қут* каби-лар.

³⁴ В. И. Шерцль, Кўрсатилган асар, 7-бет.

1

Ранг сўзидан турли аффикслар ёрдамида турли сифатлар ясалади: *рангли, рангсиз, рангдор, рангпар* ва ш. к.

Бирикмали сифатлар ҳосил этилади: *ранги заҳил* (одам), *ранги паст* (киши), *ранги тоза* (бола), *ранги си-ниқ* (аёл).

Айрим вақтда *ранг* дейилганда юз (сиймо) маъноси ҳам биргаликда тушунилади: *ранги (қув) ўчиб кетди. Ранги бўзариб кетди. Рангига қон югурди* ва ҳок. *Ранг* сўзининг кишининг умумий ҳолати билан алоқадор томонлари ҳам бор: *Ия, ҳа, рангингиз қочипти, тобингиз йўқми, муаллим* (А. Мухтор). *Ранг кўр, ҳол сўр. Ранги ўзига келди* ва ҳок.

Ҳовлингизда еган-ичганим заҳар эди, энди мактабда рангим чиқиб қолди (П. Турсунов).

Меваларнинг ниша бошлаш жараёнларида қўлланувчи ранг билан боғлиқ бир қанча термин ва иборалар бор: *Узул ранг келтирибди. Олма ранг олиб қолибди. Урикка ранг кирибди* кабилар.

Ранг билдирувчи сифатларнинг пайдо бўлиши ва тилдаги аҳамияти ҳақида

Ранг билдирувчи сифатларнинг структура ва маъно хусусиятларига кўра икки гурпуага ажратиш мумкин: 1. Аслий ёки туб ранг билдирувчи сифатлар. 2. Тақлидий (қийсий) йўл билан олинган ясама ранг билдирувчи сифатлар.

1. Аслий (туб) ранг билдирувчи сифатлар — туб сўзлар бўлиб, том маъноси билан фақат рангни англатади. Мас., *оқ, қора, қизил, кўк, сариқ зангор, яшил, пушти, қўнғир, наформон, норанж, малла, бўз* кабилар. Бундай туб ранг номлари тарихан бирор предмет тусига тақлид қилиб олинган бўлиши мумкин, лекин ҳозирда бу сўзларнинг биринчи маъноси фақат рангликни билдиради.

В. И. Шерцль ранг билдирувчи сўзлар устида қизиқ этимологик кузатишлар олиб борган, кўчирма келтирамиз: «Қон маъносини берувчи сўз билан қизил ранг номи кўпинча этимологик алоқада бўлиб келади, Мас., қадимги ҳинд тилида *rudhira* қон деган маънони берса, *rohita* сўзи қизил маъносида ишлатилади. Чук тилида қон ва қизил маъносида биргина *nutlemutl* сўзи қўлланади, дамар тилида эса, қизил ранг учун *ot iserandu* (маъноси: қизиган

гемир) сўзи ишлатилади. Оқ ранг учун кўпинча «ялтироқ», «ёруғ» маъносидаги сўзлар қўлланади. Корний тилида *rekep* сўзи «яланғоч» ва «қизил» деган маъноларни англатади. Бирма тилида *deng* сўзи «янги туғилган чақалоқ» ва «қизил» деган маъноларни беради³⁵ ва бошқалар.

Аслий ранг билдирувчи сифатлар ўзбек тили луғат фондининг энг қадимги ва асосий сўзларидан ҳисобланади. Буларнинг тилдаги истемол фаолияти, лексик-семантик доирасининг кенглиги, сўз ясашга асос бўлиши активлиги ва грамматик-стилистик хусусиятлари ўзига хос характерга эга.

Сифатларнинг даража формалари асосан туб ранг билдирувчи сифатлар доирасида қўлланади. Яъни даражаланиш кўпроқ ана шу сифатларга хос.

Фонетик фарқларини ҳисобга олмаганда, бундай туб ранг билдирувчи сифатлар туркий тиллараро ҳам бир хиллик касб этади.

Туб ранг билдирувчи сифатлар фразеологизмлар таркибига ҳам чуқур сянгиб кетган.

2. Тақлидий йўл билан ясалган ранг билдирувчи сифатлар. Бундай сифатлар аслий ранг билдирувчи сифатларга қараганда катта ўринни эгаллайди. Тақлидий йўл билан ранг билдирувчи сифатлар яратишда табиатдаги рангдор предметлар, айниқса ўсимлик ва гуллар катта базалик ролинини ўйнайди. Бу ерда С. С. Саҳобиддиновнинг қуйидаги фикрларини келтириш ўрилин. У ўзининг «Происхождение узбекских названий растений» помли мақоласида шундай ёзади: «Табиатда ранг гаммасининг энг катта бойлиги ўсимликлар оламига мужассамланган. Ўсимликлар рангга ниҳоятда бой, ранг-баранглик, айниқса уларнинг гул ва меваларида локаллашади (тўпланади)»³⁶.

Дарҳақиқат, ўсимликларда ва уларнинг чаман гулларида юзлаб хил ранг ва ранг оттенкаларни кўриш мумкин.

Гул ва ўсимлик рангларига тақлид қилиб ранг номлари ясашда икки хил усул қўлланади. Бирида, ўсимлик ёки гул номи предмет белгиси вазифасини бажаради: *Г у н а ф ш а* *и п а к*, *г у л с а в с а р* *ш о й и*, *ш а ф т о л и с у л и* *б а т и с т* ва ҳок.

³⁵ В. И. Шерцль, Кўрсатилган асар, 9, 10, 11, 14, 15-бетлар.

³⁶ С. С. Саҳабиддинов, Происхождение узбекских названий растений, Известия АН УзССР, Ташкент, 1950, стр. 30.

Иккинчи усулда ўсимлик, гул номларига *ранг* сўзини қўшиш орқали ранг билдирувчи сифат ясалди: *лола ранг, ўт ранг, олма гули ранг* ва бошқ.

Тақлидий йўл билан ранг билдирувчи сифатлар ҳосил этишда табиатдаги турли предметлардан, тоғ жинслари, металллар, тошлардан фойдаланилади: *кул ранг, мош ранг, даво ранг, тилла ранг, носвой ранг* каби.

Умуман, ранг билдирувчи сифатларнинг тилда пайдо бўлиши ва ривожланиш масалалари умумий тараққиёт ва унинг босқичлари билан ҳам боғлиқдир. Чунки баъзи олимларнинг таъбири билан айтганда, инсон дастлабки тараққиёт даврларида рангларнинг энг равшан, кўзга яққол ташланиб турадиганларининггина англаб уларга ном қўйган. Бу ном билан эса бир қанча туслар, ҳатто бутун бир ранг гуруҳлари аталаверган.

Қадимги қабилалар тилидаги рангларнинг номланиши ранг номлари устида текшириш ишлари олиб борувчи олимларнинг диққатини ўзига жалб этади. У олимлар жуда кўп ранг билдирувчи сўзларни текшириб, натижада қора ва қизил тусларгагина тўғри ном берилганлигини аниқлаганлар. Бу туслар ва уларнинг номларини янглиштириш ҳодисалари ҳам кам учрайди. Кўп халқларда яшил ва зағор туслар учун бир сўз қўлланади. Ҳақиқатан ҳам, улар бу тусларни икки турли эканини англаб етмасалар, уни битта тус деб билсалар керак³⁷.

Инсон онги тобора ўсиб, ривожланиб борар экан, у кўп нарсаларни англай бошлаган, шу қатори рангларнинг позик хилларини бир-бирдан фарқлаб, уларга алоҳида-алоҳида номлар қўйган.

Ранг хилларини аниқлаш, уларга ном қўйиш ҳозиргача давом этиб келади. *Сирень ранг* (сиреневый цвет), *бадан ранг* (телесный цвет), *бронза ранг* (бронзовый цвет) каби янги ранг билдирувчи сифатларнинг тилда пайдо бўлишида таржимачилик ишларининг ҳам маълум роли бор.

Қабул қилинган ранг номлари. Маълумки, сўзлар бир тилдан иккинчи тилга ўтиши, ўша тил луғатидан ўрин олиши мумкин. Бошқа тиллардан ўзбек тилига ўтган сўзлар сирасида ранг-тус билдирувчи сифатларни ҳам учратамиз. Мас., араб тилидан кирган сўзлар — *шингарф, аҳмар, ҳумро, ғоза* — булар *қизил* маъносини ифодалайди; *байзо, баёз, байзогун, кофур* — *оқ* маъносида; *асфар,*

³⁷ *Қаранг:* В. И. Шерцль, Қўрсатилган асар. 1—4-бетлар.

асфарваш, кохий — сариқ маъносида; *савод, асвад* — қора маъносида; *мовий* — ҳаворанг маъносида ва ҳок.

Бундай сўзлар традицион адабий тилда, классик поэзия тилида кўплаб учраса-да, ҳозирги тилда (мовийдан бошқаси) деярли қўлланмайди.

Форс, тожик тилларидан ўзлашган ранг номлари: *гулгун, майгун, лолагун, гулфом, гулнор* (<тож. *гули анор*) — қизил ва унинг оттенка маъноларини ифодалайди; *барги-карам* («карамнинг барги»), *сабза* — яшил тус; *данифаранг* — тўтиёйи тус; *заъфарон* — сариқ тус; *шабранг* — қора тус; *гулоб* (<тож. *гули об*) — тўқ пушти ва бошқ.

Тарихий ранг номлари. Қадимги ёзув ёдгорликларида ранг маъносини берувчи қуйидаги сўзлар учрайди: *йрўң* — оқ тус; *јувип* — оч пушти ранг; *јаууз* — қорамтир, қўнғир, кулранг тусларни ифодалайди; *қуғуи* — қизил тус ва ҳок. Булар ҳам ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайди.

Ранг-тус билдирувчи сифатларнинг фразеологизмлар, барқарор бирикмалар таркибида қўлланиши

Ранг-тус билдирувчи сифатлар фразеологизмлар, афориизмлар, мақол, матал, идиома ва барқарор бирикмалар таркибида кенг қўлланишлари билан характерланадилар. Улардан баъзиларини санаб ўтамиз:

Оқ йўл бўлсин — сафарингиз бехатар бўлсин маъносида. *Хайр йўғлим, оқ йўл бўлсин, хайр кўзим қораси* (Х. О л и м ж о н).

Оқ йўл берсин — эсон-омон қутулиб олинг маъносида (ҳомиладор аёлларга қарата айтилади).

Оқ кўнғил (кўнғили оқ) — соф дил, виждони пок, кўнғилида кири йўқ киши.

Қора кўнғил (кўнғили қора) — бировни кўра олмайдиган, нияти бузуқ, кўнғилида кири бор киши.

Бадий ва стилистик талабга мувофиқ, баъзан эса бир предметдаги ички хусусият ёки ташқи кўринишни бошқа предметнинг шундай хусусиятларига қиёслаш, ўхшатиш орқасида предметларда иккинчи ном, синонимик атамалар вужудга келади. Бундай синоним атамаларнинг ранг-тус билдирувчи сифатларга ҳам алоқадорлари бор: *Мас., Оқ олтин* — пахта; *қора олтин* — нефть, кўмир; *зангори кема* — пахта териш машинаси ва ҳок.

Сариқ ёй (фольк.) — энг яхши ёй.

Қизил тахта — илғорлар номи ёзиб қўйиладиган фахри тахта.

Қора тахта — қолоқлар, дангасалар номи ёзиладиган тахта.

Оқ уриш — ичкиликни тагигача қолдирмай ичиб қўйиш. *Оқ ур-да, бугун дам олиш куну-ку* (Ш у ҳ р а т).

Юзига қора суртмоқ — бадном, шарманда қилмоқ.

Тунги меҳмонингиз пешонангизга қора суртиб кетди (О й б е к).

Қора қилмоқ (қораламоқ) — айбдор, гуноҳкор қилмоқ.

Қоғозни қора қилмоқ — беъмани ёзиб ташламоқ.

Қора бўлиб қолмоқ — айбдор, гуноҳкор бўлиб қолмоқ.

Қора тортиб бормоқ (келмоқ) — бирор кишига орқа қилиб, суяниб, ишониб бормоқ (келмоқ).

*Кўкан борин орқасига танғиб, ортиб,
Водил кетмиш Қулунтойни қора тортиб*
(Ғ. Ғ у л о м).

Оқ тавба, кўк тавба (қилмоқ) — қатъий тавба қилмоқ, қасам ичиб тавба қилмоқ. *Ёлғон гапиришга оқ тавба, кўк тавба қилди.*

Оқ калтак, қора калтак (бўлиб бостириб келмоқ) — тўполон, кўзғолон. *Тангриқул Ҳожи бошлиқ аламон оқ калтак-қора калтак бўлиб, водокачкага қараб юрипти* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Оқ сутимни кўкка соғдим — онанинг қаттиқ норозилиги. *Энди менга мундоғ ўғил керак эмас, ...оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим* (А. Қ о д и р и й).

Орқа олдинга қора тош — бадал бўлиб кет, ҳеч қайтиб келма.

Кўзимга оқ-қора кўринмади — қаттиқ ташвишланиш, изтироб чекиш. *Сени омон кўрармиканман деб югурдим, кўзимга оқ-қора кўринмади* («Муштум», № 7, 1962).

Қон қаро қақшамоқ — қаттиқ пайд емоқ, офир мусибатга, кулфатга дучор бўлмоқ. *Бу савдо сиз-у бизнинг бошимиздагина эмас, чор Россиясида қон қаро қақшаб ётган барча камбағаллар бошида бор* (М. И с м о и л и й).

Оғзи-бурнингдан қора қонинг келсин! (қарғиш ибораси).

Оғзи оқариб қолди — (сигир, эчки туғиб) оғзиларни сутга тегди.

Оқи оқ, қизили қизил//оқи оққа, қизили қизилга ажралган — соғломлашган, тўлишган, етилган. Собир мастеровийнинг катта қизини кўриб қолдим,— деди у,— ўн тўртдан ўн бешга қадам қўйиб, оқи оққа, қизили қизилга ажралиб олмадаккина қиз бўлипти-да (А. Мухтор).

Саратоннинг сариқ кунда — жуда иссиқ, жазирама кунда.

Юрагимни зангор босиб кетди — жуда хафақон бўлиб кетдим; юрагим қон бўлиб кетди.

Оқни қора, қорани оқ дейдиган — ўжарлик, қайсарлик билан ҳамма нарсанинг зиддини айтадиган қийиқ одам. Қиз ўжарлик билан қорани оқ деб исбот қилишга тиришар эди (Ойбек).

Оқ ювиб, оқ тарамоқ — бирор кишининг пайдан бўлмоқ, озода тутиб, парвариш қилмоқ.

Оқ-қорани танимоқ//оқ-қорани ажратмоқ//оқ-қорани тушунмоқ — саводи чиқмоқ, билим-тажрибаси ошмоқ. Сизлар оқ-қорани, йўл-йўриқни таниган одамлар — манга бир йўл кўрсатинглар, нима қилай (Ойбек).

Оқни оққа, қорани қорага ажратмоқ — ҳақ ва ноҳақликни айирбош қилиш. Терговчи ... бу ерга оқни оққа, қорани қорага ажратиш учун келган (С. Анорбоев).

Оқини оқ, кўкни кўк қилмоқ — ўласи қилиб урмоқ, дўппосламоқ.

Оқ қилмоқ — ота ёки она ўз боласидан қаттиқ норози бўлиб уни ҳайдаб, қувиб юбориши.

Оқ уйлик қилмоқ — уйдан, эл-юртидан кўчириб, бадарға қилиб юбормоқ. Бухоро ва Самарқандда махсус маҳаллаларда жойлашган эронликларни бўлса амирлар Маррадин, Моридин кўчириб оқ уйли қилиб, келтирган эканлар (С. Айниё).

Косаси оқармаслик — бири икки бўлмаслик, қорни эвқатга, усти кийимга ёлчимаслик. Дадам раҳматликнинг қўли ҳар ҳунарга эпчил эди,— деди Йўлдошев,— аммо ҳеч вақт бечоранинг косаси оқармасди (Ойбек).

Ола чиқди — сотқин, айғоқчи чиқди.

Бундай барқарор иборалар билан бир қаторда ранг-тус билдирувчи сифатлар иштирок этган бир қанча мақол, матал, топишмоқларни кўриш мумкин:

*О қ тангам қ о р а кунимга ярар.
Қозон қ о р а с и кетар, юз қ о р а с и кетмас.*

О қ и т, қ о р а и т — бари бир и т.

*Қозонга яқин юрсанг қ о р а с и юқар,
Ёмонга яқин юрсанг балоси юқар.*

*Қўрада қ о р а кўрсанг қорин тўқи.
О қ бўлмаса бўлмасин пок бўлсин.*

*Мол о л а с и ташида, одам оласи ичида.
Сабр таги с а р и ғ олтин.*

Сўраганинг бир юзи қ о р а, бермаганинг икки юзи ва бошқ.

Ранг-тус билдирувчи сифатлардан бадий тасвирларда, метафора, метонимияларни беришда, ўхшатиш, жонлангириш каби стилистик приёмларда унумли фойдаланилади. Мисоллар:

*О п н о қ чойшаб ёпиб дала, қир,
Қор қўйнида ухлаб ётади,
Поезд ҳамон учиб кетади,
О қ қирларни босиб ўтади . . .*
(У й ғ у н).

*Чекиб дебон тиғи хунфиғонни,
Черик бирла қ а р о айлаб жаҳонни.*
(А. Н а в о й).

*Қизил гулдай хотиним қолди. Воҳ, воҳ пешонам,
қизил гулдай... (О й б е к). Қиз зоти қизил олма,
сувда балқиб, қалқиб келаётган қизил олмани кўрсангиз,
чўкиб кетишни унутиб, қўлингизни чўзасиз унга (О й б е к).*

*Ишқ иши юзни с а р и ғ айламак-у танни низор,
Дилни куйдурмаса ул ўтда бағир қон бўлмас*
(М а ш р а б).

Экспрессив-эмоционаллик ҳолатларини беришда, ҳаяжон, завқ, ғазаб, нафрат ифодаларида ранг-тус билдирувчи сифатлар қўлланган кўплаб мисолларни кўрамиз: *Худой кўтарсин эрни. Ушанга текканимдан кўра қ о р о ерга тек-*

каним яши,— дейдир (А. Қодирий). Куёв бўлмай қоро ер бўлгур на ўлигини кўрсатади, на тиригини. (А. Қаҳҳор). Упирган тошларингизни ташиб Замон шўрлик қоро терга тушиб кетди (М. Исмоилий). ...Бу лаънати қора дунёнинг қора қаҳқаҳаларидан тезроқ қутулсам деяр... эдим, чироғим (М. Исмоилий). ...Ўткинчи бахт кетади, ҳадемай қора айрилиқ яна келиб етади (М. Исмоилий). Келажак авлодлар ўтган кунларнинг доғини, қора замоннинг қора фироғини ана шу ёдгорликдан кўриб билсинлар (М. Исмоилий). Нурли чеҳрангизга қора чачвон орқали эмас, у ўз кўзлари билан тикка қарашга журъат этган... (А. Мухтор). Ёзар унинг устида шум кучлар қора қанот (Ғайратий). Нима иш қилиб қўйдинг, қип-қизил аҳмоқ одам экансан-ку... (Муштум, № 4, 1962).

Ранг-тус билдирувчи сифатларнинг грамматик хусусиятлари

Ранг-тус билдирувчи сифатлар туб, ясама, қўшма, бирикмали бўлиши мумкин. Бошқа туркумга оид сўзлардан турли усуллар билан ранг-тус билдирувчи сифатлар ясалади, шунингдек, ранг-тус билдирувчи сифатлардан бошқа туркумдаги сўзлар ясалади.

Ранг-тус билдирувчи сифатларнинг ясалишларида ҳам, даражаланишларида ҳам баъзи бир ўзларига хос хусусиятлари мавжуд.

Умуман сифатларнинг, жумладан ранг-тус билдирувчи сифатларнинг (рус тилидаги сингари) махсус ясовчилари йўқ. Бунда бир сўзнинг ўзи ҳам номлик (ранг номи маъносида), ҳам сифатлик вазифасини ўтайди. Тўғри, сифат ясовчи аффикслар бор, лекин улар жуда турли-туман шакллarga эга бўлганлигидан махсус сифат ясовчилар тарзида эсда қолмайди, яъни бир ясовчи ҳамма сифатларга ёки бир группа сифатларни ясашда умумий ясовчи бўлиб қўллана олмайди. Масалан, «эгалилик», «эгамаслик» ҳолатини англатишда қўлланувчи *-ли*, *-сиз* аффикслари сифат ясовчилар ичида актив аффикслардан ҳисобланади. Лекин булар ранг-тус билдирувчи сифатларга алоқадор эмас.

Қўшма ранг-тус билдирувчи сифатлар ясашда *оч*, *тўқ* ранг элементлари энг актив ясовчи компонентлар ҳисобланади.

«Сўз ясаш термини остида одатда фақат аффиксация тушунилади, ваҳолонки, бир сўздан янги бир сўзни турли усул билан ясаш мумкин»³⁸, — деб кўрсатади проф. А. Ф. Фуломов.

Ранг-тус билдирувчи сифатлар аффиксация ва композиция усуллари билан ясалади.

Туб (аслий) ранг билдирувчи сифатлардан *қизил* ва *яшил* сўzlари ҳозирги ўзбек тилида туб сўз ҳисобланса ҳам тарихан (*қиз-+ил*, *ёш+ил*) ясама бўлган. Проф. А. Н. Кононов ва проф. А. Ф. Фуломовлар *қизил* сўзи ҳақида шундай фикрларни айтадилар: «Ўзбек тилидаги «қизил» сўзининг келиб чиқиши «қизимоқ» феълидандир»³⁹.

Демак, *қизил*, *яшил* сўзларидаги аффикслар сўз ўзаги-га бирлашиб кетиб, морфологик жиҳатдан ажралиш хусусиятини йўқотган⁴⁰.

Ранг-тус билдирувчи сифатлар морфологик усул билан қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалади:

-и аффикси (тожик тили таъсирида пайдо бўлган, «эга», «хос» маъноларини берувчи аффикс): *Симоби* (*симоб+и*) — симобнинг рангига хос. *Жигари* (*жигар+и*) диал. жигарнинг тусида. *Осмони* (*осмон+и*) диал. осмоннинг рангидаги. *Гулоби* (*гулоб+и*) — гулоб тусидаги (қизилнинг бир тури).

Биз юқорида -и аффикси ёрдамида отлардан сифат ясалганини кўрдик. Бу аффикс воситасида сифатлардан ҳам сифат ясаш мумкин: *зангори* (*зангор+и*), *қирмизи* (*қирмиз+и*).

-қи, -ақи аффикси отлардан сифат ясайди: *пистақи* (*писта+қи*) — пистанинг рангидаги, яъни оч яшил тус. *Тўтақи* (*тўти+ақи*) диал. тути рангидаги, яъни тўтиёйи ранг.

Бу аффикс сифатлардан ҳам сифат ясайди: *Қорақи* (*қора+ақи*) диал. қора тусдаги.

-иё, -виё аффикси араб тилидан кирган бўлиб, отлардан сифат ясайди: *Нилй* (*нил+ий*) арханк, синька тусидаги ранг. *Тиллоий-тиллоий* (*тилло+ий*) — тилло ранги-

³⁸ А. Г. Гулямов, К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке (Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию), сборник статей, М., 1953, стр. 99—100.

³⁹ *Қаранг*: А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М., 1960, стр. 116; А. Г. Гулямов, Проблемы исторического словообразования узбекского языка, Автореферат. док. дисс., 1965, стр. 42.

⁴⁰ *Қиёс қилинг*: Г. Ф. Бабушкин, Вопросы прилагательных в хакасском языке, Автореферат кан. дисс., Абакан, 1953, стр. 17.

даги, тилларанг. *Тўтиёйи, тўтиёйи (тўтиё + ий)* — тўтиё мағданининг тусидаги. *Мовий (мо + вий, «мо» — сув)* — ҳаворанг тусли. *Самовий (само + вий, «само» — осмон)* — ҳаворанг тусли.

-*ваш* — отлардан сифат ясайди: *самоваш (само + ваш)* — архаик, ҳаворанг тусли.

Ранг билдирувчи қўшма сифатлар синтактик усул билан ясалади. Мас., от + от — *жигарранг, қўлранг, анордона, каптарбўйин, пистамағиз* ва ҳок. Умуман қўшма ранг билдирувчи сифатлар ясашда *ранг* сўзи жуда актив ясовчи ҳисобланади.

от + и (изофа) + от — *баргикарам*; от + от + и (эгаллик қўшимчаси) — *олмагули, шафтолигули, гулоби*; от + сифат — *қовоқсарик, ўлик пушти*; равиш + сифат — *тўқ қизил; оч сарик; ним пушти* кабилар.

Қўшма ранг билдирувчи сифатлардан ташқари яна бирикмали ранг билдирувчи сифатлар ҳам бор. Булар кўпроқ ранг, оттенка хиллариини ифодалани учун қўлланади. Мас., *оқ сарик, оқ пушти, қора сарик, қори қизил, қора тўри, бўз тўриқ, олачипор* ва бошқ.

Шу қатори ранг-тус билдирувчи сифатлардан кўплаб жуфт сифатлар ясалади: *қора-қора, қора-қура, оқ-оқ, сарик-сурик, ола-була* ва бошқ. Булар ранглик маъносидан ташқари, тўда, умумийлик, кўплик маъноларини ҳам беради.

«Аффиксацияга қадар,—деб ёзади проф. А. Ғ. Ғуломов,—кўплик маъноси, асосан, такрор сўзларни қатор келтириш орқали, синтактик йўл билан ифодаланган»⁴¹.

Ранг-тус билдирувчи сифатлардан от ясашда ҳам унумли фойдаланилади. Мас., *қизилиштон, бўзтўрғай, кўкқарға, қорақамиш* ва бошқ.

Ясовчи аффикслар воситасида: *кўкча, оқча (ахча), қизилча, қорамуғ, Маллавой* ва бошқ. Бундай сўзлардан баъзиларида ранг маъноси жуда узоқлашиб кетган. Мас., *оқбилак, сарикча, сарёғ, қорамуғ* ва ҳок. Яна шундай сўзлар борки, улар қадим аффикслар орқали ясалган ёки қўшма сўзли конструкциялар бўлиб, ҳозирги кунда бир сўз ҳолига келиб қолган; ранг маъносидagi компонентлар ўз маъноларидан узоқлашиб, ҳатто уларда форма ўзгаришлари юз берган. Мисоллар келтирамиз: *кўкат* — (кўк + ўт);

⁴¹ А. Ғ. Ғуломов, *Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида*, ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти асарлари, Тошкент, 1949. 47-бет.

зарғалдоқ — [*зард* (тож. «сариқ») + *ғалдоқ* (?)]; *зар-чива* — [*зард* (тож. «сариқ») + *чива* < *чўба* (тож. «чўп»)]; *қизғалдоқ* (< *қиз* < *қизил* + *ғалдоқ* (?)); *қорамуқ* (*қора* + *муқ*); *қайрағоч*, *қараёғоч* [*қора* + *ёғоч* (оғоч)]⁴², *қумурсқа* — *қурмусқа* [*қур* (< *қора*) + *мусқа* (чумоли)]⁴³, *зарда* (*зард* (тож. «сариқ») + *а*); *зардоб* (*зард* (тож. «сариқ») + *об* (тож. «сув»; *тишқори*/ *тишқоли* [*тиш* — + *қори* (< *қора*)]); *барзанги* (*бар* (тож. «гавда, тана», «кўкрак») + *занги* (негр)); *кўкнор* [*кўк* + *нор* (?)]; *қорамалдоқ* [*қора* + *малдоқ* (< *бармоқ*)]; *каптар*, — *кабутар* [*кабуд* (тож. «кўк») + *тар* (?)]; *мўй* + *сафид* [*мўй* (тож. «тук») + *сафед* (тож. «оқ»)] ва ҳок.

Бу каби маъноси ўзгариб кетган сўзларни рус тили луғатида ҳам учратиш мумкин: *Мас.*, *Акмолинск* [акмолин (қоз. Ақ мола — «оқ гўр») + ск (афф.)]; *Актюбинск* [актюбин («оқ тена») + ск (афф.)]; *Саратов* [сара (тат. «сары» — желтая) + тов (тат. «тау» — гора)]; *Елабуга* (тат. «алабуга») — окунь балиғи. Русча *карандаш* сўзи туркий *қора тош* сўзидан келиб чиққан деган фикрлар ҳам бор. Лекин Н. К. Дмитриев бу фикрга қўшилмайди⁴⁴.

Ранг-тус билдирувчи сифатларда даража формалари ва уларнинг лексик-стилистик хусусиятлари

Ранг-тус билдирувчи сифатларнинг даража ифодасида сифатларнинг бошқа турига нисбатан ўзига хослик бор. Чунончи, ранг билдирувчи сифатларнинг баъзи даражаларида қўлланувчи кўрсаткичлар фақатгина шуларга хос бўлиб, сифатнинг бошқа турларида ишлатилмайди.

Ранг-тус билдирувчи сифатлар даражасининг берилишида ҳам морфологик ва синтактик усуллардан фойдаланилади.

Қуйида ранг-тус билдирувчи сифатлардаги интенсив формаларнинг халқ шеваларидаги вариантларини кўрсатувчи схема берилди:

⁴² *Солиштириңе*: карагач (тюрк. *кача адад* букв. черное дерево), бот. особая порода ильмы (вяза), Толковый словарь русского языка Д. Н. Ушакова; I, М., 1934, стр. 1316.

⁴³ *Қаранг*: К. К. Ю д а х и н, Киргизско-русский словарь.

⁴⁴ Н. К. Д м и т р и е в, О тюркских элементах русского словаря, Лексикографический сборник, вып. III, М., 1958, стр. 4.

Ўзбек т.	Уйғур т.	Озарб. т.	Туркм. т.	Қозоқ т.	Татар т.
оппоқ қоп-қора	аппақ қап-қара	апаг гапгара	аппақ гап гара	аппақ капкара	аппақ қаб-қара
қип-қизил кўм-кўк сап-сарик	қип-қизил көп-көк сап-серик (сеп-серик)	гыгырмызы көм-көй сап-сары	гыпгызыл гөм-гөк сапсары	кыпкы- зыл көм-көк сап сары	қыб-қызыл кум-кук сап-сары
ям-яшил	яп-ешил	ямяшил	ямяшыл	жап жасыл	ямь-яшел

2-Схема

қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси		Ўғуз лаҳжаси	
Тошкент шеваси	фарғ. тип. шев.	Хоразм шеваси	
эппэ // эппэр қэп-қэра	эппэ//эппэқ қэп-қэра	аппақ//аппапақ қап-қара // қаппа- қара	аппақ қап-қара
қъп-қъзъл	қъп-қъзъл	қып-қызыл//қып- қырмызы	қып-қызыл
кўм-кук // кўмкув	кўк-мак	гөм-гөк, көкөмөл йөм-йашыл	көм-көк, джам- джашыл
сэп-сэру: // сэп сэруғ // сэп-сэрув	сап-сарық сап-сарығ	сап-сары	сап-сары

Ранг-тус билдирувчи сифатларнинг интенсив формалари ҳам семантик ва стилистик жиҳатдан кўп қирралидир. Мас., а) Интенсив форма ранг-туснинг нормал ҳолатидан ортиқлигини англатади: *Қизил тарвуз — қип-қизил тарвуз; сарик ипак — сап-сарик ипак* ва ҳок.

б) Рангларнинг очиқлик, тиниқлик ҳолатларини ифодалайди: *кўм-кўк осмон, қип-қизил бахмал, сап-сарик бўёқ* ва бошқ.

в) Интенсив форма олган ранг билдирувчи сўзлар рангнинг ортиқлик даражасини ифодалаш билан бирга объектга бўлган модал муносабатларни, экспрессив-эмоционаллик маъноларини ифодалаб келади: *Унинг қошидаги қоп-қора ўсмаси, ҳам бинойи ярашиб турибди. Бир қоп-қора бола пилдираб олдимдан чиқди, йиғлабди, икки кўзи қип-*

қизил («Муштум»). Мас., «Кекса»; «ёши улуг» каби иборалар ўришда *оппоқ сочили, оппоқ соқолли* ибораларини қўллаш экспрессивлик кучини янада оширади. *Углининг шунчалик хўрлагани, ўзининг ҳам оппоқ соқоли ҳурмат қилинмагани Вали акани алам оташида куйдирмоқда эди* (М. Исмоилий). *Ахир биттаси оппоқ сочи билан менга тегишди-да!* (А. Қаҳҳор).

Оппоқ қиз, оппоқ йигит иборалари мурожаат учун қўлланганда, бундаги эркалаш, хушмуомалалик маъноларидан ташқари кесатиқ, киноя маънолари ҳам бўлиши мумкин. Мас., *Хўп келибсан-да, оппоқ қизим, айтдириб келай деб турувдим ўзим ҳам,—деди мингбоши* (М. Исмоилий). *Оппоқ қиз, айтолмайсизми, колхоз идораси қайси томонда?—Оппоқ йигит шуни ҳам билмайсизми?* («Муштум»).—*Э... Мирзо йигит, ...Оппоқ йигит, омонми?—деди Улфат худди ўзидан 20 ёш кичик бола билан сўрашаётгандай* (А. Қаҳҳор).

Қип-қизил сифати турли сўзлар олдида аниқловчи вазифасида қўлланиб, «жуда», «ўтакетган», «гирт» каби экспрессив-эмоционал маъноларни бериш учун хизмат қилади: *Қип-қизил аҳмоқ, қип-қизил муттаҳам, қип-қизил ёлгон, қип-қизил ўғри, қип-қизил каллакесар, қип-қизил дашт ва бошқ. Қип-қизил маст бўлган Зокир ҳам, ўтган йили секретарь бўлгани эсига тушиб, «Ҳа» деб тасдиқлади* (П. Қодиров). *Равшанбек шу ерда қип-қизил тентакка чиқиб қолди* («Равшан» достонидан).

Бадий асарларда ёзувчилар табиат гўзалликларини, хушманзарани тасвирлашда, айниқса ранг билдирувчи сифатлардан кўп фойдаланадилар: *Жарнинг ҳар иккала ёнбошини қип-қизил лолалар гиламдек қоплаган.* (Ҳ. Фулом). *Ҳаво соф, боғ кўм-кўк, баргларда шудринг* (П. Қодиров).

г) Интенсив формадаги сифат., мас., *оппоқ* сўзи ранг билдириш билан бирга «тоза», «топ-тоза» маъноларини ҳам беради: *Полнинг қириб ювилган оппоқ, юпқа тахталари текис эмас...* (А. Мухтор). *Жамила бўлса оппоқ ювилган жун рўмолини бошига солиб, бозорга боргани киядиган ...чопонини кийиб олган* (Чингиз Айтметов).

Интенсив формадаги сифатлар ҳам отлашиб келиб, турли-туман маъноларни англатиши мумкин. Мас., эгалик аффиксини олган *оппоғим* сўзи болаларга нисбатан қўлланиб, «бўтам», «эркам», «қўзичоғим» каби эркалатувчи

сўзларга синоним бўлиши мумкин: *Ота, ғўза ҳам экамизми?*—*Ҳа, ҳа, экамиз, оппоғим, албатта экамиз;— деди отаси, қизининг дардига тушуниб* (М. И с м о и л и й). *Қундуз оппоғим дер, кирпи юшоғим дер* (Мақол).

Оппоқ сўзи билан алоқадор бўлган қадим сўз бирикмаси тарзида қўлланиб ҳозирда қўшма сўз ҳолига келиб қолган баъзи қариндош-уруғ терминлари мавжуд: Бундай сўзлардаги *оппоқ* сўзининг асл маъноси қолмаган. Мисоллар. *Опота* (<оппоқ ота, «бобо»), *опоғдада* (<оппоқ дада, «бобо»), *опоби//опоғбу* (<оппоқ буви). Бу ибора қадим фақат буви ва бувининг онасига нисбатан қўлланган бўлса, ҳозирда умуман таниш ва қариндошлардаги кекса аёлларга нисбатан ишлатилиши мумкин. *Опоғая* (оппоқ ая), сўзи кўпроқ шевада қайнагачига нисбатан ишлатилади. *Опоғойи* (оппоқ ойи) сўзи кўпинча қайнагачига нисбатан ишлатилади, умуман олганда эса ҳар қандай ҳурматли аёлга нисбатан қўллаш мумкин. *Опоқи* (<оппоқ ойи—?)— Тошк. шев., кўпинча тоға ва амакининг хотинига нисбатан қўлланади, умуман, қариндош-уруғ, қўни-қўшнидаги ҳурматли аёлларга нисбатан ишлатиш мумкин ва бошқ.

Кучайтирувчи элементлар. Ранг-туснинг ортиқлик даражасини ифода этишда интенсив формалардан ташқари махсус ёрдамчи сўзлар ҳам қўлланади: *Тўқ*. Бу элемент (оқ ва қора дан бошқа) барча рангларнинг ортиқлик даражасини ифодалаш учун ишлатилади. Мас., *тўқ қизил, тўқ кўк, тўқ сариқ, тўқ зангор, тўқ пушти* ва шк. *Урта бўйлик бир жувон, унинг эғнидаги тўқ қизил кўйлаги, унинг устидан кийиб олган қора жилеткаси ...ўзига кўп ярашган* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Қизил, сариқ рангларда тўқлик (темный) даражасини англатишда *тўқ* ёрдамчи сўзи билан бирга *қора* сўзи ҳам қўлланади: *қора сариқ, қора қизил* каби. Лекин *қора сариқ* ибораси ранг даражасиликдан кўра кўпроқ киши: рангининг ифодаси учун ишлатилади. Мас., *Қора сариқдан келган киши*. Қиёс қилинг: бошқирд тилида $\underset{\vee}{\text{хўра}} \underset{\vee}{\text{кавак}}$ — «қора кўк» маъносига тўғри келади.

Хоразм шевасида ранг-туснинг ортиқлик даражасини ифодалаш учун *йитти, тўйғин, дым, зил* кўмакчи сўзлари қўлланади: *йитти қизил, тўйғин қизил, дым қора, зил қора* каби.

Самарқанд шевасида *тўх, баланд* сўзлари қўлланади: *тўх бика* — тўқ пушти, *баланд шол* — тўқ қизил ва ҳоқ.

Тўқ кучайтирувчи сўзи ўзбек адабий тилида қора рангга нисбатан деярли ишлатилмайди. Бунинг ўрнида ортиқликни билдириш учун *тим* кучайтирувчи элемент қўлланади. Мас., *Эътибор она бошидаги доқа рўмолини тузата тўриб, Тўлқиннинг тим қора жингалак сочини силади* (Х. Гулом). *Кўзи тоғдаги кўл каби чуқур эмас, балки тим қора узун-узун киприклар ана шундай кўрсатади* (Ш. Рашидов).

Тим элементи тарихий адабиётларда (мас., XI асрда) *тум* шаклида учрайди. Маҳмуд Қошғарий «Девону луғотит турк» асарига шундай ёзган:

«тум — мол, ҳайвонлар рангини аниқлашда «тўқ» маъноси бериш учун қўлланадиган сўз. *Тум қара ат* — тим қора от, жуда қора, тишиқ қора от, *Тум торуг ат* — бутунлай тўруғ от» (ДЛТ, I т., 324-бет).

Алишер Навоий асарларида бу сўз *чум* (*тим*) шаклида учрайди:

*Яъни мени, мубталони истаб,
Икки юзи чум қарони истаб*

(А. Навоий).

Алишер Навоийда *тим* сўзининг такрор қўлланишини кўрамиз:

*Май бирла юзунг тим-тим аҳмару экин оё?
Ё шуъла про бир-бир аҳгарм экин оё?*

(А. Навоий).

Чўм, чўв кучайтирувчи элементлар туркман тилида ҳам қўлланади.

Сариқ уйғур тилида: *қыл — қыл ғара* (<қыл қара)⁴⁵.

Рангларининг орттирма даражасида махсус кучайтирувчи сўзлардан ташқари *жуда, бирам, буткул, ўта, ўтакетган* каби умумий кучайтирувчи элементлар ҳам хизмат қилади. Бу кўмакчилар интенсив формали сифатлар олдидан ҳам қўлланиб, ўта ортиқликни англатиб келиши мумкин: *жуда қип-қизил, ўтакетган зангор, бирам сап-сариг, буткул қоп-қора* ва бошқ.

Ранг-тус билдирувчи сифатларда *энг* кучайтирувчи элементи ҳам қўлланиши мумкин. Лекин бу сўз, даража ифодасидан кўра кўпроқ «тўданинг бири; бутунининг бўла-

⁴⁵ С. Е. Маялов, Язык желтых уйгуров, Алма-ата, 1957, стр. 762.

ги» маъноларини беради: *энг қизил олма* — олманинг энг қизили каби.

Ранг-тус билдирувчи сифатларнинг қиёсий даражасида турли предметдаги бир хил туснинг озми-кўпми бир-биридан қиладиган фарқи аниқланади ва бир хил рангнинг оч, тўқ оттенка фарқлари ҳам қиёслаш йўли билан аниқланиши мумкин.

Қиёслаш *-роқ* аффикси ёрдамида ифода этилади ва айрим кўмакчи сўзлар қўлланади. Ҳар иккала вариант ҳам албатта контекст билан боғлиқ. Контекстдан ташқарида, яъни фақат бир сўз орқали қиёслаш маъноси тўлиқ тушунилмайди.

Бу аффикс қиёслаш даражасида қўлланганда кўпинча *кўра, қараганда нисбатан* каби кўмакчи сўзларни талаб этади. Мисоллар: *Опасига қараганда сингелиси оқроқ. У қаламдан кўра буниси қорароқ.*

Ранг, оттенка хиллари қиёсланганда *-роқ*, аффикси оч, тўқ сўзларига ҳам қўшилиб қўллаши мумкин: *Кечаси ипакка қараганда бугунгиси тўқроқ. Уларнинг мебелига қараганда бизники о ч р о қ ва ҳок.*

-роқ аффикси рангларнинг интенсив формаларига ҳам қўшилиб келади: *оппоқроқ, сап-сарикроқ, қоп-қорароқ* ва ш.к.

-роқ аффикси озайтирма даража қўшимчаларни кетидан қўшилиб келади: *кўкишироқ, сарғишироқ, оқимтирроқ* кабилар.

Ранг-тус билдирувчи сифатларда озайтирма даражани юзага келтиришда икки хил усул қўлланади: а) морфологик усул. Рангларнинг меъёрига етмаган оч хиллари турли аффикслар ёрдамида ифода этилади: *Мас., -иш, -ғиш, -ғич -мтир, -имтир, -мтил, -имтил* ва *-гина, -роқ* аффикслари. Бундай аффикслар фақат ранг-тус билдирувчи сифатларгагина хос бўлиб, бу аффикслар қўшилиб келган сўзлар рангларнинг оч, кучсиз хилларини, яъни муайян рангнинг нормал ҳолатдан пастлигини англатиб келади⁴⁶. *Мас., оқиш сатин, кўкиш шиша, сарғиш крем, қизғимтил булут* ва ҳок.

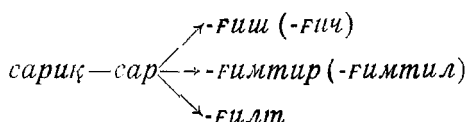
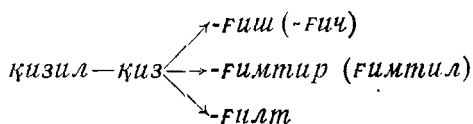
-иш, -ғиш аффикслари жонли тилда *-ич, -ғич* шакллари ҳам олади. Масалан, М. Исмоилийнинг «Фарғона

⁴⁶ Қозоқ ва қирғиз тили грамматикаларида озайтирма даражага оид ранг билдирувчи сифатлар қиёсий даража бўлимида берилган. Қаранг: Қазирги қазақ тили, Алматы, 1954, 253-бет. Д. Исоев, Қирғиз тилининг грамматикаси, Фрунзе, 1957, 105-бет.

тонг отгунча» асариди -*кўкиш* сўзи ўрнида *кўкич* сўзи ишлатилган: ...*Кўзлари катта, кўкич, қошлари ингичка ..бир рус жувон пайдо бўлди* (270-бет).

-*ғиш*, -*ғимтир*, -*ғилт* аффикслари аксарини *қизил*, *сарик* сўзлари доирасида қўлланади. *Қизил*, *сарик* сўзларига бу аффикслар қўшилиб келганида, кейинги икки товуш қисқариб ўзакда торайиш юз беради⁴⁷.

Мас., *Қуёшнинг қизғич нури саҳнани ёритади* (А. Қаҳҳор).

-*мтил*, -*имтил*, -*мтир*, -*имтир*, -*ғимтил*, -*ғимтир* аффикслари аслий ранг номларининг кўпчилигига қўшилиб кела олади. Бу аффиксларнинг қадимги формаси -*тил*, -*умтил*. «-*тил* -*Қумтил* (яъни қум рангига мойил)». (Рдл, т. II, 1898, стр. 1061).

-*чил*, -*сил* кам қўлланувчи бу аффикслар *оқ*, *кўк* сўзлари доирасида ишлатилади. Мас., *Шокир кунжут донасига ўхшаган доғли оқчилюзини қоплаб олган қалин ва узун соқолини тутамлаб ...гапирди* (С. Айниё).

У йирик *кўкчил* кўзларига шўхлик ва ишва беришга тириша бошлади (Ойбек).

Ранг-тус билдирувчи сифатларда озайтирма форма. Бу форманинг қўлланишида ҳам маълум даражада ўзига хослик бор. Уларнинг ҳаммаси ранг билдирувчи сифатларнинг барчасига бирдек қўшилавермайди. Озайтирма формаларнинг функциялари деярли бир хил. Ранг даражасини пасайтиради, бир рангда бошқа рангнинг оттенкаси борлигини билдиришда ҳам қўлланади. Мас., *Кўкиш сарик духоба, қизғимтир сарик булут*.

⁴⁷ *Қиёс қилинг*: А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 160; А. Г. Гулямов, Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Автореферат док. дисс., М., 1965.

Умуман, ранг даражаларини англатувчи сўзларда бир қадар абстрактлик маъноси бор. Масалаи, оқиш дейилганда, маълум бир ранг тушунилмайди, ҳар қандай рангнинг оч, нимранг тусини оқиш деявериш мумкин: *о қ и ш чит, о қ и ш м ар м ар* ва ш. к.

Қорамтир дейилганда ҳам рангларнинг тўқ хиллари тушунилади: *қорамтир жигарранг, қорамтир кўк* ва ҳоқ.

Қизғиш, сарғиш, кўкиш сўзлари қўлланганда шу рангларга мойиллик борлиги тушунилади: *қизғиш сариқ, сарғиш оқ, кўкиш кулранг* каби.

Озайтирма даража аффиксларининг кетма-кет икки ранг билдирувчи сифатга қўшилиб келиш ҳоллари ҳам учрайди. Бундай қўлланиш кўпроқ ёзувчи услубга боғлиқ. Мас., *Маҳкам унинг мурданикидай кўк и м т и р с а р ғ и ш юзига қараб қўрқиб ўрнидан турди* (П. Қ о д и р о в):

Шуни ҳам айтиш керакки, даража аффикслари кетма-кет сўзларга қўшилганда икки турли формада бўлиши шарт (яъни, *-имтир, -иш* ёки бунинг акси).

Демак, озайтирма даража аффикслари олган ранг номларининг бир туркуми рангларнинг очлигини, нимранглигини ифодалаб келса, бир туркуми улардаги қўшимча оттенкали, бошқа рангга бўлган мойилликни акс эттиришга хизмат қилади.

Рангларнинг оч, нимранг хиллари маълум кўмакчи сўзлар (оч, очиқ, ним, нимранг, оқиш, нурсиз ва ҳоқ.) ёрдамида ифодаланади. *Турсуной нимранггина узунчоқ юзи, учли ияги билан онасига ўхшаб кетарди* (А. Мухтор).

Маълумки, рангларнинг оч, нимранг хиллари озайтирма даража воситалари билан тўқ, қорамтир хиллари орттирма даража кўрсаткичлари билан ифодаланар экан, аини вақтда бу формадаги сифатлар рангларнинг оттенка хилларига ҳам алоқадордир. Яъни рангларнинг оч, тўқ хилларини уларнинг оттенкалари деб айтиб ўтган эдик.

Оқ сўзи ўз маъносидан ташқари рангнинг очиқ хилларини ифода этишда ва озайтирувчи восита сифатида қўлланади. Мас., *Оқ пушти бармоқларида... йигитларга хос қаттиқлик билан бирга болаликдан қолган бежиримлик сезилиб турарди* (П. Қ о д и р о в).

Озайтирма воситалар: *ним, нимранг, нимҳол, нурсиз*, Шёваларда — *паст* (Сам., Шаҳрис.), *ўлик* (Фарғ.), *сўлғин* (Хоразм) каби. Мисоллар: *Флокс гулининг ним пушти рангли Аврора деган тури бор* (Р е м и с к е в и ч, Гулчилик):

Қизил қанот тухумлари хирароқ оқ тусда бўлиб,... нурсиз кулранг доғлари бор (Богданов, Ўзбекистоннинг фойдали ҳайвонлари). Шевага хос лексикада *нимҳол сариқ* — «оч сариқ», *паст бика* — «оч пушти», *паст зайнави* — «оч зайгор», *ўлик пушти* — «оч пушти», *сўлғин қизил* — «оч қизил» демакдир.

Баъзан, кўпроқ жонли тилда *сал*, *салпал* сўзларини даражани пасайтириш учун қўлланганини кўрамиз: *сал қизғич*, *с а л п а л кўкиш*.

Умуман, бир тусни тушунтиришда озайтирма даража носиталарининг бир нечасини кетма-кет қўллаш (мас., *сарғимтил кўкиш мовут*, *нимҳол кўкимтир қизғич духоба каби*) ҳамда *-роқ* аффиксидан фойдаланиш (мас., *пуштига мойилроқ кўк*, *сарғишироқ кулранг каби*) рангларнинг жуда мураккаб хилларини англатишдаги туғиладиган қийинчилик натижасидандир. Чунки баъзи мураккаб тусларни биргина сўз билан тушунтириб бўлмайди.

Рангларнинг озайтирма даражасини ифодалашда, жонли тилда фонетик усулдан ҳам фойдаланилади. Бунда кўпроқ *оч*; *ним*, *сал*, *салпал* сўзлари ишлатилади. Яъни бу сўзлардаги унли товушлар чўзиқ талаффуз қилинади. Мас., *о:ч* (оооч) *сариқ*; *ни:мранг* (нишимранг *пушти*); *са:л* (саал) *кўкиш* ва ш. к.

Демак, ранг-тус билдирувчи сифатларнинг даража маъноларини ифодалашда — фонетик, морфологик, лексик ва синтактик усуллардан фойдаланилади.

Даража маъносини ифодаловчи сўзлар ўз маъноларидан ташқари, контекстда турли кўчган ва қўшимча маъноларни бериши мумкин.

Ранг-тус билдирувчи сифатларнинг орттирма даража формалари ранг-туснинг ортиқлигини билдириш билан бирга турли стилистик приёмлар учун ҳам қўлланади.

ИЛОВА

Сифатларнинг орфографик (тўғри ёзилиш) ҳолатлари-ни ва қайси аффиксларни қабул қила олиш хусусиятлари-ни акс эттириш мақсадида сифат категориясига оид сўзларнинг маълум бир қисми сўзлик тарзида китобга илова қилинди.

Бунда, бош сўз берилиб, кетидан биринчи қавс ичида шу сўз қабул қила оладиган аффикслар келтирилди. Агар бош сўзнинг ўзи ясама (мас., *ақлли*) бўлиб, у (-*ли*) аффикс ўрнида бошқа аффикс (мас., *-сиз*) қўллана олади дейилганда $\approx$ белги қўйиб кетилди. Кетидан мисоллар (аниқланмишлар) бериб борилди. Бунда аниқловчи сўз (сифат) такрорланмай $\sim$ белгиси қўйиб кетилди.

Содда сифатлар

А

Абадий (-лик) *шухрат*
Абжир (-лик, -роқ, -гина) *одам*
Аблақ (-лик) *одам*
Алабли || одобли (-сиз, бе-) *боли*
Адоватчи (-лик) *одам*
Аёвсиз *кураш*
Аёлманд || аёлван (-лик) *одам*
Аздор (-лик) *одам*
Айбдор (-лик) *одам*
Айёр (-лик, -роқ) *одам*
Айирмачи (-лик) *одам*
Айланма *зина*
Аймоқи || қайроқи *тоқ*
Айғоқчи (-лик) *одам*
Алвон || алвонранг *байроқ*
Алдамчи (-лик, -роқ) *одам*
Алдоқчи (-лик, -роқ) *одам*
Алоқадор (-лик) *масала*
Ангро *одам*
Анқов (-лик, -роқ, -гина) *одам*

Лидишали (-сиз, -роқ,) *одам*
Липқ (-лик, -роқ) *гап*
Анъанавий *усул*
Аралаш $\sim$ *нарс*
Аралашимлик || киршимлик
($\approx$ -ли, -лилик -қина) $\sim$ *одам*
Арзимас (-лик) $\sim$ *пул*
Аргувоний || аргувон || аргувон
ранг *тар.*
Асабий (-лик, -роқ) $\sim$ *одам*
Асил $\sim$ *нарс*
Асосли ($\approx$ -сиз) $\sim$ *гап*
Ахлоқли ($\approx$ -сиз, $\approx$ бе-) $\sim$ *одам*
Ачимсиқ $\sim$ *ҳид*
Ачнарли $\sim$ *аҳвол*
Аччиқ (-лик, -роқ) $\sim$ *шўрва, $\sim$ гап*
Ашаддий $\sim$ *билагон*
Аячи (-ли, -лироқ) $\sim$ *аҳвол*
Ақлий $\sim$ *меҳнат*
Ақли (-лик $\approx$ -сиз, -роқ) $\sim$ *одам*
Ағдарма $\sim$ *этик*
Аҳит *ака-укалар*
Аҳмоқ (-лик, -роқ, -қина) $\sim$ *одам*

Б

Бадавлат (-лик) ~ одам
 Бадбахт (-лик) ~ одам
 Баджаҳл (-лик) ~ одам
 Бадиий (~ лик) ~ адабиёт
 Баднафс (-лик) ~ одам
 Бадбашара ~ одам
 Бадбўй ~ ҳид
 Бадфеъл (-лик) ~ одам
 Бадхўр (-лик) ~ нарса
 Бадҳазм (-лик) ~ овқат
 Баланд (-лик, -роқ, -гина) *илорат*
 Баракали (≈ -сиз) ~ хирмон
 Барваста (-лик) ~ қомат
 Бароқ ~ мушук
 Бахил (-лик, -роқ) ~ одам
 Бахтиёр (-лик) ~ аёл
 Бахтли (-лик) ~ одам
 Бачкана (-лик) ~ қиллиқ
 Бақувват (-лик) ~ одам
 Баҳаво (-гина) ~ жой
 Баҳайбат (-лик) одам
 Беандиша (-лик) ~ одам
 Бева (-лик) ~ хотин
 Безори (-лик) ~ одам
 Бекорчи (-лик) ~ одам
 Бемаза (-лик) ~ овқат
 Бемаъни (-лик, -роқ) ~ гап
 Бемеҳр (-лик, -роқ) ~ бола
 Беномус (-лик) одам
 Бонуқсон ~ иш
 Беобрўй (-лик, -роқ) ~ одам
 Безор (-лик) ~ одам
 Беодоб || беадаб (-лик, -роқ) ~ бола
 Беор (-лик) ~ одам
 Бепарво (-лик, -роқ, -гина) ~ одам
 Бепоен ~ дала
 Бепул (-лик) ~ одам
 Бесаранжом (-лик, -роқ) ~ одам
 Бесўнақай (-лик, -роқ, -гина) ~ одам
 Бетайин (-лик, -роқ) ~ одам
 Бетоқат (-лик, -роқ) ~ одам
 Бетсиз (-лик) ~ одам
 Бефарқ (-лик, -роқ) ~ одам
 Бефаҳм (-лик) ~ одам
 Бефойда (-сиз, -роқ) ~ иш
 Бечора, (-лик) ~ одам
 Беўхшов (-лик) ~ одам
 Беқувват (-лик) ~ одам
 Бегам (-лик, -роқ, -гина) ~ одам
 Бегараз (-лик) ~ одам

Беҳаё (-лик) ~ одам
 Беҳафсала (-лик, -роқ) ~ одам
 Биждодқ (-лик) ~ одам
 Биён (-лик) ~ бола
 Билармон || ўзбилармон (-лик, -роқ) ~ одам
 Билагон (-лик, -роқ) ~ одам
 Билимдон (-лик) ~ одам
 Бинафша || гунафша ~ ранг
 Боадаб || адабли (-лик, -роқ) ~ одам
 Бозорбоп ~ мол
 Бой (-лик, -роқ) ~ одам
 Ботир (-лик) одам
 Ботиқ (-лик, -роқ) ~ юз
 Бузуқ (-лик, -роқ) ~ нарса, ~ одам
 Бурро (-лик) ~ одам
 Бурунги (-роқ) ~ одамлар
 Буқоқ ~ одам
 Бўз || бўзранг ~ мато
 Бўлиқ (-лик) ~ кўсак
 Бўтана ~ сув
 Бўш (-лик, -роқ) ~ жой, ~ одам, ~ хамир
 Бўшанг || бўш-баёв (-лик, -роқ, -гина) ~ одам
 Бўхтук ~ одам шев.

В

Вайсақи (-лик, -роқ) ~ одам
 Ватанпарвар (~ лик) ~ одам
 Вафодор (-лик) ~ одам
 Ватдабоз (-лик) ~ одам
 Ваҳимачи (-лик, -роқ) ~ одам
 Ваҳший (-лик, -она) ~ одам
 Виджонля (-лик, ≈ -сиз, -роқ) ~ одам
 Виннобоп ~ узум
 Восвос (-лик, -роқ) ~ одам
 Воқеий ~ ҳикоя

Г

Гажир (-лик) ~ одам, ~ от
 Гапдон (-лик, -роқ, -гина) ~ одм
 Гапчи (-лик, -роқ) ~ одам
 Гаранг (-лик, -роқ) ~ одам
 Гож (-лик, -роқ) ~ одам
 Гулгун || гулгун ранг эск.
 Гулдор

Гулнор || гуниор ранг < тож.
Гулоб || гулоби ранг < тож.
Гулфом || гулфом ранг эск.
Гунафша || бинафша ранг
Гуноҳкор (-лик) ~ одам
Гулос || ранг шев.
Гўштдор (-лик) ~ тарвуз

Д

Давлатманд ~ одам
Дадил (-лик, -роқ) ~ одам
Дайди (-лик, -роқ) ~ одам
Дангалчи (-лик) ~ одам
Дангаса (-лик, -роқ, -гина) ~ одам
Данифаранг || данифаранг ранг шев.
Данғиллама ~ иморат
Дарбадор (-лик) ~ одам
Дардманд (-лик) ~ одам
Дардчил (-лик) ~ одам
Даъвогар (-лик) ~ одам
Дағал (-лик, -роқ) ~ одам, ~ ма-
то
Деворий ~ газета
Дидли (-сиз) ~ одам
Дилкаш (-лик, -гина) ~ одам
Димлама ~ нок
Лимоғдор (-лик, -роқ) ~ одам

Ж

Жирраки (-лик, -роқ) ~ одам
Жиртаки (-лик, -роқ) ~ одам
Жозибадор (-лик, -ли) ~ табас-
сум
Жонкуяр (-лик) ~ одам
Жулдур ~ кийим
Журналбон мақола
Жўн ~ иш
Жўшқин ~ овоз

З

Забардаст ~ йигит
Завқли ~ меҳнат
Зайф (-лик, -роқ) ~ одам
Замонавий ~ кийим
Зангор || зангори ранг
Зарар (-сиз) ~ иш
Зарваш || зарваш ранг арх.
Зарур (-лик) ~ иш
Заргалдоқ

Зах ер
Захкаш (-лик, -роқ) ~ ер
Зарфарон ~ ранг
Заҳматкаш ~ одам
Зехнли ~ бола
Зийрак (-лик, -роқ) ~ одам
Зич (-лик) ~ тиш
Зикна (-лик, -роқ) ~ одам
Золим (-лик) ~ одам
Зотли (-сиз, -дор) ~ сизир
Зукко (-лик) ~ одам
Зумрад
Зўр (-лик) ~ иш, ~ одам
Зўравон (-лик) ~ одам

И

Ижобий (-лик) ~ роль
Ижодий
Илк (-лик) ~ сув
Илк ~ муҳаббат
Илмий ~ мақола
Ипоқ (~лик) ~ одам
Илғор (-лик) ~ одам
Инсоний ~ характер
Ипакли ~ кўйлак
Ипли ~ кўйлак
Ипраски (-лик) ~ жой с. т.
Ирват || ирвати (-лик) ~ бола с. т.
Иродали (-сиз, -лик, -роқ) ~ одам
Иссиқ (-лик, -роқ) ~ нон
Исқирт (-лик) ~ одам
Ифлос (-лик, -роқ) ~ жой
Иффатли
Ишқибоз (-лик) ~ одам
Ишқий ~ роман
Игвогар (-лик, -чи) ~ одам

Й

Йирик (-лик, -роқ, -кина) ~ олма
Йиртиқ (-лик) ~ кўйлак
Йиғиқ (-лик) ~ жумла
Йўрға (-лик) ~ от

К

Кал ~ одам
Калладор ~ одам
Каллахун ~ одам
Калтабин (-лик) ~ одам
Камбар

Камбагал
 Камгак
 Камтар (-лик) ~ одам
 Касал (-лик) ~ одам
 Катта (-лик, -роқ, -гина, -коң) ~ уй
 Каттакоп (-лик, -роқ) ~ одам, ~ нарса
 Кекса (-лик) ~ одам
 Кекчи (-лик, -роқ) ~ одам
 Кемшик (-лик) ~ одам
 Кенг (-лик) ~ ер
 Кескир (-лик) ~ пичоқ
 Кибрли (-сиз) ~ одам
 Кир (-лик) ~ кўйлак
 Киришимли || аралашимли (-ли, -лилик) ~ одам
 Кирчимол (-роқ, -гина), ~ кўйлак шев.
 Китобий ~ нутқ
 Кичик (-лик, -кина, -роқ) ~ нарса
 Кулгили ~ гап
 Кўнгай
 Кўнгурадор
 Кўчли (≈ -сиз) ~ одам
 Кўйлакбоп ~ материал
 Кўк (-роқ, -ни, -нигир, кўм-) ~ ранг
 Кўнгилли ~ суҳбат
 Кўнгилчан (-лик) ~ одам
 Кўр (-лик) ~ одам
 Кўрнамак (-лик) ~ одам

Л

Лаванг (-лик) ~ одам
 Лаганбардор (-лик) ~ одам
 Лакалов (-лик) ~ одам
 Ландавур (-лик) ~ одам
 Ланж (-лик) ~ одам
 Лапашанг || эпашанг (-лик, -роқ, -гина) ~ одам
 Латиф (-лик) ~ манзара
 Лаъл || лаълранг
 Лаънати ~ бола
 Лаҳм ~ гўшт
 Лобар ~ аёл
 Лофчи (-лик) ~ одам
 Лўппи (-гина) ~ пахта

М

Мавҳум (-лик) ~ маъно
 Маданий ~ ҳаёт

Мажмағил (-лик) ~ бола
 Мажнуннамо ~ одам
 Маишатпараст (-лик) ~ одам
 Маиший ~ шароит
 Майгун || майгун ранг эск.
 Майда ~ нарса
 Майиб (-лик) ~ одам
 Макқор(а) (-лик) ~ одам
 Малла || малларанг
 Манфур (-лик) ~ фикр
 Мардона (-лик, -вор) ~ ҳаракат
 Марказий ~ район
 Мароқли ~ кеча
 Махфий ~ сир
 Маънавий ~ тарбия
 Маъқул (-лик) ~ гап
 Маҳаллий ~ вақт
 Маҳкам ~ нарса
 Мевали (-сиз, сер-) дарахт
 Меҳнатсевар (-лик, ≈ -каш) ~ одам
 Меҳрибон (-лик) ~ одам
 Мижиг ~ қоғоз
 Мижгов (-лик, -роқ) ~ одам
 Миллий ~ масала
 Миллатчи (-лик) ~ одам
 Моддий ~ ёрдам
 Мовий || мовий ранг
 Молпараст (-лик) ~ одам
 Моҳир (-лик) ~ мерган
 Муаттар ~ гулзор
 Мужмал (-лик, -роқ) ~ гап
 Мукаммал
 Мунгли ~ овоз
 Мунофиқ (-лик) ~ одам
 Мусаффо ~ ҳаво
 Мурғак (-лик) ~ бола
 Мушкул (-лик) ~ масала
 Муштипар ~ она
 Муқаддас ~ бурч
 Мутоғбир (-лик) ~ одам
 Муҳим (-лик, -роқ) ~ масала
 Муҳташам (-лик) ~ бино
 Мўмин (-лик, -гина, -той) ~ бола
 Мўъжизакор ~ модда
 Мўътадил (-лик) ~ иқлим

Н

Найнов (-лик) ~ одам шев.
 Нам (-лик, -роқ, -хуш) ~ қоғоз
 Наслдор ~ мол
 Нафис (-лик) ~ мато
 Нақшинкор ~ айвон

Нафсиламр ~ гап
 Нил || нилранг
 Нимжон (-лик) ~ бола
 Нимранг
 Ноаниқ (-лик, -роқ) ~ хат
 Ногирон
 Нодон (-лик) ~ одам
 Нозик (-лик, -роқ, -кина) ~ одам,
 ~ масала, ~ ўсимлик
 Ножўя ~ ҳаракат
 Ноинсоф (-лик) ~ одам
 Номард (-лик) ~ одам
 Номълум ~ жой
 Номабқул (-лик) ~ иш
 Нопок (-лик, -роқ) ~ одам
 Норгул (-лик) ~ одам
 Носранг, носвойранг
 Нотавон (-лик) ~ одам
 Нотаниш (-лик) ~ одам
 Нотекис (-лик) ~ ер
 Нотинч (-лик) -жой
 Нотўғри (-лик, -роқ) ~ гап
 Нохуш (лик) ~ хабар
 Ночор (-лик, -роқ) ~ ҳолат
 Нофармон ~ ранг
 Ношуд (-лик) ~ одам
 Ношукур (-лик) ~ одам
 Ноўрин ~ ҳаракат
 Ноқобил (-лик) ~ бола
 Ноқулай ~ пайт
 Ноҳақ (-лик) ~ одам
 Нўноқ (-лик) ~ одам

О

Обрўли (-лик, -роқ) ~ одам
 Овозли (≈ -сиз) ~ фильм
 Овсар (-лик, -роқ) ~ одам
 Одамий (-лик) ~ муносабат
 Одамови (-лик) -қиз
 Одампарвар
 Одобли || адабли (-сиз, бе- ≈)
 ~ одам
 Ожиз (-лик) ~ одам
 Оз (-лик) ~ нарса
 Озгин (-лик) ~ бола
 Оиловий
 Ойнавои ~ айвон
 Ола || ола-була ~ тус
 Олижаноб (-лик) ~ одам
 Олий
 Олис
 Олифта (-лик, -роқ) ~ одам

Олгир (-лик, -роқ) ~ одам
 Оммабон ~ китоб
 Оммавий
 Ориқ (-лик, -роқ) ~ одам
 Осойишта (-лик) ~ ҳолат
 Осмоний || осмон ранг
 Оч (-лик, -роқ) ~ одам, ~ ранг
 Оқ (-лик, -роқ, -иш, -ямтр, он-)
 ~ пахта
 Оқсоқ (-лик, -роқ) ~ одам
 Оғзаки ~ нутқ
 Оғир (-лик, -роқ) ~ нарса

П

Пастак
 Пасткаш (-лик) одам
 Пистоқи || пйстоқи ранг шев
 Пишиқ (-лик, -кина, -роқ) ~ одам,
 ~ материал, иш
 Поёнсиз ~ дала
 Пок (-лик) ~ одам, ~ жой, ~ нарса
 Покиза (-лик, -гина) ~ одам; ~
 жой, ~ нарса
 Полвон ~ йигит
 Порахўр (-лик) ~ одам
 Пулдор (-лик, -роқ) ~ одам
 Пухта (-лик, -роқ) ~ одам. ~ ма-
 териал, ~ иш
 Пуч (-қоқ, -ак, -роқ) ~ нарса, ~
 ~ иш
 Пучуқ (-лик, -роқ, -қина) ~ қиз
 Пушти
 Пўк (-роқ) ~ одам, ~ нарса

Р

Равон (-лик) ~ нутқ
 Равшан ~ фикр, ~ кўз
 Разил (-лик) ~ одам
 Разидона ~ ҳаракат
 Рангли (≈ -сиз, ≈ -дор) ~ қоғоз
 Рангпар (-лик) ~ одам
 Расво (-лик) ~ одам, ~ нарса
 Раҳмсиз (-лик, -роқ) ~ одам
 Раҳмдил (-лик, -роқ) ~ одам
 Риёкор (-лик) ~ одам
 Рост (-лик, -акам) ~ гап
 Ростгўй (-лик) ~ одам

С

Сабаза || сабзаранг
 Саботли (≈ -сиз, -лик) ~ одам
 Савдойи (-лик, -роқ) ~ одам
 Савлатли (-сиз) ~ одам
 Савобли (≈ -сиз) ~ иш
 Саводли (≈ -сиз) ~ одам
 Садоқатли (≈ -сиз) ~ хотин
 Саёз (-лик, -роқ) ~ ер, ~ масала
 Саёқ (-лик, -роқ) ~ одам
 Сазойи (-лик) ~ одам
 Сайратма ~ бедана
 Сайроқи || сайрақи (-лик) ~ қуш
 Сайхон (-лик) ~ ер
 Салбий (-лик) ~ роль
 Салмоқли (лик, ≈ -сиз, ≈ -дор)
 ~ юк
 Саловатли (≈ -сиз) ~ одам
 Салоҳиятли (≈ -сиз) ~ одам
 Салқин ~ ер
 Самарали (≈ -сиз) ~ меҳнат
 Самимий (-лик) ~ муносабат
 Самоваш || самовий ранг эск.
 Самовий || самовий ранг
 Саңқи || саңқи (-лик, -роқ) ~ одам
 Сапъаткор ~ одам
 Сапсар || сапсар ранг || гулсапсар
 Сарқи (-роқ, -қина, сап-)
 Сарғимти ~ новват
 Сарғиш ~ барг
 Сассиқ (-лик) ~ ўт
 Сатанг (-лик) ~ хотин
 Сатир (-лик) ~ бола
 Саҳнабон асар
 Саҳройи (-лик) ~ халқ
 Севикли || севимли ~ ёр
 Сезгир (-лик) ~ одам
 Сезиларли (≈ -сиз) ~ ҳаракат
 Семиз (-лик, -роқ, -гина) ~ одам
 Сергак (-лик) ~ одам
 Серган (-лик) ~ одам
 Серҳосил (-дор) ~ ер
 Сиёсий ~ масала
 Сиёҳранг
 Сийрак (-лик, -роқ, кина) ~ соч
 Сийқа (-лик) ~ тош, ~ нутиқ
 Силлиқ (-лик, -роқ) ~ тахта
 Силқов (-лик, -роқ) ~ одам шев.
 Симён || сили-симён ~ одам
 Симобий || симобий ранг
 Синфий ~ (-лик) кураш
 Синчков (-лик) ~ одам
 Сипо (-лик) ~ сдам

Сирдош (-лик) — ўртоқ
 Сирень || сирень ранг
 Сиркор ~ иморат
 Сирлапчиқ || сирғапчиқ || сирғам-
 чиқ || сийғанчиқ ~ йўл
 Сиртма || сирма ~ тўн
 Сиртқи ~ курс
 Сиқиқ (-лик, -роқ) ~ жумла
 Совуқ (-лик, -роқ, -қина) ~ хона
 Содда (-лик) ~ одам, ~ кийим
 Содиқ (-лик) ~ киши
 Сокин (-лик) ~ кеча
 Солқи (-лик) ~ юз
 Сотқин (-лик) ~ одам
 Сохта (-лик) ~ қилиқ
 Соқов (-лик) ~ одам
 Соғ (-лик) ~ одам
 Соғлом (-лик, -роқ, -гина) ~ одам
 Сочма ~ ўқ
 Субутсиз (-лик, -роқ) ~ одам
 Судралма (-лик) ~ одам
 Сузук (-лик) ~ кўз
 Сузонгич || сузагон (-лик) ~ си-
 гир
 Суллоҳ (-лик, -роқ) ~ одам
 Сулув || сулук (-лик) ~ аёл
 Сунъий (-~лик) соч, ~ гап
 Сур ~ одам, ~ гўшт, ~ тери
 Сурбет (-лик) ~ одам
 Суст (-лик) ~ одам
 Сусгаш (-лик) ~ одам
 Суюкли ~ кувёв
 Суюқ (-лик) ~ овқат
 Сув (-лик) ~ одам
 Сузамол (-лик) ~ одам
 Сўлим (-лик) ~ денгиз
 Сўлғин (-лик) ~ юз
 Сўниқ (-лик) ~ чехра

Т

Табаррук (-лик) ~ қария
 Табий (-лик) ~ ўсимлик
 Тагдор -гап
 Тадбирли (-сиз) ~ киши
 Тадрижӣ ~ ўсиш
 Тажанг (-лик) ~ одам
 Тажрибакор (-лик) ~ колхозчи
 Тажрибали (≈ -сиз) ~ одам
 Такабур (-лик, -роқ) ~ одам
 Талангли ~ одам
 Тамизли (-лик, ≈ -сиз, ≈ бе-) ~
 одам

Тамтарақли ~ сарой
Танноз (-лик) ~ жувон
Танти (-лик) ~ киши
Тантиқ (-лик, -роқ) ~ қиз
Тантанали ~ кеча
Тансиқ (-лик) ~ таом
Таранг (-лик, -роқ) ~ юз
Тарбияли (-лик, -сиз, -роқ) ~ бола
Тарихий воқеа
Таркибий ~ қисм
Тарқоқ (-лилик, -роқ) ~ масала
Тасвирий ~ санъат
Тасодифий ~ воқеа
Тахминий ~ план
Ташвишли (≈ -сиз, ≈ сер-) ~ кун
Ташкилий ~ масала
Ташланди ~ бола
Тақир (-лик) ~ гилам
Таъсирли (≈ -сиз, -чан) ~ гап
Тезкор ~ уста
Тезотар ~ милтиқ
Текис (-лик, -роқ) ~ ер
Тентак (-лик) ~ одам
Теран ~ фикр
Тескари (-лик) ~ томон
Тетик (-лик) ~ одам
Тешик ~ пақиш
Тиббий ~ илм
Тийрак (-лик) ~ бола
Тийран (-лик) ~ нутқ
Тик || тикка (-лик, -роқ) зина
Тинимсиз ~ ҳаракат
Тинч (-лик, -роқ, -сиз) ~ вақт
Тирик (-лик) ~ жонивор
Толели (-сиз) ~ одам
Тотли (-сиз) ~ таом
Тотув (-лик, -роқ) ~ турмуш
Тубан (-лик) ~ киши
Тузук (-лик, -роқ, -кина) ~ одам,
~ нарса
Турли || турли-туман ~ нарса
Туткун ~ одам
Тушунарли (-сиз) ~ гап
Тутуриқли (≈ -сиз) ~ одам
Тўгарак (-лик, -роқ) ~ стол
Тўйимли (≈ -сиз) — овқат
Тўла (-лик, тўп-) ~ пиёла
Тўлиқ (-лик, -сиз, но-) ~ гап
Тўнғич ~ бола
Тўтиёйи ранг шева., арх.
Тўғри (-лик, -роқ) ~ одам, ~ иш,
~ чизиқ

У

Удлабуро (-лик, -роқ) ~ йигит
Узвий ~ алоқа
Узрли (≈ -сиз) ~ сабаб
Узун (-лик, -чоқ, -гинз) ~ соч
Уйдирма ~ гап
Улуғвор ~ иш
Умидвор (-лик) ~ одам
Умидли (-сиз) ~ дунё
Умуртқали (-сиз) ~ ҳайвон
Унумли (≈ -сиз, -дор, ≈ сер-) ~ иш
Уринчоқ (-лик, -роқ) ~ одам
Уста (-лик) ~ одам
Усгомон (-лик) ~ одам
Учли (≈ -сиз) ~ таёқ
Уқувли (≈ -сиз) одам
Уқувсиз (≈ -ли) ~ одам
Уюшқоқ (-лик) ~ коллектив
Уятли (≈ -сиз) ~ одам
Уятчи (-лик) ~ одам

Ф

Фазилатли (≈ -сиз) ~ одам
Файзли (≈ -сиз, бе- ≈, сер- ≈)
~ жой
Фалокатли (≈ -сиз) ~ нарса
Фаровон ~ ҳайт
Фаросатли (~ -сиз, бе- ≈) ~ одам
Фарқли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ нарса
Фахрий ~ унвон
Фахрли ~ иш
Фақир (лик) ~ одам
Фақирона ~ турмуш
Фаҳмли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ одам
Фирибгар (-лик) ~ одам
Фожиали (≈ -сиз) ~ воқеа
Фозил ~ одам
Фойдали (≈ -сиз, бе- ≈) ~ иш
Фоний ~ дунё
Фусункор (~ кўзлар) ад.

Х

Хабардор (-лик, ≈ -сиз) ~ одам
Хавотирли (-сиз, бе- ≈) ~ иш
Хавфли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ иш
Хаёлий орзу
Хаёлча (-лик, -параст) ~ одам
Хайрли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ иш

Хайрихоҳ (-лик) ~ одам
 Хазонрезги ~ пайт
 Халоскор (-лик), ~ одам
 Халқоб ~ сув
 Халқпарвар (лик) ~ раҳбар
 Халқчил (-лик) ~ асар
 Хароб || хароба (-лик) ~ уй
 Хасис (лик, -роқ) ~ одам
 Хаста (-лик) ~ одам
 Хатарли (≈ -сиз, бе-≈) ~ йўл
 Хато (-ли, -сиз, бе-≈) ~ иш
 Хафа (-лик) ~ одам
 Хафақон ~ одам
 Хашаки ~ сигир
 Хиёнаткор ~ киши
 Хижолатли (≈ -сиз, бе-≈) ~ иш
 Хизматкор (-лик) ~ аёл
 Хилват (-лик) ~ ер
 Хипча (-лик) ~ бел
 Хира (-лик) шиша
 Хирахандон ~ одам
 Хирқироқ ~ овоз
 Хислатли (≈ -сиз, бе-≈) ~ ҳо-
 диса
 Хоин (-лик) ~ одам
 Хокисор (-лик) ~ одам
 Холдор (-лик) ~ бола
 Холи (-лик) ~ ер
 Холис ~ хизмат
 Холисона ~ гап
 Хом (-лик) ~ олма
 Хомаки ~ эскиз
 Хонаки ~ маҳсулот
 Хор (-лик) ~ одам
 Хорижий ~ мамлакат
 Хосиятли ~ иш, ~ одам
 Худбин (-лик) ~ одам
 Хумор || хуморн ~ кўз
 Хунук (-лик) ~ одам
 Хурофий ~ сдат
 Хусусий ~ фикр
 Хушбичим ~ одам
 Хушбўй ~ гул
 Хушгап ~ одам
 Хушёқмас (лик, -роқ,) ~ одам
 Хушқайф ~ киши
 Хушманзара — жой
 Хушмулозамат (-лилик) ~ одам
 Хушмуомала (-лик) ~ одам
 Хушмўйлов ~ йигит
 Хушовоз (-лик) ~ хонанда
 Хушомадгўй (-лик) ~ одам
 Хушоҳанг (-лик) ~ қўшиқ
 Хушрўй (-лик) ~ қиз

Хушсуҳбат ~ сдам
 Хуштабиат (-лик) ~ одам
 Хуштаъм (-лик) ~ овқат
 Хушфеъл (-лик) ~ одам
 Хушхат (-лик) ~ одам
 Хушхўр ~ мева
 Хушчақчақ (-лик) ~ одам
 Хушқомат (-лик) (~ одам
 Хушҳаво ~ жой
 Хушҳол ~ ҳолат
 Хўра (-лик) ~ одам

Ч

Чавкар ~ от
 Чайир (-лик) ~ одам
 Чакана ~ савдо
 Чакки ~ иш
 Чала (-лик) ~ иш
 Чанқоқ (-лик) ~ ер
 Чап ~ томбн
 Чапани (-лик) ~ одам
 Чапақай (-лик) ~ одам
 Чапдаст (-лик) ~ одам
 Чароғон (-лик) ~ сарой
 Чатоқ (-лик) ~ иш
 Чақимчи (-лик, -роқ) ~ одам
 Чаққон (-лик) ~ одам
 Чевар (-лик) ~ одам
 Чексиз (-лик) ~ дала
 Чигал (-лик) ~ масала
 Чидамли (-сиз) ~ одам
 Чиллаки ~ узум
 Чиллалик ~ уй
 Чинмхўр (-лик) ~ қўй
 Чин (-лик) ~ гап
 Чинакам ~ инсон
 Чинқоқ (-лик) ~ одам
 Чипор ~ илон
 Чирнк (-лик) ~ арқон
 Чиркин (-лик) ~ гоя
 Чиройли ~ бола, ~ нарса, ~ гап
 Чойхўр (-лик) ~ одам
 Чопагон (-лик) ~ одам
 Чолқир (-лик) ~ от
 Чорасиз (-лик, бе-) ~ одам
 Чувак (-кина) ~ юз
 Чуринди/чувринди (-лик) ~ одам
 Чурук (-лик) ~ чопон
 Чучмал (-лик) ~ овқат
 Чучук (-лик) ~ тил, ~ қатиқ
 Чукур (-лик) ~ ҳовуз
 Чўзинчоқ (-лик, -ресқ) ~ шакл

Чўзиқ (-лик) ~ юз
Чўлоқ (-лик) ~ одам
Чўлтоқ (-лик) ~ сунурги
Чўтир (-лик) ~ одам

Ш

Шабкўр (-лик) ~ одам
Шабранг *арх.*
Шавақи (-лик) ~ одам с. т.
Шавкатли ~ меҳнат
Шавқли (-сиз) ~ ҳаёт
Шаддот (-лик) ~ одам
Шайдойи (-лик) ~ одам
Шаклдор ~ нарса
Шалаббо ~ кийим
Шалақ (-лик) ~ одам, ~ асбоб,
~ арава
Шалдирама ~ қоғоз
Шалдироқ (-лик) ~ қоғоз
Шаллақи (-лик) ~ одам
Шалпайган (-лик) ~ одам
Шалтоқ (-лик) ~ одам
Шанғи || шанқи (-лик) ~ одам
с. т.
Шапарак ~ нон
Шарафли ~ иш
Шарманда (-лик) ~ иш, ~ одам
Шармисор || шармандан-шармисор
(-лик) ~ одам
Шармли (≈ -сиз, бе-≈) ~ аёл
Шарофатли (≈ -сиз) ~ одам
Шартаки (-лик) ~ одам
Шартли (≈ -сиз) ~ белги
Шарқий ~ ўлка
Шафқатли (≈ -сиз, бе-≈)
~ одам
Шаҳдам (-лик) ~ қадам
Шахсий ~ фикр
Шаҳвоний ~ ҳирс
Шаҳло ~ кўз
Шиддатли (≈ -сиз) ~ бўрон
Шижоатли (≈ -сиз) ~ юриш
Шикаста (-лик) ~ дил
Шилпиқ (-лик) ~ одам
Шилта || шилтаю шалаббо (-лик)
~ кийим
Шилқим (-лик) ~ одам
Шинам (-лик) ~ жой
Ширадор ~ мева
Ширали (-сиз) ~ овоз, ~ мева
Ширзада ~ бола
Ширин (-лик) ~ чой

Ширғил ~ мева с. т.
Шовул ~ мева с. т.
Шоирона ~ нутқ
Шонли ~ сана
Шохли (≈ -сиз, бе-≈) ~ ҳайвон
Шошилинич || шошқин ~ хабар
Шошқалоқ (-лик) ~ одам с. т.
Шошқич ~ телеграмма
Шохона ~ ўтириши
Шубҳали (-сиз, -роқ) ~ қараш
Шудли (≈ -сиз, ≈ бе-) ~ одам
Шукуҳли (≈ -сиз) ~ ҳаёт
Шум (-лик) ~ бола
Шумшук (-лик) ~ одам
Шухратпараст (-лик) ~ одам
Шўр (-лик) ~ овқат
Шўрганг
Шўрхоқ ~ ер
Шўх (-лик) ~ қизлар
Шўхчан ~ куй

Э

Эгик ~ боши эгик
Эгилувчан
Эгри (-лик) ~ тиш, ~ гап
Эзгу (-лик) ~ ният
Эзма (-лик) ~ одам
Эмизикли ~ бола, ~ хотин
Эмизувчи ~ ҳайвон
Энли || эллик (-сиз) ~ материал
Эпашанг (-лик) ~ одам с. т.
Эпақали (-сиз) ~ одам
Эпли (≈ -сиз, -чил) ~ одам
Эпчл || эпли (-лик) ~ одам
Эринчак || эринчоқ (-лик) ~ одам
Эрка (-лик) ~ қиз
Эркатой (-лик) ~ қиз
Эркин (-лик) ~ қуш
Эрксевар ~ халқ
Эрксив ~ одам
Эрталабки ~ чой
Эртаки ~ мева
Эртанги ~ кун
Эски (-лик) ~ кийим
Эсли (-сиз) ~ бола
Эътиборли (-сиз) ~ одам
Эҳтиётли (-сиз, -кор) ~ одам
Эҳтиёткор (-лик) ~ одам

Ю

Ювиқсиз || юқсиз (-лик) ~ *идиш*,
~ *одам*
Ювош (-лик, -роқ) ~ *одам*,
~ *жонивор*
Ювиндихўр (-лик) ~ *одам*
Югурдақ (-лик) ~ *одам*
Юзаки (-лик, -роқ) ~ *дусети*
Юзсиз (-лик, -роқ) ~ *одам*
Юксак (-лик) ~ *марра*
Юлуқ || узук-юлуқ ~ *жумла*
Юлич (-лик) ~ *одам*
Юмуқ (-лик) ~ *кўсак*
Юмшоқ (-лик, -роқ) ~ *пахта*
Юпун (-лик, -роқ) ~ *кийим*
Юпқа (-лик, -роқ) ~ *қоғоз*
Юракли (-сиз) ~ *одам*
Юқори (-лик, -роқ) ~ *мартаба*
Юқумли (-сиз) ~ *касал*
Юҳо (-лик) ~ *одам*

Я

Ягона ~ *номзод*
Яйдоқ ~ *от*
Якдил (-лик) ~ *кишилар*
Якка (-лик) ~ *дарахт*
Яланг (-лик) ~ *жой*
Яланғоч (-лик) ~ *бола*
Ялинчоқ (-лик) — *одам*
Ялмоғиз ~ *кампир*
Ялпи ~ *мажлис*
Ялпоқ (-лик, -роқ) ~ *юз*
Ялтироқ (-лик, -роқ) ~ *рўмол*
Ялқов (-лик, -роқ) ~ *одам*
Ямоқ (-лик) ~ *кийим*
Янаги ~ *йил*
Янги (-лик) ~ *кийим*
Янглиш (-лик) ~ *хабар*
Янгрёқ (-лик) ~ *куй*
Янгича ~ *турмуш*
Япалоқ (-лик, -роқ) ~ *коса*
Япасқи (-лик) ~ *одам*
Ярадор (-лик) ~ *одам*
Ярамас (-лик, -роқ) ~ *қиллиқ*
Ярашимли ~ *кийим*
Яроқли (-сиз) ~ *нарса*
Ясама (-лик) ~ *тиш*
Ясатиглик ~ *уй*
Ясси (-лик) ~ *тош*
Яхлит (-лик) ~ *нарса*
Яхна ~ *чай*

Яхоб ~ *сув*

Яхши (-лик, -роқ, -гина, яп-)

~ *иш*, ~ *одам*

Яшир (ям-, -лик) ~ *ранг*

Яширинча ~ *гап*

Яшовчан (-лик) ~ *жонивор*

Яқин (-лик, -роқ, яп-) ~ *йўл*

Яққол (-лик, -роқ, -гина) ~ *ма-
сала*

Яғир (-лик) ~ *этак*

Яғринли (≈ -дор) ~ *йигит*

Ў

Ўғай (-лик) ~ *бола*

Ўзбекча ~ *китоб*

Ўзгарувчан (-лик) ~ *хусусият*

Ўжар (-лик, -роқ) ~ *бола*

Ўйинчи ~ *қиз*

Ўйноқи (-лик) ~ *одам*

Ўксик (-лик) ~ *одам*

Ўлмас (-лик) ~ *сиймо*

Ўнғай (-сиз, -лик, -роқ) ~ *масе-
ла*

Ўриңи (-сиз) ~ *гап*

Ўрқачли (-сиз) ~ *туя*

Ўткир (-лик, -роқ) ~ *пичоқ*

Ўтли — *жанг*

Ўтмас (-лик, -кир) ~ *пичоқ*

Ўтроқ (-лик) ~ *халқ*

Ўғри (-лик) ~ *одам*

Қ

Қабиҳ (-лик) ~ *одам*

Қадимий ~ *ёдгорлик*

Қайсар (-лик, -роқ) ~ *одам*

Қайғули (≈ -сиз) ~ *ҳолат*

Қалайи ~ *узук*

Қалбаки (-лик) ~ *иш*

Қалмоқи (-лик) ~ *сигир*

Қалтироқ (-лик) ~ *одам*

Қалтис (-лик, -роқ) ~ *иш*

Қаноатли (сиз) ~ *одам*

Қаноатланарли (-сиз) ~ *баҳо*

Қарам (-лик, -роқ) ~ *одам*

Қари (-лик, -роқ, -мас) ~ *одам*

Қаровсиз (-лик) ~ *ер*, ~ *одам*

Қаттиқ (-лик, -роқ) ~ *хамир*

Қақилдоқ
 Қақир (-лик) ~ *чўл*
 Қаҳрли (-лик) ~ *одам*
 Қақритон ~ *қиш*
 Қиёсий ~ *ши*
 Қийиқ (-лик) ~ *одам с. т.*
 Қийшиқ (-лик, -роқ) ~ *ёғоч*
 Қизил (-лик, -роқ, қип-) ~ *ранг*
 Қизиқ (-лик, -роқ) ~ *китоб*
 Қизғапчиқ (-лик, -роқ) ~ *одам*
 Қизғин ~ *мунозара*
 Қилвири (-лик) ~ *одам*
 Қилтаноқли (≈ -сиз) ~ *балиқ*
 Қимизак *олма*
 Қиммат (-лик, -роқ) *нарса*
 Қимматли (-сиз) ~ *нарса*
 Қинғир (-лик, -роқ) ~ *одам*
 Қирмизи ~ *ранг*
 Қиррали (-сиз) ~ *тош*
 Қирчиллама ~ *йигит, ~ қиш*
 Қисқа (-лик, -роқ) ~ *кун*
 Қитиқли (-сиз) ~ *одам*
 Қишки ~ *кийим*
 Қишлоқли (-лик, -роқ) ~ *одам*
 Қобилиятли (-сиз) ~ *одам*
 Қозоқи ~ *телпак*
 Қониқарли (-сиз) ~ *баҳо*
 Қонуний ~ *ши*
 Қора (-лик, -роқ, -гина, қоп-,
 -мтир) ~ *мой*
 Қорача (-роқ, -гина) ~ *йигит*
 Қотил (-лик) ~ *одам*
 Қочқин ~ *одам*
 Қочқоқ (-лик) ~ *одам*
 Қудратли (-сиз) ~ *мамлакат,*
 ~ *тўлқин*
 Қуйма ~ *билигузук*
 Қулай (-лик, -роқ, -сиз) ~ *жой,*
 Қуруқ (-лик, -роқ, -қина, қуп-)
 ~ *нарса, ~ одам*
 Қуюқ (-лик, -роқ, -қип) ~ *му-*
 ~ *раббо*
 Қўнғир || қўнғир *ранг*
 Қўрпқ (~ ер)
 Қўрс (-лик, -роқ) ~ *одам*
 Қўрқоқ (-лик, -роқ) ~ *одам*

Ғ

Ғавғоли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *маса-*
 ~ *ла*
 Ғавғоли ~ *одам*
 Ғазабкор ~ *одам*

Ғазабли (≈ -дар) ~ *одам*
 Ғайир (-лик, -роқ) ~ *одам*
 Ғайратли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *одам*
 Ғаламис (-лик, -роқ) ~ *одам*
 Ғалати (-лик, -роқ) ~ *ўйин*
 Ғалвали (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *жой,*
 ~ *масала*
 Ғалвирак ~ *ёғоқ*
 Ғалча (-лик) ~ *одам*
 Ғамгин ~ *одам*
 Ғамнок ~ *одам*
 Ғарибона ~ *кулба*
 Ғарчча ~ *мой*
 Ғижим || Ғижмалоқ (-лик) ~ *ки-*
 ~ *йим*
 Ғишт ранг
 Ғовак (-лик) ~ *хамир*
 Ғоявий ~ *кураш*
 Ғояли (-сиз) ~ *одам*
 Ғуборли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *ҳаво*
 Ғурурли (~ -сиз) ~ *одам*
 Ғуссалли (-сиз) ~ *ҳайт*
 Ғўраша (-лик, -роқ) ~ *нарса*

Ҳ

Ҳавасли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *одам*
 Ҳавойи (-лик, -роқ) ~ *одам*
 Ҳаёти (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *аёл*
 Ҳаётний ~ *масала*
 Ҳажвий ~ *асар*
 Ҳазарчи (-лик) ~ *одам*
 Ҳазилвон (-лик, -роқ) ~ *одам*
 Ҳазилнамо ~ *гап*
 Ҳайбатли (ба- ≈) ~ *иморат*
 Ҳаловатли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *ҳайт*
 Ҳалокатли ~ *кураш*
 Ҳалол (-лик, -роқ) ~ *одам, ~ нар-*
 ~ *са*
 Ҳамиятли (≈ -сиз) ~ *одам*
 Ҳаммабэн ~ *томоша*
 Ҳасадгўй (≈ -чи) ~ *одам*
 Ҳафсалали (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *одам*
 Ҳашамдор ~ *иморат*
 Ҳашаматли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *са-*
 ~ *рой*
 Ҳаяжонли (-сиз, бе- ≈) ~ *воқеа*
 Ҳақли (~ -сиз, но- ≈) ~ *талаб*
 Ҳаққоний ~ *талаб*
 Ҳийлагар (-лик, -роқ) ~ *одам*
 Ҳикматли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *ши*
 Ҳимматли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *одам*
 Ҳимоясиз ~ *одам*

Ҳисобли (≈ -сиз, бе- ≈) *ши*
Ҳолсиз (-лик, бе- ≈) ~ *одам*
Ҳомиладор (-лик, ≈ -ли) ~ *хотин*
Ҳомилали ~ *аёл*
Ҳосилдор (-лик) ~ *ер*

Ҳорғин (-лик) ~ *юз*
Ҳужжатли (≈ -сиз, бе- ≈) ~
фильм
Ҳурматли (≈ -сиз, бе- ≈) ~ *одам*
Ҳусли (-дор) ~ *қиз*
Ҳушёр ~ *одам*

ҚЎШМА ВА ЖУФТ СИФАТЛАР

А

Аламдийда (-лик) ~ *одам*
Аламзада (-лик) ~ *одам*
Алвон ранг (-ли) ~ *чит*
Анор юз (-ли) ~ *қиз*
Арслон юрак (-ли) ~ *йигит*
Аччиқданак ~ *ўрик*
Аъло навли ~ *чой*

Б

Баланд бўй (-ли) ~ *одам*
Балойи-азим ~ *одам*
Барг ранг
Бағри тош ~ *одам*
Бедана қадэм ~ *аёл*
Бетгачонар ~ *одам*
Бешбел ~ *камзул*
Бир ёқлама (-ли) ~ *йўл*
Бир сўзли ~ *йигит*
Бир тавақали ~ *эшик*
Бир талай ~ *китоб*
Бир томонлама ~ *нисво*
Бир хил ~ *овқат*
Бодом қовоқ ~ *қиз*
Бой-феодалларча ~ *муносабат*
Болажонлик//болажон ~ *одам*
Бош яланг
Бошқоронғи ~ *хотин*
Буғдой ранг

Г

Гул юзли ~ *қиз*

Д

Дев қомат//дев сурат ~ *одам*
Дилозор (-лик) ~ *одам*
Дутор бўйин ~ *от*
Дўнг пешана ~ *болл*

Е

Енгил табиатли (-лик) ~ *одам*
Ер ости ~ *йуллар*
Ёлғиз бош ~ *аёл*
Ёлғиз оёқ (-ли) ~ *йўл*
Ёлғиз кўл (-лик) ~ *хотин*

Ж

Жанжал-суронли (≈ -сиз) ~ *жой*
Жонкуяр (-лик) ~ *ота*
Жонсарак (-лик) ~ *одам*
Икки ёқлама (-лик) ~ *материал*
Икки юзлама (-чи, -лик) ~ *одам*
Икки қат (-лик) ~ *аёл*
Ингичка тоғлали ~ *пахта*
Ингичка узун ~ *тахта*
Ишга яроқли (-сиз) ~ *одам*

К

Камгап (-лик) ~ *одам*
Камдаромад ~ *одам*
Камсу (-роқ) ~ *мева*
Камсуқум (-лик) ~ *одам*
Камтарин//камтар ~ *одам*
Камқатнов ~ *йўл*
Камқон (-лик) ~ *одам*
Камқувват (-лик, -роқ) ~ *одам*
Камқафсала (-лик, -роқ) ~ *одам*
Кам ҳосил ~ *ер*
Кечпишар ~ *олма*
Киркўтаримли ~ *материал*
Кул ранг ~ *мовут*
Кумуш ранг ~ *сув*
Кўп бўлалли ~ *оила*
Кўп йилли ~ *план*
Кўп маъноли ~ *суз*
Кўп тармоқли ~ *хўжалик*
Кўп хонали ~ *уй*
Кўп қаватли ~ *бино*

Л

Лола ранг ~ баҳмал
Лўппи юзли ~ қиз

М

Малла ранг (-ли) ~ пахта
Мош ранг ~ духоба

Н

Нимжон ~ бола
Нимкўк ~ ранг
Нимлойқа ~ сув
Нимпушти ~ гул
Нимранг ~ бўёқ
Нимтатир ~ намакоб
Нимқоронғи ~ уй
Новвот ранг ~ шойи
Нозик табиатли ~ одам

О

Ола-була ~ тус
Олақўз ~ одам
Ола-қура
Олижаноб ~ одам
Олиҳиммат ~ одам
Олов ранг ~ бўёқ
Оч кўк ~ ипаиқ
Оч пушти ~ бўёқ
Оч сариқ ~ хризантема
Оч-яланғоч ~ одам
Оқ кўнгиш (-лик, -ли, -роқ) ~ одам
Оқ падар ~ бола
Оқсоч ~ хотин
Оқсоқол ~ чол
Оқуруғ ~ қовун
Оғзи бўш ~ одам

П

Покдил ~ одам
Пушти ранг ~ қоғоз

Р

Рамақижон ~ бола
Раҳмдил ~ одам

Роҳатбахш ~ бола
Роҳатибадан ~ батма
Роҳатижон ~ ҳаво

С

Саккиз тепки ~ атлас
Сочи узун ~ қиз
Соф дил (-лик) ~ одам
Соф кўниш (-лик) ~ одам

Т

Тагли-туғли, /тагли-тубли ~ одам
Тез пишар ~ узум
Тепса-тебранмас ~ одам
Тилта ранг ~ соч
Тиғиб-тинчимас ~ аёл
Топиш-тупишли ~ эркек
Тош кўнгиш (-ли) ~ одам
Тўкин-сочин ~ пайт
Тўла ҳуқуқли ~ миллат
Тўла қисли ~ маъруза
Тўрт кўз ~ иш
Тўрт тепки ~ атлас
Тўқ жигар ранг (~ чит)
Тўқ зангор ~ шойи
Тўқ пушти ~ атир гул
Тўқ сариқ ~ ипаиқ
Тўқ қизил ~ лола
Тўқ ҳаво ранг ~ мато

У

Узун бўй (-ли) ~ одам
Узун қулоқ ~ гаплич
Умумхалқ ~ тили

Х

Хавф-хатарли (≈ -сиз, бе-≈) ~ иш
Хаста дил ~ одам
Хом калла ~ одам
Хом семиз ~ одам
Хом-хатала ~ ош
Хумор кўз ~ одам

Ч

Чатавайрон ~ кулба
 Чала думбул ~ мева
 Чала жон ~ жонивор
 Чала маст ~ одам
 Чала мулла ~ одам
 Чала савод ~ одам
 Чала-чулпа ~ иш
 Чала-ярим ~ иш
 Чала ўлик ~ одам
 Чақма-чақар ~ одам
 Чиппа-чин ~ гап
 Чумоли бел ~ балерина
 Чўрт кесар ~ одам

Ш

Шалдир-шулдир ~ одам
 Шалпанг қулоқ ~ одам
 Шарқи-шимолий ~ қитъа
 Шафтоли ранг ~ шоҳи
 Ширакайф ~ одам
 Ширин сўз ~ одам
 Ширин-шақар ~ таом
 Шифобахш ~ ҳаво
 Шиша кўз ~ одам
 Шиша ранг ~ сув
 Шод-хуррам ~ қизлар
 Шошма-шошар ~ одам
 Шуҳратпараст ~ одам
 Шўр пещона ~ аёл
 Шўр тумшук ~ бола
 Шўр тунроқ ~ ер

Э

Эгри-бугри ~ тиш
 Эзма-чурук ~ кампир
 Эрта пишар ~ шафтоли
 Эски-туски ~ нарса

Я

Якка-дукка ~ экин
 Яккаю ягона ~ ўғил
 Яланг оёқ ~ бола
 Янгидан-янги ~ режалар
 Ярим автомат ~ станок
 Ярим айлана ~ шакл
 Ярим донра ~ чизиқ
 Ярим жон ~ одам
 Ярим кустарь ~ ишчи
 Ярим мустамлака ~ ўлка
 Яримта-юримта ~ ашула
 Ярим қоронғи ~ уй
 Яхши-ёмон ~ гап

Ў

Ўйдим-чуқур ~ йўл
 Ўрта ёш ~ жувон

Қ

Қаттиқ қўл (-лик, -ли, -роқ) ~
 бошлик

Ғ

Ғайри илмий ~ маълумот
 Ғайри ихтиёрий ~ ҳаракат
 Ғайри табиий ~ ҳолат
 Ғайри қонуний ~ никоҳ

Ҳ

Ҳаво ранг ~ батис
 Ҳаётбахш ~ денгиз
 Ҳазил-мутойиба ~ гап

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Ўзбек тили морфологиясида сифат категорияси бошқа сўз туркумлари қатори муҳим ўринни эгаллайди.

Сифатнинг ўзига хос махсус морфологик белгисининг йўқлиги, сифат ясовчи аффиксларнинг ниҳоятда турлитуманлиги баъзан сифатларни аниқлашда маълум қийинчилик туғдиради. Айрим сўзлар ташқи кўришишидан отга ҳам, сифатга ҳам, равишга ҳам жуда ўхшаш бўлади. Бундай пайтларда кўпинча у сўзни отлар (аниқланмиш предметлар) ёнига қўйиб туриб сифатлиги аниқланади. Сифатларни отлашишга мойиллик хусусиятлари ҳам юқорида қайд этилган қийинчиликка қўшимча бўлади. Шунга қарамай, сифатлар мустақил сўз туркуми.

Ўзбек тилида сифатларни структура жиҳатдан қуйидагича группалаштириш мумкин: 1. Содда сифатлар (туб, ясама), 2. Мураккаб сифатлар (қўшма, бирикмали, тизма).

Сифат ясашда (сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчилар бўлиб) 80 га яқин аффикс қатнашади. Сифат ўзига хос даража ясовчи аффиксларга эга. Сифат ясашда — от, сифат, феъл туркумидаги сўзлар асос бўла олади. Шунингдек, бошқа туркумдаги сўзларни ясашда сифатлардан ҳам фойдаланилади.

Сифатлар уч (ортгирма, қиёсий, озайтирма) даражага бўлинади.

Сифатлар семантик жиҳатдан 9 группага ажралади:

1. Характер-хусусият, хосса билдирувчи сифатлар,
2. Ҳолат билдирувчи сифатлар,
3. Ранг-тус билдирувчи сифатлар,
4. Шакл-кўриниш билдирувчи сифатлар,
5. Ҳажм-ўлчов, масофа билдирувчи сифатлар,
6. Маза-таъм билдирувчи сифатлар,

7. Ҳид билдирувчи сифатлар,

8. Вазн-оғирлик билдирувчи сифатлар,

9. Урин ва пайтга муносабат билдирувчи сифатлар.

Булар ичида «Ранг-тус билдирувчи сифатлар» ўзига хос характер-хусусияти билан алоҳида ўрин тутади. Бу тур сифатларнинг диссертация темаси бўлиб ишланиши ҳам фикримизни исботлайди.

Сифатлар отлашиш хусусиятига эга. Баъзан иш-ҳаракат белги-хусусиятини аниқлаш учун қўлланиб, равишлик вазифасини ҳам бажаради.

Сифатлар жуда кўп фразеологик, идиоматик иборалар, мақол, маталлар таркибида қўлланади, кўчган ва қўшимча маънолар касб этади.

Сифат туркумидаги сўзлар исм, лақаб ва терминлар бўлиб ҳам ишлатилади.

Сифат гапда аниқловчи (сифатловчи), кесим бўлиб келади ва қандай?, қанақа? деган сўроқларга жавоб бўлади. Отлашганда — эга, тўлдирувчи вазифаларида қўлланиши мумкин.

Сифат аниқловчилар аниқланмишлар билан (келишик, сеп қўшимчалари жиҳатида) мослашмайди. Сифатлар даражаланади.

Бадий адабиётларда сифатлар — метафора, метонимияларни ва турли стилистик бўёқларни беришда, экспрессив-эмоционал, модал муносабатларни ифодалашда кўп ишлатилади.

АДАБИЁТЛАР

- Абасов Э. Азербайжан дилинин грамматикаси, 1 hissə, Баки, 1966.
- Абдурахманов Г. А. Субстантивированные прилагательные в современном узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Самарканд, 1950.
- Агагин Р. А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке, АН СССР, Ин-т Востоковедения, Изд-во Восточной литературы, М., 1959.
- Азимов П. Префиксация в туркменском языке, Ашхабад, 1947.
- Акрамов Т. Именное сказуемое в современном узбекском литературном языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1967.
- Алексеев С. С. Цветоведение, М., 1952.
- Арабско-русский словарь, М., 1958.
- Асқарова М., Жуманиёзов Р. Ўзбек тилида равишдош ва сифатдошлар, Тошкент, 1953.
- Ахмадова О. С. К вопросу об отливии сложных слов от фразеологических единиц, Труды Ин-та языкознания, т. 4, М., 1954.
- Бабушкин Г. Ф. Вопросы прилагательных в хакасском языке, Автореферат канд. дисс., М., 1954.
- Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, ч. I, М., 1952.
- Батманов И. А. Части речи в киргизском языке, Фрунзе, 1936.
- Башкирско-русский словарь, М., 1958.
- Бедняков А. С. Переход причастий в прилагательные, «Русский язык в школе», 1947, № 2.
- Большая Советская Энциклопедия, т. 4, т. 23, т. 46.
- Боровков А. К. Краткий очерк грамматики узбекского языка, Узбекско-русский словарь, М., 1959.
- Боровков А. К., Маърупов З., Абдуллаев И. Ўзбек тили дарслиги, I қисм, Фонетика, морфология, Ўздавнашр, 1960.
- Боровков А. К. «Бад'ай'ал-лугат» — словарь тәли йманй гератского, Изд-во Восточный литературы, М., 1961.
- Боровков А., Фуломов А., Маърупов З., Шермухамедов Т., Ўзбек тили грамматикаси, Фонетика ва морфология, Ўздавнашр, Тошкент, 1946.
- Боровков А., Маърупов З., Шермухамедов Т., Ўзбек тили грамматикаси, Фонетика ва морфология, Тошкент, 1946.
- Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке, «Труды Ин-та русского языка», т. 2, М., 1950.
- Галужов Р. А. Русско-персидский словарь, т. 1, 1936.

- Гарипов Т. М. Башкирское именное словообразование, Уфа, 1959.
- Грамматика туркменского языка, I, Ашхабад.
- Грунин Т. И. Имя прилагательное в тюркских языках, ВЯ, № 4, 1955.
- Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, Автореф., док. дисс., Ташкент, 1955.
- Гулямов А. Г. Об аффиксе *-дош*, Бюллетень АН УзССР, 1947, № 1, Изд-во АН УзССР, Ташкент, 1946.
- Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1968.
- Дмитриев Н. К. Строй турецкого языка, Издание Госуниверситета, Л., 1939.
- Зейналов Ф. Р. Принципы классификации именных частей речи, Изд-во АГУ, Баку, 1959.
- Исаев Д. Кыргыз тилинин грамматикаси, I белук, Фонетика жана морфология, Фрунзе, 1957.
- Исхаков Ф. Г. Имя прилагательное, ИСГТЯ, II, стр. 143—175. Каракальпакско-русский словарь, М., 1958.
- Кононов А. Н. О семантике слов *қора* и *ақ* в тюркской географической терминологии.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960.
- Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956.
- Кошгарий М. Девопу луғотит турк, I-т, Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фаилари кандидат С. М. Муталлибов, УзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960.
- Мадалиев Б. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма сўзлар, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1966.
- Мадраҳимов А. Прилагательные новообразования в современном узбекском языке, Автореферат канд., дисс., Ташкент, 1955.
- Малов С. Е. Памятники древне-тюркской письменности, М.—Л., 1951.
- Майзель С. О. Основы учения о цветах, М., 1946.
- Маъруфов З. Сўз состави, От ва сифат, Тошкент, 1956.
- Маърупов З. Ўзбек тилида сифатларнинг қиёсий даражалари, УзССР ФА Тил ва адабиёт ин-ти асарлари, I-китоб, Тошкент, 1949.
- Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, Тошкент, 1962.
- Муносибов М., Шамсиев П., Расулов Қ. Грамматика, Тошкент, 1938.
- Низомиддинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон, Тошкент, 1963.
- Мусаев К. М. Грамматика караимского языка, М., 1964.
- Реформатский А. А. Введение в языкознание, М., 1960.
- Решетов В. В. Современный узбекский язык, Ташкент, 1946.
- Рустамов Т. Ўзбек тилидаги *-сиз*, *бе-*, *но-* аффиксларининг грамматик ва семантик хусусиятлари ҳақида, УзССР Фанлар академиясининг ахбороти, 1957.
- Русско-бурят-монгольский словарь, М., 1954.
- Севортян Э. В. Из истории прилагательных в тюркских языках. «Тюркологические исследования» (сборник), М.—Л., 1963.
- Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966.
- Современный татарский литературный язык, М., 1969.

- Тумашева Д. Г. Ҳозирги татар адабий тили, Қозон, 1964.
- Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965.
- Ўзбекско-русский словарь, М., 1959.
- Уметалиева Б. Д. Имя прилагательное в современном казахском языке, Автореферат канд. дисс., М., 1953.
- Уметалиева Б. Д. Степени сравнения прилагательных в киргизском языке, Ученые записки филфака, вып. 3, Фрунзе, 1957.
- Усмои О., Аvezов Б. Грамматика, Тошкент, 1938.
- Файзов М. Имя прилагательное в рушанском языке, Ин-т Языка и литературы им. Рудаки, АН ТажССР, Известия АН ТажССР.
- Федоров Н. Т. Курс общего цветоведения, 1939.
- Хаметова А. Превосходная и преувеличительная степени имен прилагательных в тюркских языках, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1969.
- Харитонов Л. Н. Современный якутский язык, Якутск, 1947.
- Чекапов Дж. Категория имени прилагательного в современном казахском языке, Автореферат канд. дисс., Алма-Ата, 1953.
- Шемиева А. Уйгур тили грамматикаси, I қисм, Фонетика, морфология, Алмута, 1959.
- Шамырадов К., Ибраимов А. Туркмен дилинде сыпатлар, Туркменистон ССР Ылымлар академияси, Дил ва эдебият институты, Ашгабат, 1956.
- Эйвазов А. Г. Степени имен прилагательных в современном турецком литературном языке, Автореферат канд. дисс., Баку, 1964.
- Якубинский А. П. Из истории имени прилагательного, доклады и сообщения ин-та Языкознания АН СССР, т. 1, М., 1932.
- Ўзбекча тил сабоқлиғи (коллектив), Тошкент, 1926.
- Фулломов А. Г. Ўзбек тилида сифатнинг чоғиштирма даражалари, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журн. № 12, 1952.
- Ҳожиев А., Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, Тошкент, 1963.
- Ҳозирги замон ўзбек тили, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1957.
- Ҳозирги ўзбек адабий тили, I, Тошкент, 1966.
- Назирқи заман уйғур тили, Алмута, 1956.
- Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1954.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I бўлим	
Сифат	11
Содда сифатлар	12
Мураккаб сифатлар	31
Сифат ясашда синтактик ва синтактик-морфологик усуллар	31
Қўшма ва бирикмали сифатларнинг компонент моделлари	36
Сифат даражалари	40
Орттирма даража	40
Озайтирма даража	44
Қиёсий даража	45
Сифатларда модал форма	47
Сифатнинг маъно турлари	49
Сифатларнинг оглашуви—субстантивация	55
Бошқа туркумдаги сўзларнинг сифат вазифасида қўлланиши	57
II бўлим	
Ранг-тус билдирувчи сифатлар	58
Ҳайвон тусларини ифодаловчи сифатлар	79
Рангларнинг мажозий, экспрессив маънолари ва этнографик қўлланиши	84
Ранг билдирувчи сифатларнинг пайдо бўлиши ва тилдаги аҳамияти ҳақида	89
Ранг-тус билдирувчи сифатларнинг фразеологизмлар, барқарор бирикмалар таркибида қўлланиши	92
Ранг-тус билдирувчи сифатларнинг грамматик хусусиятлари	96
Ранг-тус билдирувчи сифатларда даража формалари ва уларнинг лексик-семантик хусусиятлари	99
Илова	108
Содда сифатлар	108
Қўшма ва жуфт сифатлар	119
Умумий хулосалар	122
Адабиётлар	124

На узбекском языке

МАКСУДА САДЫКОВА

**Имя прилагательное
в современном узбекском литературном
языке**

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номи Тил
ва адабиёт институти илмий совети,
ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик
бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир *М. Алиева*
Техмуҳаррир *Э. Горьковая*
Рассом *В. С. Тий*
Корректор *М. Каримбобоева*

Р08387. Теришга берилди 29/I-74й. Босишга рухсат этилди 4/VI-74й. Формати 84×108^{1/32}.
Босмахона қоғози № 1. Қоғоз л. 2,0. Босма л. 6,75. Ҳисоб-нашриёт л. 7,5, Нашриёт
№ 756. Тиражи 1500. Баҳоси 85т. Заказ 63.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 21.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.